

STUDIA ROSSICA POSNANIENSIA

Adres redakcji

Instytut Filologii Rosyjskiej i Ukraińskiej UAM
al. Niepodległości 4
61-874 Poznań, Polska
Tel. +48618293576, faks +48618293575
email: studia.rossica.poznan@gmail.com; ifros@amu.edu.pl
strona domowa: srp.amu.edu.pl

Zespół redakcyjny

Beata Waligórska-Olejniczak (redaktor naczelna), Bożena Hrynkiewicz-Adamskich,
Svetlana Kirschbaum, Aurelia Kotkiewicz, Wiera Mieniajlo, Wawrzyniec Popiel-Machnicki,
Roman Szubin, Konrad Rachut (sekretarz)

Recenzenci

Lista recenzentów, opis procedury recenzowania oraz wskazówki dla autorów dostępne są
na stronie internetowej czasopisma: srp.amu.edu.pl

Rada naukowa

Stefano Aloe (Uniwersytet w Weronie, Włochy)
Wojciech Chlebda (Uniwersytet Opolski, Polska)
Claudia Criveller (Uniwersytet Padewski, Włochy)
Olga Frolova (Moskiewski Uniwersytet Państwowy im. M.W. Łomonosowa, Rosja)
Vladimir Klimonov (Uniwersytet Humboldtów w Berlinie, Niemcy)
Tetyana Kosmeda (Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Polska)
Elisa Kriza (Uniwersytet Ottona i Fryderyka w Bambergu, Niemcy)
Joanna Mianowska (Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy, Polska)
Anna Paszkiewicz (Uniwersytet Wrocławski, Polska)
Audinga Pelurityte-Tikuisiene (Uniwersytet Wileński, Litwa)
Walenty Piłat (Uniwersytet Warmińsko-Mazurski, Polska)
Larysa Raciburskaja (Niżegorodski Uniwersytet Państwowy im. N.I. Łobaczewskiego, Rosja)
Michał Sarnowski (Uniwersytet Wrocławski, Polska)
Antonina Szczerbak (Tambowski Uniwersytet Państwowy im. G.R. Dzierżawina, Rosja)
Bazyli Tichoniuk (Uniwersytet Zielonogórski, Polska)
Natalia Tuliakova (Państwowy Uniwersytet Badawczy Wyższa Szkoła Ekonomii
w Sankt Petersburgu, Rosja)
Natalia Tupikova (Wołgogradzki Uniwersytet Państwowy, Rosja)
Roman Voitekhovich (Uniwersytet w Tartu, Estonia)
Halina Wątróbska (Uniwersytet Gdański, Polska)
Jarosław Wierzbński (Uniwersytet Łódzki, Polska)
Alexander Wöll (Uniwersytet Poczdamski, Niemcy)

UNIwersytet IM. ADAMA MICKIEWICZA W POZNANIU

STUDIA ROSSICA POSNANIENSIA

TOM XLVI, NR 1

Redaktorzy naukowcy tomu

TETYANA KOSMEDA

BOŻENA HRYNKIEWICZ-ADAMSKICH

KATARZYNA KULIGOWSKA

WYDAWNICTWO
NAUKOWE

POZNAŃ 2021

Okładkę projektowała

MARIA DOLNA

*Publikacja sfinansowana przez Instytut Filologii Rosyjskiej i Ukraińskiej UAM
oraz Wydział Neofilologii UAM*

© Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu,
Wydawnictwo Naukowe UAM, 2021

Wydano na podstawie maszynopisu gwarantowanego

Redaktor techniczny: DOROTA BOROWIAK
Koordynacja prac wydawniczych: OLGA BRONIKOWSKA
Opracowanie graficzne okładki i łamanie komputerowe: MARCIN TYMA

ISSN 0081-6884

WYDAWNICTWO NAUKOWE UNIwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
61-701 POZNAŃ, UL. ALEKSANDRA FREDRY 10

www.press.amu.edu.pl

Sekretariat: tel. 61 829 46 46, faks 61 829 46 47, e-mail: wyd nauk@amu.edu.pl

Dział sprzedaży: tel. 61 829 46 40, e-mail: press@amu.edu.pl

Wydanie I. Ark. wyd. 16,00. Ark. druk. 15,75 + wklejka

DRUK I OPRAWA: VOLUMINA.PL DANIEL KRZANOWSKI, SZCZECIN,
UL. KS. WITOLDA 7-9

CONTENTS

<i>A few words about Professor Andrzej Sitarski, Konrad Rachut</i>	9
<i>List of publications by Professor Andrzej Sitarski</i>	15
Tetyana Kosmeda, <i>The epoch of the activity of Professor Andrzej Sitarski – the heyday of Poznań Ukrainian studies (a memoir-dedication as an ego-text)</i>	23
Andrzej Charciarek, <i>Subtitles as the source of translation equivalents in the Polish-Czech parallel corpus InterCorp</i>	39
Roman Gawarkiewicz, <i>The semantic profiles of friend and enemy in the Polish, Russian and German languages</i>	51
Lyudmila Gorbunova, <i>Concept “oligarch”: an attempt at corpus analysis</i>	71
Bożena Hryniewicz-Adamskich, <i>Andrew the Apostle – the persona and his name</i>	85
Krzysztof Kusal, <i>Structural and semantic relationships in the area of Russian-Polish interlingual homonymy</i>	101
Joanna Orzechowska, <i>The emotive component of negatively valued adjectives in Russian</i>	115
Stanisław Puppel, <i>Concerning the necessity of the preservation of prehuman communication systems (languageless) in the context of the preservation of biodiversity</i>	127
Konrad Rachut, <i>Non-verbal communication and simultaneous interpreting: the empirical aspect</i>	137
Barbara Rodziewicz, <i>Safety in the Polish and Russian axiospheres of linguistic consciousness</i>	157
Michał Sarnowski, <i>About Russicisms in the works of Mariusz Wilk (preliminary research)</i>	171
Daria Słupianek-Tajnert, <i>The physicist as an element of the axiosphere of the Soviet Union’s times (based on the reportages by Hanna Krall and Jacek Hugo-Bader)</i>	183
Ekaterina Starodvorskaia, <i>From the real world to the virtual one and back again: How language had helped us to become familiar with the Internet and what happened after that (based on the Russian and the Polish languages)</i>	201
Jarosław Wierziński, <i>The living speech reflected in the works of Mikhail Zoshchenko</i>	211
Marian Wójtowicz, <i>Christian names in the “Novgorod synodicon” from the end of the 14th century to the 15th century</i>	225
Beata Waligórska-Olejniczak, <i>Following Brodsky. Andrey Zvyagintsev’s “Apocrypha”</i>	235

SPIS TREŚCI

<i>Słowo o Profesorze Andrzej Sitarским</i> , Konrad Rachut	9
<i>Wykaz publikacji Profesora Andrzeja Sitarskiego</i>	15
Tetyana Kosmeda, <i>Эпоха деятельности профессора Анджея Ситарского – расцвет познанской украинистики (воспоминание-посвящение как эго-текст)</i>	23
Andrzej Charciarek, <i>Napisy filmowe jako źródło ekwiwalentów przekładowych w polsko-czeskim korpusie równoległym InterCorp</i>	39
Roman Gawarkiewicz, <i>Profile semantyczne przyjaciela i wroga w polsko-, rosyjsko- i niemieckojęzycznym obrazie świata</i>	51
Lyudmila Gorbunova, <i>Концепт „олигарх”: опыт корпусного анализа</i>	71
Bożena Hryniewicz-Adamskich, <i>Apostoł Andrzeja – osoba i imię</i>	85
Krzysztof Kusal, <i>Формальные и семантические сближения в сфере русско-польской межъязыковой омонимии</i>	101
Joanna Orzechowska, <i>Emotywny komponent znaczenia przymiotników negatywnie waloryzowanych w języku rosyjskim</i>	115
Stanisław Puppel, <i>W sprawie konieczności zachowania przedludzkich systemów komunikacyjnych (beźjęzykowych) w kontekście zachowania bioróżnorodności</i> . . .	127
Konrad Rachut, <i>Komunikacja niewerbalna a tłumaczenie symultaniczne: aspekt empiryczny</i>	137
Barbara Rodziewicz, <i>Безопасность в польской и русской аксиосферах языкового сознания</i>	157
Michał Sarnowski, <i>O rusycyzmach w utworach Mariusza Wilka (rekonesans badawczy)</i>	171
Daria Słupianek-Tajnert, <i>Fizyk jako element aksjofery czasów Związku Radzieckiego (na przykładzie reportaży Hanny Krall i Jacka Hugo-Badera)</i>	183
Ekaterina Starodvorskaia, <i>От реальности к виртуальному миру и обратно: как язык помог нам в освоении Интернета и что произошло потом (на материале русского и польского языков)</i>	201
Jarosław Wierzbiński, <i>Отражение речевой стихии времени в произведениях Михаила Зощенко</i>	211
Marian Wójtowicz, <i>Imiona chrześcijańskie w „Synodyku nowogrodzkim” z końca XIV–XV wieku</i>	225
Beata Waligórska-Olejniczak, <i>Following Brodsky. Andrey Zvyagintsev’s „Apocrypha”</i>	235

*Profesorowi
Andrzejowi Sitarskiemu
w 70. rocznicę urodzin
tom ten dedykują*

Przyjaciele i Uczniowie

PROFESOR ANDRZEJ SITARSKI

Słowo o Profesorze Andrzeju Sitarskim

A few words about Professor Andrzej Sitarski

Profesor Andrzej Sitarski urodził się 26 sierpnia 1950 roku w Bystrzycy Kłodzkiej. W latach 1957–1964 uczęszczał do Szkoły Podstawowej nr 1 i nr 5 w Bolesławcu, a w latach 1964–1968 do Liceum Ogólnokształcącego im. Władysława Broniewskiego w Bolesławcu. W szkole średniej Jego wychowawczynią była Waleria Bocian. W pamięci Profesora zachowała się ona jako postać niezwykła, czujna przewodniczka przez cały okres nauki. Waleria Bocian była pedagogiem emocjonalnie zaangażowanym w losy swoich podopiecznych, umiejacym wysłuchać i wesprzeć tych, którzy tego potrzebowali. Dla Jubilata to właśnie ona była autorytetem dydaktycznym, inspirowała do poznawania języka rosyjskiego i literatury rosyjskiej. Odnotować należy, że Liceum Ogólnokształcące im. Władysława Broniewskiego cieszyło się wysoką renomą ze względu na poziom kształcenia. Potwierdzeniem tego był fakt, że uczniowie szkoły regularnie znajdowali się w gronie finalistów Dolnośląskiej Olimpiady Naukowej *Disce Puer*, organizowanej corocznie w latach 1963–1981.

Jubilat już w czasach licealnych zdał sobie sprawę, że jest humanistą, jednak trapiły go wątpliwości dotyczące tego, jaki kierunek studiów wybrać. Zastanawiał się nad filologią rosyjską, germańską i polską. Ostatecznie uznał, że wybierze filologię rosyjską na Uniwersytecie Wrocławskim. W tamtejszym Instytucie Filologii Słowiańskiej pracowali wówczas liczni przedwojenni wykładowcy Uniwersytetu Lwowskiego. Instytutem kierował wybitny literaturoznawca prof. dr hab. Marian Jakóbiec. W trakcie studiów jedną z wielu wykładowczyń Andrzeja Sitarskiego była Janina Sidorska, wychowanka prof. Eleny Bryzgunowej – autorki opracowań z zakresu fonetyki i fonologii języka rosyjskiego. Jubilat uznawał Janinę Sidorską za autorytet w dziedzinie dydaktyki języka rosyjskiego. W 1973 roku Andrzej Sitarski obronił pracę magisterską *Imena sušestvitel'nye ženskogo roda s suffiksom -ica/-nica v sovremennom ruskom ōzyke* przygotowaną pod kierunkiem prof. dr hab. Marka Michajłowa.

W tym samym roku 1 września Andrzej Sitarski został zatrudniony na stanowisku lektora języka rosyjskiego w Zakładzie Dydaktyki Języka Rosyjskie-

go w Instytucie Filologii Rosyjskiej i Słowiańskiej Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Nastąpiło to z rekomendacji prof. dr. hab. Zbigniewa Barańskiego, który pełnił wówczas funkcję dyrektora Instytutu Filologii Rosyjskiej i Słowiańskiej UAM oraz Instytutu Filologii Słowiańskiej Uniwersytetu Wrocławskiego. Od tego momentu Andrzej Sitarski przez sześć lat pracował jako lektor języka rosyjskiego. Był to czas, który poświęcił na intensywną praktykę dydaktyczną i doskonalenie umiejętności językowych. Odbył liczne podróże służbowe do Związku Radzieckiego, jak również staż dydaktyczny na Uniwersytecie Warszawskim pod czujnym okiem uznanych wykładowczyń języka rosyjskiego: Albiny Gołubiewej, Taisy Cwejman i Wiery Torzeckiej. Andrzej Sitarski podkreśla, że prowadził w tamtym czasie zajęcia praktyczne z języka rosyjskiego, korzystając z materiałów dydaktycznych ich autorstwa.

W 1979 roku Andrzej Sitarski zwrócił się do prof. Tadeusza Zdancewicza, ówczesnego dyrektora Instytutu Filologii Rosyjskiej i Słowiańskiej UAM, z prośbą o przeniesienie na stanowisko starszego asystenta w Zakładzie Języka Rosyjskiego. Wynikało to z podjętej decyzji o zintensyfikowaniu pracy naukowej i przystąpieniu do pisania rozprawy doktorskiej. Otrzymał odpowiedź pozytywną. Promotorem jego rozprawy doktorskiej został prof. dr. hab. Albert Bartoszewicz. W poszukiwaniu materiałów do rozprawy doktorskiej Jubilat wyjechał na staż naukowy do Warszawy. Tam korzystał z księgozbiorów stołecznych bibliotek, m.in. Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego, i konsultował swoje postępy dotyczące tematu rozprawy doktorskiej z prof. Albertem Bartoszewiczem, który pracował wówczas na Uniwersytecie Warszawskim. Przed ukończeniem rozprawy doktorskiej Andrzej Sitarski opublikował trzy artykuły naukowe poruszające różne aspekty analizy lingwistycznej terminologii językoznawczej. Ukazały się one na łamach czasopisma „Studia Rossica Posnaniensia” i „Przeglądu Rusycystycznego”. Rozprawę doktorską *Polska i rosyjska terminologia językoznawcza w świetle zjawisk leksykalnych i słowotwórczych języka polskiego i rosyjskiego* obronił 14 czerwca 1984 roku. W 1991 roku nakładem Wydawnictwa Naukowego Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu ukazała się jego monografia naukowa *Pol'skaâ i russkaâ lingvističeskaâ terminologiâ v svete slovoobrazovatel'nogo i leksičeskogo âvlenij*, stanowiąca skrócony wariant rozprawy doktorskiej.

W drugiej połowie lat 80. Jubilat zaczął zastanawiać się nad problematyką, której mógłby poświęcić rozprawę habilitacyjną. Rozmawiał o tym z prof. Albertem Bartoszewiczem, który zwrócił jego uwagę na zagadnienie pragmatyki przysłówka w języku rosyjskim i polskim. W 1989 roku Profesor Andrzej Sitarski odbył półroczny staż naukowy na Uniwersytecie im. M. W. Łomonosowa w Moskwie. Tam badał problem funkcjonowania przysłówków we współczesnym języku rosyjskim oraz zagadnienie apelatywizacji nazw własnych w języku rosyjskim.

W późniejszym okresie prof. Albert Bartoszewicz, już jako kierownik Zakładu Języka Rosyjskiego w Instytucie Filologii Rosyjskiej i Słowiańskiej UAM, regularnie organizował spotkania, których celem było omawianie problemów zgłębianych przez pracowników zakładu oraz aktywizowanie ich do działalności naukowej. W latach 1984–2001 Andrzej Sitarski opublikował 19 artykułów naukowych, z których 7 było poświęconych problematyce przysłówka. Rozprawa habilitacyjna Jubilat była poświęcona dwuaspektowości przysłówków na poziomie formy i treści, a w szczególności ich potencjału do kondensowania przekazu zawartego w komunikacie językowym. Celem było zbadanie specyfiki semantyki przysłówków na przykładzie różnych odmian stylistycznych rosyjskich tekstów.

W 1990 roku Profesor Sitarski objął stanowisko adiunkta, wkrótce został także zaproszony do Rady Wydziału Neofilologii UAM, której członkiem pozostał do 2020 roku. W latach 1993–1998 zajmował stanowisko wicedyrektora do spraw dydaktycznych w Instytucie Filologii Rosyjskiej.

Znaczną część 1999 i 2000 roku Jubilat poświęcił żmudnej pracy tłumaczeniowej, którą jednak wspomina niezwykle ciepło. Sporządził wówczas przekład autobiografii uznanej w świecie rosyjskiej śpiewaczki operowej Galiny Wiszniewskiej *Galina. Historia mojego życia*, wydany sumptem Teatru Wielkiego im. Stanisława Moniuszki w Poznaniu. W tym okresie Galina Wiszniewska często gościła w Poznaniu, dlatego też Profesor Andrzej Sitarski miał okazję osobiście ją poznać i konsultować z nią wątpliwości pojawiające się podczas tłumaczenia. Właśnie w związku z tą znajomością i tym przedsięwzięciem translatorskim Jubilat wkroczył do poznańskiego środowiska muzycznego. Przekład jego autorstwa został przyjęty entuzjastycznie zarówno w Polsce, jak i za granicą, szczególnie w środowisku Polonii kanadyjskiej i amerykańskiej, o czym Profesor Sitarski wspominał w wielu udzielonych po publikacji wywiadach. W rozmowie przeprowadzonej przez Romualda Połczyńskiego dla czasopisma „Ruch Muzyczny” Jubilat odniósł się do tezy postawionej przez szanowanego dziennikarza, że przygotowanie tego przekładu to dla tłumacza „nie byle jaka przygoda”, stwierdzając, że było to „raczej jednak wielkie wyzwanie. Filologiczne, translatorskie i warsztatowe, nawet detektywistyczne”¹.

Rozprawę habilitacyjną zatytułowaną *Struktura i funkcjonowanie narečij v russkom ōzyke nowejšego vremeni* (Wydawnictwo Naukowe UAM, 2001) Jubilat obronił 24 maja 2001 roku, a 1 lipca 2002 roku na podstawie decyzji Rektora UAM prof. dr. hab. Stefana Jurgi Andrzejowi Sitarskiemu nadano tytuł profesora uczelni. W tym czasie Profesor Sitarski na prośbę prof. dr. hab. Walentego Piłata, dyrektora Instytutu Słowiańszczyzny Wschodniej Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie, podjął współpracę z tym Instytutem. Został w nim zatrudniony na

---

¹ Zob. Romuald Połczyński, „Galina Wiszniewska o sobie”. *Ruch Muzyczny*, 14, 2000.

stanowisku profesora nadzwyczajnego. Jubilat pracował także w Wyższej Szkole Języków Obcych w Świeciu nad Wisłą – był rektorem tej uczelni. Niemniej jednak, jak podkreśla, cała jego kariera naukowa i dydaktyczna pozostaje związana przede wszystkim z Zakładem Dydaktyki Języka Rosyjskiego (obecnym Zakładem Pragmatyki Komunikacyjnej Języków Obcych) i Zakładem Języka Rosyjskiego w Instytucie Filologii Rosyjskiej i Ukraińskiej UAM. Dnia 1 grudnia 2008 roku Jubilat objął stanowisko dyrektora Instytutu Filologii Rosyjskiej UAM, przemianowanego od 1 września 2016 roku na Instytut Filologii Rosyjskiej i Ukraińskiej, które piastował do 30 grudnia 2019 roku. Od 30 września 2013 do 30 września 2020 roku był też kierownikiem Zakładu Pragmatyki Komunikacyjnej Języków Obcych. Jubilat jest także członkiem Komitetu Słowianoznawstwa na Wydziale I Nauk Humanistycznych i Społecznych Polskiej Akademii Nauk – w 2015 roku został wybrany na czteroletnią kadencję po raz pierwszy, zaś w 2019 roku po raz drugi.

Instytut Filologii Rosyjskiej i Ukraińskiej UAM zawdzięcza Profesorowi Andrzejowi Sitarskiemu zapoczątkowanie wielu inicjatyw, które na stałe wpisały się do kalendarza wydarzeń uniwersyteckich. Był on pomysłodawcą etapu uczelnianego Ogólnopolskiego Konkursu Recytacji Poezji Rosyjskiej, odbywającego się w ramach Poznańskich Dni Kultury Wschodniosłowiańskiej „MiMoKi – Mińsk, Moskwa, Kijów”, przy czynnym wsparciu dr Natalii Królikiewicz i dr. Romana Szubina. Pierwsza edycja tego konkursu miała miejsce w 2010 roku. Przy udziale Profesora Sitarskiego rozwinął swoją działalność teatr studencki Szutnik, którym z pełnym zaangażowaniem opiekowała się była studentka Profesora dr Grażyna Jatzak. Z inicjatywy Jubilata Instytut Filologii Rosyjskiej i Ukraińskiej podjął współpracę z poznańskim oddziałem Związku Literatów Polskich. Zaowocowała ona wydaniem antologii poezji *Jak podanie ręki* w trzech wersjach językowych: rosyjskiej, ukraińskiej i białoruskiej. Efektem działań organizacyjnych Profesora Sitarskiego, prowadzonych wspólnie z dr. Aliksandrem Raspopouem, było też spotkanie *Sny i słowa o wolności* z uznanym białoruskim poetą i działaczem politycznym Uładzimirem Niakłajeu, które odbyło się w 2016 roku. Przy wsparciu Profesora Sitarskiego zrealizowano wymianę studencką i kadrową z Irkuckim Uniwersytetem Państwowym, a także zorganizowano wyjazdy studenckie na dwutygodniowe kursy językowe do Sankt Petersburga. W ramach współpracy z mgr. Aleksandrem Gazarianem Instytut Filologii Rosyjskiej i Ukraińskiej objął patronatem kilka poznańskich szkół średnich, w których naucza się języka rosyjskiego, m.in. Zespół Szkół Budowlano-Drzewnych im. Bolesława Chrobrego, II Liceum Ogólnokształcące im. Generałowej Zamoyskiej i Heleny Modrzejewskiej i VI Liceum Ogólnokształcące im. Ignacego Jana Paderewskiego.

Na szczególne uznanie zasługuje rola, jaką Profesor Sitarski odegrał w ukonstytuowaniu się Zakładu Ukrainistyki w ramach Instytutu Filologii Rosyjskiej, a także powołaniu nowej specjalności – filologii ukraińskiej. Było to możliwe

dzięki harmonijnemu współdziałaniu z kierowniczką Zakładu Ukrainistyki prof. Tetyaną Kosmedą. Do istotnych osiągnięć Zakładu zaliczyć należy zainicjowanie Międzynarodowego Konkursu Recytacji Poezji Ukraińskiej, którego pierwsza edycja miała miejsce w 2018 roku, jak również obchodów Święta Szewczenkowskiego, których punktem kulminacyjnym są studenckie prezentacje poetyckiej twórczości Tarasa Szewczenki.

Profesor Andrzej Sitarski jest autorem dwóch monografii naukowych, 62 artykułów naukowych opublikowanych w czasopiśmie i tomach zbiorowych, jak również trzech wydawnictw z zakresu dydaktyki języka rosyjskiego (dwóch kursów językowych i jednego słownika) oraz licznych przekładów z języka rosyjskiego i polskiego. Jego zainteresowania naukowe dotyczą problemów leksykologii, leksykografii, terminografii, a w ostatnim czasie językoznawstwa kognitywnego i kulturowego ze szczególnym uwzględnieniem conceptosfery literackiej i nieliterackiej i jej językowych realizacji. Jubilat wypromował ok. 200 prac licencjackich i magisterskich z zakresu badań porównawczych frazeologii polskiej i rosyjskiej, a także teorii i praktyki przekładu tekstów literackich i nieliterackich.

Obecnie Profesor Andrzej Sitarski jest opiekunem naukowym trojga doktorantów: Ekateriny Starodvorskiej, Dmitrija Lukianova i Katarzyny Kubeckiej. Pod jego kierunkiem zostały napisane i obronione 4 rozprawy doktorskie: Łukasza Małeckiego *Kognitywna semantyka konceptu STRACH (na materiale współczesnej prasy rosyjskiej i ukraińskiej)* (2012), Darii Słupianek-Tajnert *Kognitywna analiza czasowników percepcji wzrokowej w języku rosyjskim i polskim* (2015), Konrada Rachuta *Postaci dyskursu w perspektywie tworzenia i tłumaczenia „poetonimów”. Na podstawie polskiego i rosyjskiego przekładu sagi o Harrym Potterze* (2018) i Marianny Plakuewej-Olejniczak *Strategie przekładu jako wypadkowa interakcja czynników świadomego wyboru tłumacza. Na przykładzie polskich tłumaczeń wczesnej poezji Borysa Pasternaka* (2019).

Od 2002 roku Profesor Sitarski wystąpił jako recenzent w 14 postępowaniach doktorskich i 9 postępowaniach habilitacyjnych. Recenzowane rozprawy zostały obronione na Uniwersytecie Wrocławskim, Uniwersytecie Rzeszowskim, Uniwersytecie Łódzkim, Uniwersytecie Gdańskim, Uniwersytecie Śląskim w Katowicach, Uniwersytecie Szczecińskim i Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.

Szczerze dziękując za nieoceniony wkład organizacyjny, naukowy i dydaktyczny w rozwój zarówno obecnego Instytutu Filologii Rosyjskiej i Ukraińskiej, jak i rusycystyki polskiej jako takiej, życzymy Profesorowi Andrzejowi Sitarskiemu pozostania w dobrym zdrowiu, odnajdywania nowych inspiracji i kontynuowania działalności na wszystkich wspomnianych polach.

*Konrad Rachut
Instytut Filologii Rosyjskiej i Ukraińskiej UAM*

Wykaz publikacji Profesora Andrzeja Sitarskiego

List of publications by Professor Andrzej Sitarski

Monografie

Pol'skaâ i ruskaâ lingvističeskaâ terminologiâ v svete slovoobrazovatel'nogo i leksičeskogo âvlenij. Poznań, Wydawnictwo Naukowe UAM, 1991.

Struktura i funkcionirovanie narečij v russkom âzyke novejšego vremeni. Poznań, Wydawnictwo Naukowe UAM, 2001.

Artykuły

„O kompresji strukturalnej w zakresie polskiej i rosyjskiej terminologii językoznawczej”. *Studia Rossica Posnaniensia*, 16, 1981, s. 183–191.

„O synonimii w polskiej i rosyjskiej terminologii językoznawczej”. *Przegląd Rusycystyczny*, 4, 1981, s. 68–72.

„Polska i rosyjska terminologia językoznawcza w świetle zjawisk leksykalnych i słowotwórczych języka polskiego i rosyjskiego”. *Przegląd Rusycystyczny*, 1–2, 1984, s. 187–192.

„Zjawisko antonimii w sferze słownictwa naukowego (na przykładzie polskiej i rosyjskiej terminologii językoznawczej)”. *Studia i Materiały XXVIII, Filologia Rosyjska*, 7, 1988, s. 149–156.

„Zjawisko homonimii w polskiej i rosyjskiej terminologii językoznawczej”. *Studia Rossica Posnaniensia*, 20, 1988, s. 197–201.

„O apelatywach odantroponimicznych w leksyce języka polskiego i rosyjskiego”. *Studia i Materiały XXX, Filologia Rosyjska*, 8, 1989, s. 71–79.

„O polskich i rosyjskich terminach językoznawczych powstałych w rezultacie derywacji semantycznej”. *Studia i Materiały XXXV, Filologia Rosyjska*, 9, 1990, s. 187–191.

„Internacjonalizacja w zakresie polskiej i rosyjskiej terminologii językoznawczej”. *Studia Rossica Posnaniensia*, 22, 1991, s. 171–177.

- „O apelatywach odantroponimicznych w najnowszym słownictwie rosyjskim”. *Male formy w literaturze rosyjskiej, słowo w tekście rosyjskim: językoznawstwo*. Red. Walenty Piłat. Olsztyn, Wydawnictwo WSP w Olsztynie, 1991, s. 107–114.
- „O zapożyczeniach leksykalnych z języka rosyjskiego we współczesnym języku polskim i bułgarskim”. *II Kolokwium Slawistyczne Polsko-Bułgarskie*. Red. Jerzy Świdziński, Tadeusz Zdancewicz. Poznań, Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, 1991, s. 169–175 (z Eugenią Stankiewicz-Walter).
- „O precyzji strukturalno-semantycznej terminu naukowego (na przykładzie polskiej i rosyjskiej terminologii językoznawczej)”. *Problemy stylu naukowego i terminologii. Prace Naukowe Studium Nauki Języków Obcych Politechniki Wrocławskiej 28. Seria Studia i Materiały*, 24, 1992, s. 25–35.
- „Apellâtivaciâ antroponimov v sovremennom russkom âzyke”. *Studia Rossica Posnaniensia*, 24, 1993, s. 139–144.
- „Slovoobrazovatel'naâ harakteristika novyh russkih narečij”. *Studia Rossica Posnaniensia*, 28, 1998, s. 123–128.
- „Sopostavitel'nyj analiz pol'skih, russkih i anglijskih frazeologizmov, soderžaših v svoem sostave nazvanie životnogo”. *Izbrannye aspekty izučeniâ russkogo âzyka i literatury*. Red. Antoni Markunas. Poznań, Wydawnictwo Naukowe UAM, 1998, s. 49–55 (z Wiesławą Muzal).
- „Iz nablûdenij nad funkcionirovaniem narečij v sovremennom russkom i pol'skom âzykah”. *Acta Polono-Ruthenica*, 4, 1999, s. 143–149.
- „Semantiko-sintaksičeskaâ funkciâ narečiâ v sovremennom russkom âzyke”. *Rusistika i sovremennost'. Âzykoznanie*. Red. Marian Bobran. Rzeszów, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1999, s. 195–202.
- „Apellâtivnye derivaty ot imen sobstvennyh v novejšej leksike russkogo âzyka”. *Kieleckie Studia Rusycystyczne*, 10, 2000, s. 203–209.
- „K voprosu o semantiko-sintaksičeskoj funkcii narečij v russkom i pol'skom âzykah (na materiale poëmy V. Erofeeva *Moskva-Petuški* i ee pol'skogo perevođa)”. *Acta Polono-Ruthenica*, 5, 2000, s. 219–225.
- „K voprosu o vnutrennem razvitii i slovoobrazovanii narečij v sovremennom russkom âzyke”. *Acta Universitatis Wratislaviensis 2191. Slavica Wratislaviensia*, 107, 2000, s. 101–106.
- „K voprosu o funkcionirovanii narečij v russkom âzyke novejšego vremeni”. *Ėkologiâ kul'tury – žizn' âzyka. Meždunarodnyj sbornik naučnyh statej*. Red. Tat'âna Nikolaevna Pleškova. Arhangel'sk, Pomorskij gosudarstvennyj universitet im. M. V. Lomonosova, 2001, s. 83–89.
- „K voprosu o semantike sovremennyh russkih narečij”. *Rusistika i sovremennost'. Âzykoznanie 2*. Red. Marian Bobran. Rzeszów, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 2001, s. 97–105.

- „Narečičâ otnošenâ v novejšej leksike”. *Innowacje w językach wschodniosłowiańskich II*. Red. Bazyli Tichoniuk. Zielona Góra, Uniwersytet Zielonogórski, 2002, s. 91–98.
- „Narečičâ v russkih i pol'skih gazetnyh zagolovkah”. *Acta Polono-Ruthenica*, 7, 2002, s. 125–131.
- „Ob upotreblenii ustojčivyh slovosocetanj v gazetnyh zagolovkah (na materiale sovremennoj russkoj i pol'skoj pressy)”. *Rusistika i sovremennost'. Źykoznanie 3*. Red. Marian Bobran. Rzeszów, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2003, s. 116–123.
- „K voprosu o nekotoryh tendenciâh v razvitii leksičeskogo zapasa sovremenno-go russkogo Źyka: (na primere komp'ŭternoj leksiki i leksiki Źou-biznesa)”. *Acta Polono-Ruthenica*, 9, 2004, s. 263–271.
- „K voprosu ob anglicizmah v semantičeskom pole «kul'tura» v sovremennom russkom Źyke”. *Wyraz i zdanie w językach słowiańskich 4. Opis, konfrontacja, przekład*. Red. Iwona Łuczaków, Jan Sokołowski. Wrocław, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2004, s. 249–256.
- „Sobstvennyje imena v Źyke sovremennoj russkoj pressy”. *Słowo, tekst, czas VII. Nowe Źrodki nominacji językowej w nowej Europie. Nowye sredstva Źykovoj nominacii v novej Evrope. Neue Mittel der Sprachnominatoin in neuem Europa*. Red. Michał Aleksiejenko, Marzanna Kuczyńska. Szczecin, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 2004, s. 155–160.
- „K voprosu o slovoobrazovatel'noj charakteristike russkogo komp'ŭterno-go Źargonu”. *Studia Rusycystyczne Akademii Świątokrzyskiej*, 15, 2005, s. 125–130.
- „Ob aksiologičeskom aspekcie Źyka poličičeskoj informacii (na materiale sovremennoj rossijskoj pressy)”. *Wyraz i zdanie w językach słowiańskich 5. Opis, konfrontacja, przekład*. Red. Michał Sarnowski, Włodzimierz Wysoczański. Wrocław, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2005, s. 333–338.
- „Opyt lingvističeskogo opisaniâ ocenočnyh vyskazyvanij i ih pol'skih perevodnyh ěkvivalentov v Źyke Anny Arkad'evny Kareninoj”. *Lew Tolstoj i kultury słowiańskie*. Red. Bazyli Białokozowicz. Olsztyn, Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, 2005, s. 229–237.
- „Słowiańszczyzna wschodnia w pracy naukowej i dydaktycznej Profesora Tadeusza Zdancewicza”. *Z małą ojczyzną w sercu. Księga pamiątkowa dedykowana Profesorowi Tadeuszowi Zdancewiczowi*. Red. Mariola Walczak-Mikołajczakowa, Bogusław Zieliński. Poznań, Wydawnictwo Naukowe UAM, 2005, s. 27–33.
- „Lingvističeskie sredstva realizacii kategorii ocenočnosti v Źyke sovremennoj russkoj reklamy”. *Russkij Źyke: sistema i funkcionirovanie (k 80-letiu profesora P. P. Źuby)*. *Materiały III Międzynarodowej naukowej konferencji*. Minsk, 6–7 apr. 2006 g.: v 2 ĉ. Minsk, RIVŠ, 2006, cz. 1, s. 161–164.

- „K voprosu o modelirovanii aksiologičeskogo soznaniâ (na materiale âzyka reklamy). *Język, człowiek, dyskurs*. Red. Mirosława Hordy, Walerij Mokijenko, Harry Walter. Szczecin, Print Group Daniel Krzanowski, 2007, s. 577–582.
- „K voprosu ob ocenočnom âzyke sovremennoj russkoj reklamy. Na materiale tekstov reklamy kosmetičeskich izdelij”. *Acta Polono-Ruthenica*, 12, 2007, s. 211–218.
- „Koncept «den'gi» v cennostnoj kartine mira. Na materiale frazeologizmov i poslovic russkogo i pol'skogo âzykov”. *Poznan' – Arhangel'sk: desât' let sotrudničestva. Sbornik naučnyh statej*. Red. Tat'âna Nikolaevna Pleškova. Arhangel'sk, Pomorskij gosudarstvennyj universitet im. M. V. Lomonosova, 2007, s. 46–53.
- „Miejsce i ranga przysłówków we współczesnym języku rosyjskim”. *Studia nad słownictwem dawnym i współczesnym języków słowiańskich*. Red. Joanna Kamper-Warejko, Iwona Kaproń-Charzyńska, Joanna Kulwicka-Kamińska. Toruń, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2007, s. 181–186.
- „Aksiolingwističeskâ kartina sovremennoj dejstvitel'nosti v tekstah rossijskich hiphopovcev”. *Acta Polono-Ruthenica*, 13, 2008, s. 487–496.
- „K voprosu ob aksiologičeskoi konnotacii russkich frazeologizmov i poslovic s komponentami: «zoloto» i «zolotoj»”. *Rossica Olomucensia XLVI–II. Sbornik příspěvků z mezinárodní konference XIX. Olomoucké dny rusistů – 30.08.–01.09.2007*. Olomouc, 2008, s. 409–412.
- „Medial'naâ kartina Pol'si – lingvo-aksiologičeskij analiz. Na materiale tekstov sovremennoj russkoj pečati”. *Wyraz i zdanie w językach słowiańskich 6. Opis, konfrontacja, przekład*. Red. Michał Sarnowski, Włodzimierz Wysoczański. Wrocław, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2008, s. 409–417.
- „K voprosu o realizacii âzykovogo ũmora v tekste sovremennoj pol'skoj i russkoj reklamy”. *Wyraz i zdanie w językach słowiańskich 7. Opis, konfrontacja, przekład*. Red. Michał Sarnowski, Włodzimierz Wysoczański. Wrocław, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2009, s. 241–249.
- „Karnaval'naâ koncepciâ mira i čeloveka v aksiologičeskom aspekte: (na materiale izbrannyh russkich i pol'skich frazeologičeskich edinic)”. *Acta Polono-Ruthenica*, 14, 2009, s. 497–503.
- „Antropocentrizm v semantike âzykovykh edinic (na materiale russkich frazeologizmov i paremij so značeniem «uspeh»)”. *Z zagadnień semantyki i stylistyki tekstu*. Red. Anna Ginter. Łódź, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2010, s. 275–283.
- „Koncept «vremâ» v russkom i pol'skom âzykovom prostranstve (na materiale russkich i pol'skich frazeologizmov s komponentom «vremâ»/«czas» i «den'»/«dzień»”. *Studia Rossica Posnaniensia*, 35, 2010, s. 267–273.

- „Ob aksiologičeskoj interpretaciji russkih i pol'skih frazeologičeskih edinic, otno-sâšihsâ k konceptu «âzyk»”. *Meninis tekstas: Suvokimas. Analizė. Interpretacija*, 7, 2010, s. 137–143.
- „Zamierzenia perspektywiczne Filologii Ukrainiskiej na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu”. *Zakład Ukrainistyki: perspektywy, teraźniejszość, przeszłość (z okazji 20-lecia istnienia)*: opracowanie naukowe. Red. Andrzej Sitarski, Tetyana Kosmeda. Poznań, Instytut Filologii Rosyjskiej UAM, 2011, s. 7–9.
- „Poznańska przestrzeń i czas Profesora Zbigniewa Barańskiego”. *Mistrzowi i Przyjacielowi. Pamięci Profesora Zbigniewa Barańskiego*. Red. Anna Paszkiewicz, Elżbieta Tyszkowska-Kasprzak, Wiesława Zybura. Wrocław, GAJT Wydawnictwo, 1991 s.c., 2010, s. 63–66.
- „Frazeologičeskie edinicy v funkcii aksiologičeskogo parametra âzyka sportivnogo kommentariâ”. *Współczesne badania nad kulturą, literaturą i językiem rosyjskim*. Red. Dorota Paško-Koneczeniak. Toruń, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2012, s. 361–369.
- „Lingwoaksiologičeskoe prostranstvo leksem, oboznačaûših nebesnye tela (na materiale frazeologičeskih edinic pol'skogo i russkogo âzykov)”. *Słowo, tekst, czas XI. Frazeologia słowiańska w aspekcie onomazjologicznym, lingwokulturologicznym i frazeograficznym*. Red. Mirosława Hordy et al. Szczecin–Greifswald, Zapol, 2012, s. 277–282.
- „Očnonaâ funkciâ antroponimov (na materiale âzyka sovremennoj russkoj presy)”. *Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Języków Obcych w Świeciu*, 2, 2012, s. 120–125.
- „Z człowiekiem w sercu. O Pani Profesor Tatianie Kosmedzie w związku z Jubileuszem”. *Kosmeda Tetâna Anatoliïvna. Biobibliografičnij pokazčik*. Red. Īrina Kočan, Anna Gornâtko Œumilovič. Drogobič, Kolo, 2012, s. 16–17.
- „O kategorizacii ponâtiâ «zemlâ» v semantiko-kul'turologičeskom aspekte: na materiale russkih i pol'skih frazeologizmov s leksičeskim komponentom «zemlâ»/«ziemia»”. *Studia Rossica Posnaniensia*, 38, 2013, s. 245–252.
- „Język rosyjski a komunikacyjne wyzwania współczesności”. *Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Języków Obcych w Świeciu*, 3, 2014, s. 241–251.
- „K voprosu ob aksiologizacii âzyka pravoslavnoj propovedi (na materiale tekstov Mitropolita Savvy Slova i propovedi)”. *Imiona komunikacji językowej, czyli demakijażowanie sensów: księga jubileuszowa dedykowana Profesor Marcelinie Grabskiej*. Red. Katarzyna Wojan, Źanna Œladkiewicz, Anna Hau, Katarzyna Wądołowska-Lesner. Gdańsk, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2015, s. 113–118.
- „Atributivnye kollokacii, kak istočnik âzykovoj èksplikacii koncepta «lûbov'» v russkom lingwokul'turologičeskom prostranstve”. *Acta Polono-Ruthenica*, 21, 2016, s. 89–97.

- „Emocjonalizmy jako afektywne źródło wartościowania rzeczywistości (na podstawie polskiego tłumaczenia poematu Uładzimira Niaklajewa *Turma* z tomu wierszy *Listy do Violi*)”. *Emocje w językach i kulturach świata*. Red. Ewa Komorowska, Agnieszka Szlachta. Szczecin, Volumina.pl Daniel Krzanowski, 2016, s. 341–346.
- „Paradygmat antropocentryczny jako kategoria lingwistyczna w badaniu obiektów językowych”. *Studia Rossica Posnaniensia*, 41, 2016, s. 419–425.
- „Âzykovaâ realizaciâ mikrokonceptov «otec», «syn»/«ojciec», «syn» v ruskom i pol'skom lingvokul'turnom prostranstve”. *Wyras i zdanie w językach słowiańskich 9. Opis, konfrontacja, przekład*. Red. Włodzimierz Wysoczański, Bogumił Gasek. Wrocław, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2017, s. 349–356.
- „Segment frazeologiczny i paremiologiczny pola konceptualnego «pracowitość»/«trudolûbie» w języku polskim i rosyjskim”. *Scripta Neophilologica Posnaniensia*, 17, 2017, s. 301–307.
- „Językowe emanacje emocji w *Listach do Violi* Władzimira Naklajewa jako źródło wartościowania rzeczywistości”. *Acta Polono-Ruthenica*, 23 (3), 2018, s. 119–124.
- „Prezentacja frazeologiczna pola konceptualnego «Pamât'»/«Pamięć» w języku rosyjskim i polskim”. *Studia Rossica Posnaniensia*, 43, 2018, s. 289–295.
- „Pole frazeosemantyczne konceptu «władza»/«vlast'» we współczesnym języku polskim i rosyjskim”. *Acta Neophilologica*, 21 (2), 2019, s. 57–64.

Recenzje

- „«Współczesny język rosyjski. System gramatyczny (z ćwiczeniami)», Czesław Lachur, Opole 1998: [recenzja]”. *Acta Polono-Ruthenica*, 4, 1999, s. 402–405 (z Tamarą Uczitiel).
- „«Političeskij fel'eton v svete teorii rečevogo vozdejstviâ», Žanna Sladkevič, Gdańsk 2013: [recenzja]”. *Studia Rossica Gedanensia*, 1, 2014, s. 497–498.

Wydawnictwa z zakresu dydaktyki języka rosyjskiego

- Bogacka, Barbara, Andrzej Sitarski. *Intensywny kurs języka rosyjskiego (24-kasetowy wraz z zeszytami)*. Poznań, Merimpex i Polskie Radio Poznań, 1984.
- Glinka, Marian, Irena Kotwicka-Dudzińska, Andrzej Narloch, Andrzej Sitarski. *Uniwersalny słownik rosyjsko-polski i polsko-rosyjski (40 000 haseł i zwrotów)*. Poznań, Wydawnictwo LektorKlett, 2006.
- Kotwicka-Dudzińska, Irena, Iwona Wapnaruk-Sitarska, Andrzej Sitarski. *Rosyjski: intensywny kurs do samodzielnej nauki*. Poznań, SuperMemo World, 2008.

Tłumaczenia na język rosyjski i z języka rosyjskiego (wydania książkowe)

- Nacional'nyj muzej v Poznani*. Przeł. Andrzej Sitarski. Poznań, Muzeum Narodowe, 1979.
- Polska sztuka współczesna w zbiorach Muzeum Narodowego w Poznaniu*. Red. Henryk Kondziela. Przeł. Andrzej Sitarski. Poznań, Muzeum Narodowe, 1985.
- Trubnikow, Borys. *Wielki leksykon broni i uzbrojenia*. Przeł. Olga Makarowska, Andrzej Sitarski. Poznań, Wydawnictwo Kurpisz, 2000.
- Wiszniewska, Galina. *Galina. Historia mojego życia*. Przeł. Andrzej Sitarski. Poznań, Teatr Wielki im. S. Moniuszki, 2000.
- Pręgowski, Stanisław. *Ludzie i kamienie*. Przeł. Andrzej Sitarski. Poznań, Wydawnictwo Kurpisz, 2001.
- Wildemann, Victoria. *Rosyjski w 1 miesiąc*. Przeł. Andrzej Sitarski. Poznań, Wydawnictwo LektorKlett, 2003.

TETYANA KOSMEDA

**Эпоха деятельности профессора Анджея Ситарского –
расцвет познанской украинистики
(воспоминание-посвящение как эго-текст)**

**The epoch of the activity of Professor Andrzej Sitarski –
the heyday of Poznań Ukrainian studies
(a memoir-dedication as an ego-text)**

Abstract. The paper is devoted to a holistic analysis of the scientific-organisational and scientific-didactic activity of the Head of the Institute of Russian and Ukrainian philology, Professor Andrzej Sitarski (2008–2019). In the paper, the author presents her reflections on the status of ego-texts along with their categories. The author's attention is primarily focused on the evaluation of Professor Sitarski's role in the upbringing of talented linguists, as well as on his personal contribution to the development of Poznań Ukrainian studies. The in-depth analysis is conducted on the basis of the category of memory that is depicted in ego-text genres, including the genre of memoirs-dedications. Professor Sitarski has an outstanding linguistic personality of a bilingual that boils down to particular verbal and nonverbal properties represented through his psychotype – his abilities of the elite linguistic character of a scientist and lecturer of Russian language are distinctive for him.

Keywords: ego-text, the genre of memoirs-dedications, the category of memory, the activity of the Head of the Institute, the elite linguistic character of a scientist and lecturer of Russian language

Tetyana Kosmeda, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań – Polska, tkosmeda@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8912-2888>

Посвящаю эту статью профессору Анджею Ситарскому в знак глубокого уважения и признательности за долгие и плодотворные годы сотрудничества во имя развития Кафедры украинистики. С наилучшими пожеланиями успехов в дальнейшей научной и педагогической деятельности, радости от искрящейся жизни, доброго здоровья, большого счастья, необыкновенных и увлекательных путешествий, удивительных открытий и непредсказуемых сюрпризов.

Введение

Общение – удивительная человеческая способность, составляющая компонент человеческого счастья, имеющая разные формы и виды. На жизненном пути каждого человека встречается множество людей. С некоторыми мы быстро и легко вступаем в коммуникативный контакт, чувствуем гармонию в общении, непринужденность, взаимопонимание, поскольку во время общения возникает то, что объединяет и делает отношения благоприятными, добрыми: это и одинаковое видение мира, его тождественное ощущение, и профессиональные интересы, понимание перспективы сотрудничества, взгляды на актуальные проблемы окружающей действительности и под. Между людьми складываются стабильные и длительные отношения либо кратковременные и не перерастающие в многолетние контакты из-за совокупности факторов и субъективного, и объективного характера. Но человек всегда получает радость от общения в том случае, если Судьба сводит его с уникальными личностями – на длительные годы или на краткие мгновения быстротекущей обыденной жизни, на профессиональной ниве и исключительно в личностных взаимодействиях.

В 2011 году на своем жизненном пути я встретила профессора Анджея Ситарского, пригласившего меня на работу в качестве заведующего Кафедрой украинистики Института русской филологии УАМ. Господин Ситарский нашел нужные слова, аргументы и убедил меня принять его предложение для создания познанской украинистики практически с нуля, поскольку украинский язык в то время изучался лишь как второй язык на русско-украинском отделении. Я предполагала, что пребывание в Институте будет кратковременным периодом моей жизни, но оказалось, что в УАМ я проработала довольно долго – 10 лет.

В канун важной даты – 70-летнего юбилея профессора Анджея Ситарского – в сборнике, посвященном этому событию, как представляется, будет уместной статья, представленная в виде жанра воспоминания-посвящения о деятельности Профессора. Имею возможность привлечь для анализа и эго-тексты профессора Ситарского (Sitarski 2011, 2012), его воспоминания, оценки и размышления.

Воспоминания-посвящения в ракурсе юбилейных эго-текстов

Жанр воспоминаний, как представляется, сегодня обретает развитие, проектируясь в виде гибридных поджанров: воспоминания-посвящения, воспоминания-рецензии, воспоминания-обзоры и др. о жизни и деятель-

ности известных людей. Юбилеям видных ученых, преподавателей, организаторов науки посвящаются сборники научных статей, монографии, в многоаспектном фокусе которых отдельная личность – персона, в том числе и языковая. Подобные исследования выполняются и в ракурсе теории лингвоперсонологии, и в аспектах эго-лингвистики, или Я-лингвистики. Материалом для подобных публикаций являются, кроме личных воспоминаний или воспоминаний других лингвоперсон (коллег, соратников, учеников, родственников и под.), документальные факты, тексты автобиографий, письма, дискурс, представляющий творческое наследие лингвоперсоны, и под. Такие эго-тексты преимущественно реализуются в виде комплиментарных, интимизированных, оценочно выраженных авторских размышлений.

В начале XXI века ученые-лингвисты довольно часто создают научные или научно-популярные, публицистические опусы по поводу важных событий, происходящих в жизни их коллег. Иллюстрацией сказанного может быть, например, сборник статей в честь юбилея Нины Давидовны Арутюновой под названием *Сокровенные смыслы. Слово. Текст. Культура* (2004), в структуре которого имеется статья Сергея Крылова *О научном творчестве Н. Д. Арутюновой*, где автор эмоционально, с восхищением и преклонением предлагает и такой фрагмент интимизированного текста:

Нина Давидовна – не просто блистательный ученый, но и удивительная личность. В ней гармонично соединяются глубокая поглощенность любимым делом и исключительно доброжелательное отношение к окружающим, предельная скромность и неизменное собственное достоинство, чувство юмора и глубина философского проникновения в суть дела. Она, как никто другой, умеет абстрагироваться от всего суетного и второстепенного (в языке, в науке, в жизни), концентрирует внимание на существенных аспектах и при этом никогда не теряет из виду зримую поверхность живого языка (Krylov 845).

В качестве примера можно привести и книгу с „говорящим названием” *Язык. Личность. Текст (сборник статей к 70-летию Татьяны Михайловны Николаевой)* (2005), где помещена статья Владимира Успенского *Татьяна Михайловна Николаева как собеседник (Uspenskij)*. Успенский освещает специфику языковой личности этой ученой в виде воспоминаний-эссе о ее коммуникативной компетентности, манере общаться, вести диалог, умение слушать, моделировать речевые жанры и под. Интерес в ракурсе проблематики этого разыскания вызывает и сборник статей к 90-летию академика Наталии Юльевны Шведовой *Язык как материя смысла* (2007), содержащий статью Юрия Степанова *Классика и авангард. К юбилею книги Н. Ю. Шведовой (1960) и ее автора сегодня*, в которой подчеркивается, что „Н. Ю. своей книгой открыла эпоху в новой русской словесности, «словес-

ности Авангарда» (Stepanov 79). Перечень подобных публикаций можно продолжить, но особенности такого типа текстов до сих пор в лингвистике тщательно не изучались, поскольку это сравнительно новый жанр научной литературы.

В Институте русской и украинской филологии также существует добрая традиция посвящать один из выпусков журнала „*Studia Rossica Posnaniensia*” юбилеям известных ученых, работающих в УАМ. Например, в 2018 году вышел номер в честь юбилея профессора Ежи Калишана, в котором предлагается анализ его лингвофилософской компетентности (см. Kosmeda 2018). Жанр статьи *Лингвофилософия Ежи Калишана и его вклад в развитие польской русистики (на материале монографических исследований ученого)* представляется гибридным – отражает особенности таких жанров, как научная статья, рецензия, обзор, посвящение.

Профессор Анджей Ситарский в свое время также стал автором статьи в виде гибридного текстового жанра посвящения-поздравления в связи с юбилеем вашей покорной слуги, за что я ему очень признательна, и сейчас понимаю, что в своих пожеланиях Директор Института изящно сформулировал мою перспективу, предвидел длительные годы нашей совместной работы, ср.:

Jako Dyrektor Instytutu Filologii Rosyjskiej UAM w Poznaniu jestem przekonany, że pasja naukowa i organizacyjna Pani Profesor Tetyany Kosmedy, Jej życzliwość i konsekwencja zapiszą się nowymi sukcesami w dziejach ukrainistyki poznańskiej (Sitarski 2012: 17).

Таким образом, жанр этой статьи определяю как эго-текст, воспоминания-посвящения о деятельности известной личности в честь юбилея. Думаю, что этот жанр должен получить развитие на фоне памяти о незаурядной человеческой деятельности, заслуживающей глубокого уважения. Вместе с тем этот жанр должен стать и предметом лингвистического анализа.

Понятие эго-текста и его жанровое разнообразие

Эго-текст – это, как представляется, текст, основанный на субъективной авторской точке зрения, т. е. текст, создающийся с позиций эгоцентризма. Типичными жанрами эго-текстов, как известно, являются дневник, автобиография, письмо, эпиграмма, афоризм и, конечно, воспоминания (мемуары), поскольку именно в этих речевых жанрах наиболее последовательно отражается языковое сознание автора с его чувствами, эмоциями, интенциями, интимизированными мыслями, надеждами, мечтами, оценками, идио-

стилевыми особенностями, психотипом, характером и т. д. (см. подробнее: Kosmeda, Zahnitko, Krasnobaieva-Chorna). Эго-текст, как и любой другой текст, – это сложный сгусток смыслов, „текст в тексте” (термин Юрия Лотмана), поскольку в нем соединяется обыденная повседневная разговорная речь с профессиональной, художественной, публицистической, философской, научно-публицистической и т. д., своеобразно проявляется интертекстуальность, феномен прецедентности, аксиологичность, интимизация, репрезентирована разножанровая гибридность. Эго-тексты дают возможность последовательно понять внутренний мир человека, его мировидение, мироощущение и миропонимание, на основании изучения таких текстов можно выяснить и персональную „языковую биографию” каждого конкретного человека (см. подробнее об этом: Kosmeda 2015).

По своему содержанию эго-тексты представляют широкую и разноплановую тематику, они воссоздают персональную когнитивную и, соответственно, индивидуальную языковую картину мира отдельной личности на фоне когнитивной и языковой картин мира определенной эпохи, времени, в котором пребывает рассматриваемая языковая личность – автор персональных текстов. Эго-тексты могут информировать и о мелких жизненных событиях, учитывая обыденные ситуации, факты, но могут представлять и масштабные события, переживаемые этой личностью. Все является одинаково важными, но при этом всегда вербализуется личная (субъективная) оценка повествователя, творца подобных текстов. Однако из отдельных субъективных точек зрения, как известно, и складывается единая, хотя, возможно, и мозаичная картина. Это собственные размышления конкретных лингвоперсон о событиях, фактах, личной судьбе и судьбе государства, нации, человечества, конкретных институций, речь идет о мыслях личности, о ее исканиях, разочарованиях, увлечениях и др. (см. об этом: Veličko). При этом наиболее последовательно актуализируются речевые средства, вербализующие лингвостилистическую категорию интимизации и лингвофилологическую категорию оценки.

В эго-текстах наблюдается попытка понять и себя, и свое окружение по определенным критериям (профессиональная деятельность, гражданская позиция, жизненные установки и под.), в том числе и гендерной, и этнической, и национальной принадлежности человека, учитываются духовные и душевные качества – моральный императив (верность идее, любовь, идеал, совесть, честь и под.).

Функциональная нагрузка эго-текстов велика, поскольку эти тексты не только информируют, отражают субъективные мысли человека, но и аккумулируют индивидуальный опыт, актуализируют память, репрезентируют критику, реализуют функцию корреляции, т. е. взаимодействия отдельной

личности с другими людьми в обществе. Эти тексты выполняют также такие функции, как эмоциональная, экспрессивная, импрессионная, аппелятивная, культурологическая, аттракционная – происходит лингвализация окружающей действительности и внутреннего мира человека одновременно.

Интерпретация категории памяти, отраженной в эго-текстах воспоминаний

Своеобразное место в системе эго-текстов, как уже отмечалось, занимают воспоминания, интерпретируемые, прежде всего, как текст, оформленный от первого лица – участника или свидетеля отраженных в нем событий. Во время создания воспоминаний последовательно и выразительно актуализируется категория памяти. В воспоминаниях память выступает в функции собеседника, она актуализируется в фокусе диалога с Alter Ego, „другим Я”, которое нацелено на прошлое (Я-прошлое). Наталья Брагина квалифицирует такой дискурс как „диалог со своей душой” (Bragina 90). Названная исследовательница подчеркивает, что память в этом случае имеет голос и способна разговаривать. Она вступает с человеком в диалог, стремясь повлиять на его взгляды, позицию и при этом она „заверяет”, „переубеждает”, „советует”, „отвечает на вопросы”, „заставляет сомневаться”. Она и „свидетель”, и „судья”, и „помощник”, память „может вступать в спор с Эго” (см. Bragina 90–93). Н. Брагина подчеркивает, что психофизические свойства памяти в языке передаются при помощи метафор, „расщепляющих” человеческое „Я” на двух участников диалога: говорящего и слушающего. Первый представляет прошлое, второй – настоящее. Таким образом, противоречия между настоящим актуальным и прошлым плюсквамперфектным может персонифицироваться и выражаться в языке сквозь связь „Я” человека с его памятью (Bragina 93). Но в случае воспоминаний-посвящений, поздравлений память фокусируется исключительно на положительных моментах жизни, положительных чувствах и эмоциях, достоинствах человека, его достижениях. Такой подход, целеустановка и позволяют создавать уникальные гибридные эго-тексты воспоминаний, в том числе и воспоминания-посвящения.

Память принадлежит к междисциплинарным научным понятиям, поскольку в разных формах она проявляется во всех аспектах человеческой жизни. Она включает в себя не только процессы сохранения индивидуального опыта, но и механизмы трансформации имеющейся информации (см.: Kaźmierska; Tyrowicz). В психологии ее определяют как когнитивный процесс организации, сохранения, восстановления и забывания приобретенного опыта. Память связывает прошлое субъекта с его настоящим и будущим.

Она выполняет важную познавательную функцию. Личность (ее навыки, привычки, надежды, желания и помыслы) существует благодаря памяти. В процессе психологического анализа памяти важно учитывать, что она входит в целостную структуру личности человека. Зависимо от того, как развивается мотивационная сфера, вызванная потребностями человека, может меняться отношение субъекта к своему прошлому, от этого зависит, как одно и то же знание сохранится в памяти. У памяти выделяют три взаимосвязанных процесса: запоминание, сохранение и воссоздание. По материалам, которые сохраняет память, ее можно разделить на когнитивную, эмоциональную и личностную. По модальности сохраненных образов память бывает словесно-логическая и образная. Уровень развития этих видов памяти, как правило, неодинаков, поэтому можно утверждать, что определенный вид памяти человека может преобладать, что и фиксируется в эго-текстах. Среди характеристик памяти и скорость запоминания, и объем того, что запомнилось, и скорость забывания, длительность сохранения, точность воссоздания событий и под. (см. Golovin).

В процессе подготовки эго-текста воспоминаний очень важной, как представляется, является личностная, эмоциональная память – сохранение в человеческом сознании личностных переживаний и чувств, поскольку впечатлительность и чувственность – предпосылки для становления отдельных коммуникативных качеств. Эмоциональная память – условие наличия сочувствия. Она является основой мастерства представителей некоторых профессий, в частности актеров, учителей, преподавателей. Ее отсутствие тормозит проявление эмоциональности (Golovin). Эмоциональная память, естественно, вербализуется в виде эмоциональных концептов.

Важно еще и то, что по своей природе человек всегда настроен на критическое осмысление действительности, в языковом сознании каждой языковой личности, как и в словарном составе каждого отдельного языка в целом, хранится больше языковых средств, репрезентирующих отрицательную оценку, и люди чаще моделируют отрицательные смыслы в повседневной коммуникативной деятельности, что нашло отражение в одном из основных законов коммуникации – повышенном интересе к отрицательным аспектам жизни каждого отдельного человека и активном обсуждении подобных фактов. Данное явление квалифицируется как асимметричность языка в выражении положительных и отрицательных оценок с преобладанием последних. Хорошее воспринимается человеком как норма, что и фиксируется в языке (см. об этом: Kosmeda 2000). Стало аксиомой сегодня и утверждение, что для моделирования положительной оценки чаще вербализуют прошедшее время, поскольку все, что уже произошло, легче воспринимает человеческая психика. Настоящее и будущее еще не может быть всесторонне оценено.

Речь идет и о вербализации грамматических категорий, в частности и категории времени (см. Haliman).

Таким образом, очевидно, семантика и прагматика эго-текстов основана на особой потребности актуализировать память, а положительные смыслы и грамматические ресурсы языка ориентированы на прошедшее время. Кроме того, общая тональность эго-текста зависит и от того, каким психотипом обладает языковая личность как автор воспоминаний. Все перечисленное важно не только для процесса написания воспоминаний, но и для их интерпретации, для построения целостной теории эго-текста с учетом многообразной системы жанров.

Профессор Ситарский как объект жанра воспоминания-посвящения

Профессор Анджеј Ситарский – известный ученый, польский русист, лингвист, чья научная деятельность была сфокусирована на проблемах русской грамматики, лингвоконцептологии, лингвоксиологии, лингвокультурологии, фразеологии, лингвистики текста. Это опытный и успешный преподаватель русского языка, в частности его практического курса, описательной грамматики, дисциплин переводоведческого цикла, блестящий организатор науки и дидактического процесса, умеющий видеть перспективу, воспитывать талантливых ученых, организаторов науки и руководивший Институтом русской филологии УАМ более 10 лет – с 2008-го по 2019-й годы. В жизни и человека, и Института – это, как представляется, целая эпоха.

Считаю большой заслугой Анджея Ситарского перед Институтом – подготовку талантливых учеников. Профессор воспитал четырех докторов наук – перспективных молодых ученых: это Лукаш Малецкий (2012), Дария Слупянек-Тайнер (2015), Конрад Рахут (2018), Марианна Плакуева-Олейничак (2019). Для своих докторантов ученый нашел именно ту проблему, которая была по душе каждому из них, смогла заинтересовать, поглотить и привести к положительным результатам¹. Каждая проблема отражает, собственно, научные увлечения и самого научного руководителя.

---

¹ Łukasz Małecki, *Когнитивная семантика концепта СТРАХ (на материале современной русской и украинской прессы)* (2012); Daria Słupianek-Tajnert, *Когнитивный анализ глаголов зрительной перцепции в русском и польском языках* (2015); Konrad Rachut, *Postaci dyskursu w perspektywie tworzenia i tłumaczenia „poetonimów”*. *Na podstawie polskiego i rosyjskiego przekładu sagi o Harrym Potterze* (2018); Marianna Plakuewa-Olejniczak, *Strategie przekładu jako wypadkowa interakcja czynników świadomego wyboru tłumacza. Na przykładzie polskich tłumaczeń wczesnej poezji Borysa Pasternaka* (2019).

Мне посчастливилось проследить особенности формирования и развития одного из учеников профессора Ситарского – лучшего нынешнего организатора учебного процесса в Институте, обладателя студенческих симпатий на протяжении последних лет, активного молодого ученого, талантливого преподавателя и организатора науки Лукаша Малецкого. Этот преподаватель работал на Кафедре украинистики (2011–2019) как мой коллега, поэтому мне удалось всесторонне познать эту личность. Меня поразило стремление молодого человека больше знать, много работать, всегда самостоятельно „докапываться” до истины, выступать с интересной инициативой, быть точным и пунктуальным в работе, предельно внимательным к окружающим, корректным. Я оппонировала докторскую диссертацию Лукаша Малецкого и была поражена его научной смелостью, скрупулезностью, убедительностью, а также новизной и методологическим совершенством его докторского разыскания, высоким уровнем профессиональной подготовки, его языковой компетентностью с учетом не только родного польского, но русского и украинского языков, его коммуникативной и культурологической компетентностью в проекции на названные выше лингвокультуры. Считаю, что профессор Ситарский „разглядел” многоаспектный талант своего ученика: и как талантливого лингвиста, и как блестящего преподавателя русского и украинского языков, и как великолепного организатора учебной и научной работы, и просто как порядочного, надежного человека. Назначить его заместителем директора по учебной работе было очень правильным решением (2016). С этой работой Лукаш Малецкий блестяще справился, справедливо заслужив любовь и уважение. Не ошибся Директор Института, предложив Лукашу Малецкому выполнять обязанности секретаря журнала „Studia Ucrainica Posnaniensia”, который был основан при моей помощи. Наш тандем (меня как главного и научного редактора и его как секретаря журнала) был, как представляется, очень гармоничен. Именно при активной его работе этот журнал получил популярность в научных кругах и высокий статус, т. к. был введен в солидные наукометрические базы. Секретарь приобрел высокий пиетет у авторов журнала из-за тщательной и системной переписки по поводу технических проблем оформления публикаций, выхода журнала в свет, его рассылки и т. д., благодаря его изысканной корректности и любезности. Кроме этого, длительные годы (2012–2020) Лукаш Малецкий выполнял обязанности секретаря Международной научной конференции „Украинистика: вчера, сегодня, завтра...”, организованной при моем участии Кафедрой украинистики по рекомендации и при поддержке профессора Ситарского как директора Института (с 2011 года) (см. фотография 1).

Фотография 1. Во время проведения Первой международной конференции (первично семинара) „Украинистика: вчера, сегодня, завтра...” (2011). Слева направо – д-р Лукаш Малецкий, профессор Анджей Ситарский, д-р Войцех Куминский (автор Татьяна Осипова)

Мне посчастливилось читать письма благодарности, которые присылали Лукашу Малецкому участники конференций. Здесь и восторг, и восхищение, и удивление, и добрые пожелания. Поэтому могу заявить со всей ответственностью, что, если бы профессор Ситарский воспитал только лишь одного Лукаша Малецкого, уже исключительно за это он мог бы войти в Золотую книгу летописи Института. Ибо каждый ученый находит продолжение в своих учениках (см. фотография 2).

То же самое можно сказать и о Конраде Рахуте, который блестяще справляется с функциями секретаря журнала „Studia Rossica Posnaniensia” и является автором новаторской диссертационной работы, посвященной поэтонимам, функционирующим в произведениях о Гарри Поттере. Ученый глубоко и всесторонне рассмотрел специфику перевода собственных имен, функционирующих в художественном дискурсе Джоан Роулинг и переводах ее текстов на русский и польский языки. Научное разыскание выполнено в междисциплинарном ключе и на материале нескольких языков, что позволило автору сделать убедительные выводы и даже расширить теорию литературной ономастики, благодаря предложению в польскую ономастику новые термины. Считаю, что научный потенциал этого молодого ученого также чрезвычайно высок, о чем свидетельствовал весь процесс защиты,

Фотография 2. Директор Института профессор Анджей Ситарский открывает конференцию посвященную 25-летию Кафедры украинистики (2016) (автор Татьяна Осипова)

который был очень ярким, ибо разгорелась активная дискуссия, поэтому он и запомнился во всех подробностях (2018).

В свою очередь, диссертационное исследование Дарии Ступянек-Тайнерт *Когнитивный анализ глаголов зрительной перцепции в русском и польском языках* (2015) вдохновило меня к написанию нескольких статей, в которых я цитирую отдельные фрагменты работы этой блестящей исследовательницы, сумевшей впервые заметить и тщательно описать важные лингвокультурные константы языковой личности русского человека, наглядно подтвердив свой вывод языковыми фактами, и доказав, что в русском национальном характере выразительно прослеживается желание все контролировать. Этот характерный признак ментальности носителей русского языка активно вербализуется, что, в частности, проявляется и в специфике использования глаголов зрительной деятельности. Мои личные беседы с названной молодой ученой свидетельствуют о том, что Дария Ступянек-Тайнерт, как и все остальные ученики профессора Ситарского, обладает очень высоким научным потенциалом.

Организаторская деятельность профессора Ситарского частично рассмотрена в отдельных публикациях (см., например: Markunas; Pacholczyk). Очевидно, можно с уверенностью утверждать, что перед нами маститый ученый, которого охотно приглашают на всевозможные заседания различных комиссий, редколлегий, ученых советов и т. д. Подобные ученые наиболее

влиятельны именно в организационном отношении. Они большие эрудиты и интеллектуалы.

Однако в этой статье хотелось бы осветить вопрос о той поддержке, какую предоставил профессор Ситарский познанской украинистике. Ибо с его именем ассоциируется процесс ее создания, становления и развития. Во время руководящей деятельности профессора Ситарского Институт был переименован в Институт русской и украинской филологии (2016), что удалось сделать не сразу, т. к. на Совете Института по этому поводу голосование проходило дважды. Первый раз (2015) большинство не осознало необходимости такого переименования, и во время тайного голосования предложение профессора Ситарского не было поддержано. Однако Профессор не отказался от своей идеи и намерения. Вскоре были найдены убедительные факты и аргументы, и предложение профессора Ситарского было поддержано, что позволило, как представляется, создать уникальную структуру в УАМ, ибо на сегодняшний день ни в одном из польских вузов нет подразделения с таким названием и таким содержанием, такого Института нет ни в одной стране Восточной Европы. Профессор Ситарский способствовал не только становлению украинистики в Институте, но и ее стремительному развитию во всех аспектах деятельности вузовской кафедры. Это, во-первых, формирование мощного кадрового потенциала на базе собственного ресурса, т. е. выпускников Института (Лукаш Малецкий, Рышард Купидура, Доминика Янчура) и приглашенных молодых людей из Украины (Марта Абузарова [Стецула], Олена Ковалевская [Гоменюк]), т. е. планирование и реализация процесса подготовки докторантов, в частности и по специальностям „украинский язык” и „украинская литература”; кроме этого, стимулирование профессионального роста уникальных преподавателей-методистов с большим опытом работы – это д-р Мария Четырба; во-вторых, содействие в подготовке и издании ряда учебников, учебных пособий и словарей по украинскому языку для польских студентов, в-третьих, активизация научной работы – поддержка инициативы по организации и проведению международных семинаров и конференций, в частности периодической конференции „Украинистика: вчера, сегодня, завтра...”, а также содействие по созданию периодического печатного рецензируемого научного журнала „*Studia Ukrainica Posnaniensia*” (2013), о чем частично уже шла речь. Однако подчеркнем, что данный журнал также стал уникальным, поскольку это единственное периодическое издание в Польше и, как представляется, в Восточной Европе, освещающее исключительно проблематику украинистики с учетом широкой системы вопросов, связанных с актуальными направлениями украинской лингвистики, литературоведения, методики преподавания украинского языка и переводоведения. Этому журналу удалось „выстоять” в суровых условиях конкурен-

ции и получить определенный статус во время оценки компетентной Комиссии Министерства науки и образования Польши (2019).

Уместно здесь отметить, что профессор Ситарский – человек слова и дела, умеющий видеть перспективу и успешно ее воплощать в жизнь, ведь все нынешние достижения познанской украинистики (и открытие новых специализаций по направлениям: 1) „украинская филология”² на уровне бакалавриата и на уровне магистратуры, 2) „украинская филология с филологией английской” в современных дидактических и научных формах) Директор Института в далеком 2011 году предвидел, спланировал, описав в публикации *Zamierzenia perspektywiczne Filologii Ukrainńskiej na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu* (Sitariski 2011).

Профессор Ситарский не только уникальный организатор науки, но и оригинальная языковая личность. За годы общения с лингвистом в различных коммуникативных ситуациях, в частности во время слушания его научных докладов на конференциях разного уровня, а также присутствуя на выступлениях во время рабочих совещаний, заседаний Совета Института, в личных беседах, мне, как представляется, удалось зафиксировать в памяти основные черты стиля его общения.

Могу с уверенностью констатировать, что Анджей Ситарский представляет собой билингва, который в одинаковой мере совершенно владеет и польским (родным) языком, и языком своей профессии – русским. Его языковую компетентность в отношении русского языка не только я, но и коллеги, с ним общающиеся, оценивают очень высоко, отмечая ее нормативность на всех уровнях языковой системы. Вспоминаю высокую оценку, данную речи Ситарского, одним из профессоров-русистов Львовского национального университета имени Ивана Франко, с которым Профессор общался всего лишь несколько минут по телефону. Была отмечена удивительно чистая и правильная русская речь.

Коммуникативная компетентность Профессора также отличается высоким уровнем, поскольку ученый в совершенстве владеет и жанровой компетентностью русской лингвокультуры, стратегиями и тактиками моделирования коммуникативных актов. Идиостиль Анджея Ситарского отличается частотностью употребления фразеологических единиц, прецедентных выражений, умением моделировать юмор, иногда иронию. Коммуникативную тональность ученого можно охарактеризовать, как доброжелательную, оптимистическую, наблюдается желание понять собеседника, расположить его к себе, оказать помощь.

---

² До 2012 года в Институте русской филологии существовала лишь специальность „русская и украинская филология” на уровне бакалавриата.

В моей памяти сохранились так называемые вызовы „на ковер”. Отмечу, что в этих случаях господин Директор чаще со мной общался на русском языке. Я чувствовала, что руководитель Института тщательно продумывал тактику разговора, чтобы избежать недоразумений, начинал с упоминаний о моих достоинствах, достижениях, а потом плавно переходил к замечаниям, отмечая, что я, очевидно, не совсем знакома с правилами польских учебных учреждений, ибо такой-то вопрос желательно было решить несколько иначе. Речевые жанры замечания и порицания в „исполнении” Руководителя Института всегда сопровождалась шутками, прибаутками, юмором и были изысканно корректны.

Не могу сказать, что наши беседы – образцы идеального общения. Конечно, возникали споры, однако, справедливости ради, подчеркну и то, что Директор умел признать свою ошибку, заблуждение, его можно было переубедить, приведя необходимые аргументы. Иногда Профессор заявлял, что, хотя отдельные вопросы мы по-разному понимаем, однако это хорошо, т. к. истина рождается в споре, а прогресс основан на борьбе противоположностей. Практически всегда мы находили консенсус, а это, как известно, достигается определенными усилиями участников коммуникации.

Одна из основных функций невербальной коммуникации – выражать чувства и эмоции с помощью внешнего поведения (движения тела, жесты, голосовые модификации и под.), поскольку паравербальные и невербальные сигналы свидетельствуют, главным образом, о состоянии человека. Кроме того, сопровождая вербальную речь, „невербалика” выполняет и экспрессивную, и эмоциональную функции. Обычно положительные эмоции выражаются открыто, а отрицательные – наоборот, скрыто, поскольку человек пытается их контролировать. Если попробовать очертить невербальный портрет профессора Ситарского, то вспоминается его живость во время общения, что отражается во внимательном и наблюдательном взгляде, активной мимике лица, доброжелательной улыбке, движениях рук и тела, свидетельствующих о положительном отношении к собеседнику.

Наиболее яркая черта языковой личности Ученого – его эмоциональность, которая проявляется во всей его вербальной и невербальной речевой деятельности. Отмечу и выраженный психотип Анджея Ситарского как экстраверта. Он больше любит говорить, нежели слушать, речь довольно быстрая, образная и яркая, с выраженными эмоциональными всплесками, усеянная индивидуальными метафорами и другими орнаментальными средствами. Его чувства легко прочитываются, они всегда „написаны” на лице. Очень эмоциональными были выступления Директора на мероприятиях, которые проводила Кафедра украинистики (ежегодные Шевченковские дни, имеющие разнообразные формы, ставшие доброй традицией Конкурсы украинской поэзии и др.).

В этих случаях Профессор находил изысканные слова благодарности, обращаясь к каждому участнику мероприятия как бы индивидуально, будь то студент или профессор. Особенно умиляла Профессора украинская песня и в исполнении профессионалов, и звучащая из уст студентов. Вообще, Анджей Ситарский – большой ценитель и любитель искусства. Он всячески поощрял студенческое творчество – и стихотворное, и музыкальное, и изобразительное. Безусловно, ценил и креативную научную работу студентов, выступающих на научных студенческих чтениях с фрагментами своих бакалаврских и магистерских разысканий. За все это я очень благодарна Руководителю Института, с которым имела честь работать много лет.

Выводы

Таким образом, в пределах данного эго-текста, определенного как жанр воспоминания-посвящения, активизируя диалог со своей памятью, спроецированный на временное пространство (2011–2020) моей работы в качестве руководителя Кафедры украинистики в УАМ, хочу отметить высокую продуктивность и эффективность деятельности Руководителя Института, в частности относительно развития украинистики как учебного и научного направления, Его инициативность, энергичность, активность, талант видения перспективы, умение подбирать и воспитывать кадры, в том числе и своих учеников, воспитывать их для успешной деятельности на благо Института.

Профессора Ситарского можно квалифицировать как настоящего профессионала, элитарную изысканную русскоязычную лингвоперсону с высоким уровнем всех видов компетентностей (языковой, речевой, жанровой, культурологической), обладающей психотипом экстраверта, с уникальными индивидуальными чертами, выражающимися во всех видах его вербальной и невербальной организаторской, педагогической и научной коммуникативной деятельности.

Библиография

- Bragina, Natal'â Georgievna. *Pamât' v âzyke i kul'ture*. Moskva, Âzyki slavânskoj pis'mennosti, 2007.
- Golovin, Sergej Ūr'evič. *Slovar' praktičeskogo psihologa*. Minsk, Harvest, 1998. Web. 19.08.2018. <http://www.klex.ru/1q1>.
- Haliman, Oksana Volodimirivna. *Gramatika ocinki: morfologični kategorii Ukraïns'koï movi*. Harkiv, Majdan, 2019.

- Kosmeda, Tetâna. *Aksiologični aspekti pragmalingvistiki: formuvannâ i rozvitok kategorii ocinki*. L'viv, LNU im. Īvana Franka, 2000.
- Kosmeda, Tat'âna. „Lingvofilosofiiâ Eži Kališana i ego vklad v razvitie pol'skoj rusistiki (na materiale monografičeskikh issledovanij učenogo)”. *Studia Rossica Posnaniensia*, 45, 2018, s. 143–154.
- Kosmeda, Tetâna Anatoliivna. „Ego-teksti Stepana Rudans'kogo: vidtvorennâ komunikativnoi kompetencii ta faktiv jogo „movnoi biografii”. *Stepan Rudans'kij: fenomen modeluvannâ „živogo” movlennâ ukraïnciv*. Red. Tetâna Anatoliivna Kosmeda, Tetâna Fedorivna Osipova, Nataliâ Vitaliivna Piddubna. Harkiv–Poznan', Kolo, 2015, s. 189–205.
- Kosmeda, Tetyana, Anatolij Zahnitko, Zhanna Krasnobaieva-Chorna. *Delineation of Linguoper-sonology and Linguoaxiology*. Poznań, Wydawnictwo Naukowe UAM, 2019.
- Krylov, Sergej Aleksandrovič. „O naučnom tvorčestve N. D. Arutūnovoj”. *Sokrovennye smysly: Slovo. Tekst. Kul'tura. Sbornik statej v čest' N. D. Arutūnovoj*. Red. Ūrij D. Apresân. Moskva, Őzyki slavânskoj kul'tury, 2004, s. 837–845.
- Markunas, Antoni. „Początki i teraźniejszość filologii rosyjskiej na UAM”. *Scripta Neophilologica Posnaniensia*, 8, 2006, s. 313–323.
- Pacholczyk, Tadeusz. „Złoty Jubileusz Rusycystyki Poznańskiej – problematyka badawcza międzynarodowych konferencji naukowych (1989–2012)”. *Przegląd Rusycystyczny*, 1 (149), 2015, s. 135–140.
- Sitarski, Andrzej. „Z człowiekiem w sercu. O Pani Profesor Tatianie Kosmedzie w związku z Jubileuszem”. *Kosmeda Tetâna Anatoliivna. Biobibliografičnij pokažčik*. Red. Īrina Kočan, Anna Gornâtko Šumilovič. Drogobič, Kolo, 2012, s. 16–17.
- Sitarski, Andrzej. „Zamierzenia perspektywiczne Filologii Ukraińskiej na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu”. *Zakład Ukrainistyki: Perspektywy, teraźniejszość, przeszłość (z okazji 20-lecia istnienia): opracowanie naukowe*. Red. Andrzej Sitarski, Tetiana Kosmeda. Poznań, Instytut Filologii Rosyjskiej UAM, 2011, s. 7–9.
- Stepanov, Ūrij Sergeevič. „Klassika i avangard. K ũbileū Knigi N. Ū. Švedovoj (1960) i ee avtora segodnâ”. *Őzyk kak materiâ smysla: sbornik statej k 90-letiiu akademika N. Ū. Švedovoj*. Red. Maja V. Lâpon. Moskva, Izdatel'skij centr „Azbukovnik”, 2007, s. 79–84.
- Tyrowicz, Marian. *W poszukiwaniu siebie. Wspomnienia i refleksje*. T. 1: *Pod lwowskim niebem*. Lublin, Wydawnictwo Lubelskie, 1988.
- Uspenskij, Vladimir Andreevič. „Tat'âna Mihajlovna Nikolaeva kak sobesednik”. *Őzyk. Ličnost'. Tekst: sbornik statej k 70-letiiu T. M. Nikolaevoj*. Red. Vladimir Nikolaevič Toporov. Moskva, Őzyki slavânskikh kul'tur, 2005, s. 953–958.
- Veličko, Natal'â Valentinovna. „Samonominacii i samoharakteristiki v Pis'mah A. P. Čehova âltińskiego perioda (sentâbr' 1898 – aprel' 1899 g.)”. *Učenyje zapiski Tavričeskogo nacional'nogo universiteta im. V. I. Vernadskogo. Seriiâ Filologiiâ*, 20 (59), 2007, s. 420–424.

ANDRZEJ CHARCIAREK

Napisy filmowe jako źródło ekwiwalentów przekładowych w polsko-czeskim korpusie równoległym InterCorp

Subtitles as the source of translation equivalents in the Polish-Czech parallel corpus InterCorp

Abstract. The article focuses on using film subtitles in the process of establishing Polish-Czech language pairs. Research material comes from the resources of the OpenSubtitles website with non-professional subtitling. The research material was analysed using KonText – the main search tool in InterCorp. As a starting point, the author analysed a dictionary entry for the Polish exclamation *cholera* in a traditional Polish translation dictionary like *Polish-Czech Dictionary* (Oliva). It presents translation equivalents in translation pairs such as *cholera – sakra, hergot, do cholery – do hajzlu, idź do cholery – táhni ke všem čertům, do jasnej cholery – k sakru, do hajzlu, cholera mnie bierze – čerti mě berou*. All the translation equivalent pairs have been analysed using the corpus analysis with three functionalities available in the KonText search engine: type of question (*typ dotazu*), content of the equivalent (*obsahuje*), and limiting search (*omezit hledání*). The conducted corpus analysis allowed for the verification of information in the traditional dictionary, but also to find new equivalents that have not been registered yet which could also be used in translation.

Keywords: OpenSubtitles, InterCorp, translation equivalence, Czech, Polish

Andrzej Charciarek, Uniwersytet Śląski w Katowicach, Katowice – Polska, andrzej.charciarek@u.edu.pl, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5651-5730>

Prace teoretyczne poświęcone leksykografii to opracowania dotyczące głównie leksykografii jednojęzycznej. Na niej koncentrowali się przede wszystkim badacze, zarówno leksykografowie teoretycy, jak i słownikarze praktycy. To, że leksykografia jest integralną częścią językoznawstwa, co wydaje się obecnie oczywiste, nie zawsze było powszechne. Tadeusz Piotrowski uznawał leksykografię, rozumianą jako sztukę tworzenia słowników, za dziedzinę autonomiczną, która w znacznej mierze korzysta z metod analizy językoznawczej, ale jest częścią kultury humanistycznej (Piotrowski 1994: 10). Tę odrębność leksykografii jeszcze bardziej eksponuje Mirosław Bańko w tytule swojej monografii *Z pogranicza leksykografii i językoznawstwa* (Bańko). Paradoksalnie jednak jest ona w całości poświęcona

kwestiom językowym wskazującym na ścisły związek językoznawstwa i leksykografii. Według Piotra Żmigrodzkiego ten związek jest bezsporny. Postrzega on współczesną leksykografię jako integralną część językoznawstwa, a słownik jako wynik analizy lingwistycznej poszerzonej o wiedzę z innych dziedzin, wśród których wskazuje fleksję, składnię, semantykę, kombinatorykę leksykalną, stylistykę czy pragmatykę (Żmigrodzki 21–22).

Należy jednak mieć na uwadze fakt, że perspektywy widzenia problematyki leksykograficznej wspomnianych autorów są odmienne. Piotr Żmigrodzki i Mirosław Bańko to leksykografowie polscy, jednojęzyczni, Tadeusz Piotrowski jest anglistą, przekładoznawcą skupionym głównie na zagadnieniach leksykografii przekładowej. Stąd różne spojrzenia na wiele kwestii dla budowy słownika podstawowych, a dotyczących metaleksykografii językoznawczej, czyli procedur opracowywania słowników. Te ostatnie odnoszą się do rozstrzygnięć dla leksykografii fundamentalnych, tj. makrostruktury i mikrostruktury słownika, bo te, z oczywistych względów, będą dla leksykografii jednojęzycznej i przekładowej różne.

Jak wiadomo, podstawową czynnością dla leksykografa jest zgromadzenie korpusu tekstów. Metoda tradycyjna stosowana w epoce przedkomputerowej sprowadzała się do stworzenia kartoteki, w której notowane były jednostki jedno- lub wielowyrazowe w określonym kontekście. Źródłem najczęściej były teksty pisane (np. beletrystyka), rzadziej mówione (np. zapis wypowiedzi). One to, po określeniu siatki haseł, stanowiły podstawę struktury artykułu hasłowego.

Powstanie narodowych korpusów lingwistycznych diametralnie zmieniło sytuację, stworzyło nowe możliwości w aspekcie pozyskiwania, gromadzenia, segregowania i analizy materiału językowego. Zautomatyzowanie w znacznym stopniu pracy leksykografa w połączeniu z wielkimi zbiorami tekstów, w dodatku tworzonymi z uwzględnieniem kryterium reprezentatywności, zwiększyło nie tylko szybkość przeprowadzenia analizy, ale także jej wiarygodność. Warto jednak w tym miejscu podkreślić, że bez względu na nowe możliwości istota pracy leksykografa się nie zmieniła – to on w dalszym ciągu wskazuje materiał językowy, precyzuje siatkę haseł i przyjmuje określoną koncepcję opisu leksykograficznego, a przede wszystkim samodzielnie dokonuje analizy wyekscerpowanego materiału.

Z punktu widzenia leksykografa przekładowego dobór źródeł tekstowych wydaje się kluczowy i nic dziwnego, że o nim w kontekście pozyskiwania ekwiwalentów przekładowych mówiło się praktycznie od zawsze. Bolączką podstawową tradycyjnych słowników przekładowych było ich zorientowanie na system, czyli zestawianie ze sobą jednostek systemu bez szczególnego uwzględniania kontekstu ich użycia. Było to wynikiem strukturalistycznego podejścia do języka, które skutecznie zdominowało poszczególne leksykografie narodowe w XX

wieku. Piszę „narodowe”, mając na względzie opracowania jednojęzyczne, czyli wielkie słowniki poszczególnych języków. Słowniki przekładowe były niejako produktem wtórnym, w dużym stopniu implementującym, niekiedy nieudolnie, rozwiązania stosowane w leksykografii jednojęzycznej. Analogicznie autorzy słowników przekładowych orientowali się zwykle na źródła systemowe, w których wyodrębniali, nierzadko w sposób niejasny, jednostki języka, a następnie, niekiedy czysto intuicyjnie, ustanawiali ekwiwalencję między jednostkami języka wyjściowego a jednostkami języka przekładu.

W ostatnich dwóch-trzech dekadach ten stan rzeczy zaczął się zmieniać, a to za sprawą dostrzeżenia przez leksykografów oczekiwań tłumaczy odnośnie do tego, co słownik przekładowy powinien zawierać. A powinien notować ekwiwalenty przekładowe, bo przecież sporządzając tłumaczenie tekstu, tłumacz sięga do słownika właśnie po nie. Jeśli chodzi o jednostki jednowyrazowe, to sprawa wydaje się prosta, a przynajmniej prostsza. W takim czy innym słowniku przekładowym prędzej czy później się one znajdują. Problem jednak pojawia się w procesie notowania jednostek wielowyrazowych i dotyczy dwu jego etapów. Pierwszy sprowadza się do umiejętnego wyodrębnienia wielowyrazowca w języku wyjściowym, drugi – do trafnego wskazania jego ekwiwalentu czy ekwiwalentów w języku przekładu. Podkreślam tę dwuetapowość szczególnie, ponieważ nieadekwatne pary przekładowe są nierzadko wynikiem nietrafnego czy niepełnego określenia znaczenia metaforycznego jednostki wyjściowej. Błąd czy nieścisłość w określeniu znaczenia translandu (jednostki języka źródłowego) automatycznie skutkuje wskazaniem nieadekwatnego translatu (jednostki języka przekładu). Zakładając nawet doskonałą kompetencję językową leksykografa, będzie on zawsze rodzimym użytkownikiem jednego języka. Rzecz jasna, możemy sobie wyobrazić leksykografa będącego osobą bilingwalną, ale przyznajmy, że to wyjątek. Można się tylko zastanawiać, czy lepiej, aby rodzimy użytkownik języka ujawnił się po lewej czy prawej stronie słownika przekładowego.

W tytule niniejszego artykułu wskazane są napisy filmowe jako źródło ekwiwalentów w przekładzie polsko-czeskim w korpusie równoległym InterCorp bez sprecyzowania źródła tych napisów, którym jest platforma OpenSubtitles. To oznacza, że InterCorp oferuje amatorskie napisy filmowe, tworzone przede wszystkim przez miłośników bądź kina, bądź języków. Autorami są zazwyczaj ludzie młodzi, choć nie tylko. Można znaleźć tłumaczenia, których twórcy wyraźnie zdradzają swoje niemałe zdolności językowe i translatorskie. Naturalnie, zdarzają się tłumaczenia złe, poświadczające słabą znajomość języka czy języków ich autorów.

Każdy, kto korzystał z korpusu InterCorp, wie o tym, że służy on przede wszystkim do badania języka czeskiego. Wszystkie inne języki z nim zestawiane służą dobrze poszczególnym leksykografom przekładowym, np. czesko-polskiej,

czesko-angielskiej czy czesko-rosyjskiej. Mierzac przydatność korpusu równoległego jego zasobami, InterCorp najczęściej ma do zaoferowania czesko-angielskiej leksykografii przekładowej. Czesko-angielska część jest największym dwujęzycznym korpusem równoległym dostępnym w InterCorp.

Dwunasta wersja polsko-czeskiego InterCorp sytuuje się na szóstym miejscu pod względem wielkości wśród możliwych do zestawienia korpusów równoległych. Decyduje o tym wielkość polskiego modułu tekstów – ponad 87 mln wyrazów. Na tę liczbę składają się teksty literatury pięknej (ponad 25 mln wyrazów), teksty prawne z korpusu Acquis Communautaire (blisko 20 mln wyrazów), sprawozdania z obrad Parlamentu Europejskiego (prawie 13 mln), teksty publicystyczne i wiadomości ze stron internetowych VoxEurop (niespełna 2,5 mln wyrazów), amatorskie napisy filmowe z bazy OpenSubtitles (prawie 27 mln wyrazów) oraz przekłady Biblii (ponad pół miliona wyrazów).

Trzeba mieć świadomość, iż zestawiane z sobą teksty polskie i czeskie to zwykle nie układ oryginał – przekład, a układ przekład – przekład. Najczęstszym pośrednikiem, tj. oryginałem, dla przekładu polskiego i czeskiego jest tekst po angielsku. Niestety, przekłady bezpośrednie polsko-czeskie czy czesko-polskie stanowią tylko znikomą część tekstów korpusu równoległego. W przypadku napisów filmowych, które tu omówię, przekłady bezpośrednie polsko-czeskie to już zupełny margines, są praktycznie nieobecne. O tym, z jakimi tekstami ma się do czynienia, użytkownik InterCorp może się dowiedzieć dzięki szczegółowej anotacji zewnętrznej tekstów. W przypadku nieprofesjonalnych napisów filmowych z platformy OpenSubtitles podawana informacja jest skąpa – wiemy, jaki jest język oryginału i kierunek tłumaczenia. Otrzymujemy więc spory zasób materiału językowego, praktycznie niezweryfikowanego i pochodzącego od autorów, których kwalifikacji translatorskich i kompetencji językowych nie jesteśmy w stanie w żaden sposób sprawdzić. Mało tego, dysponujemy napisami filmowymi, które w odróżnieniu od napisów profesjonalnych nie powstały zgodnie z określonymi kryteriami, z zastosowaniem specjalistycznego sprzętu i oprogramowania. Wspomnę tu tylko o liście dialogowej, którą dysponuje profesjonalny autor napisów filmowych, uwzględniając przy ich tworzeniu różnego rodzaju ograniczenia natury technicznej (czasowe, przestrzenne, sekwencyjne, graficzne). Profesjonalny sprzęt, którym dysponuje, pozwala mu na dokonywanie wielu operacji (zwykle kondensacyjnych, adaptacyjnych) mających wpływ na ostateczny kształt napisów. Jego kompetencja językowa pozwala nie tylko na uniknięcie błędów, ale przede wszystkim na umiejętną ingerencję w tekst tłumaczenia, aby był on dostosowany do wymogów technicznych. Znamienne jest, jak zauważa Teresa Tomasziewicz, że dialogi nierzadko są wspomagane przez obraz, mimikę i gestykulację (Tomaszkiewicz 116). Wszystkie te czynniki mają wpływ na ostateczną formę napisów na ekranie.

Amatorskie napisy filmowe nie powstają w specjalistycznym studiu, ale w zaciszu domowym, w którym brakuje wyżej wymienionego zaplecza technicznego i listy dialogowej. Sami autorzy napisów zamieszczanych na platformie OpenSubtitles piszą, że zwykle opracowują je na podstawie odsłuchu ścieżki dźwiękowej filmu, a kryteriów czasowo-przestrzennych przestrzegają nierygorystycznie. Wydaje się, że większość autorów napisów nieprofesjonalnych nawet nie wie o istnieniu cech, którymi odznaczają się napisy profesjonalne, tj. czytelności, przyswajalności, dyskretności i naturalności (Belczyk 11). Nie stosują, a w każdym razie stosują rzadziej, co również można oceniać pozytywnie, różnego rodzaju zabiegów upraszczających język oryginału po to, aby był lepiej przyswajalny dla widza. Ponadto, co także przyznają, wykorzystują swoją wiedzę językową, której poziom odpowiada wiedzy przeciętnego użytkownika języka. Potwierdzają to poświadczenia pozyskiwane z platformy OpenSubtitles, dokumentujące nie tylko błędy tłumaczeniowe, ale i językowe (ortograficzne również). Nie sposób jednak w tym rzeczywiście niedoskonałym czasem materiale nie dostrzec walorów.

Od dawna podstawowym problemem korpusów językowych był deficyt zawartych w nich tekstów mówionych. Co prawda napisów filmowych nie można traktować jako wiernych zapisów języka mówionego, to jednak mają one wiele podobieństw. Najczęściej odzwierciedlają wypowiedzi spontaniczne w sytuacji nieoficjalnej. Tych właśnie często brakuje w korpusach narodowych. Przydatność tego typu zapisów z pewnością docenią użytkownicy korzystający z niewielkiego podkorpusu języka mówionego Narodowego Korpusu Języka Polskiego. Znajdziemy zatem w napisach filmowych połączenia o dużym stopniu idiomatyczności, oczywiście dla rodzimych użytkowników określonego języka, ale już nie dla nierodzimych. Będą to przede wszystkim jednostki, które możemy nazywać komunikacyjnymi, często nierejestrowane w słownikach przekładowych. Nie są one ani frazeologizmami w tradycyjnym znaczeniu, ani przysłowiami itp. Jeśliby takowymi były, z pewnością zostałyby zanotowane w odpowiednich słownikach specjalistycznych. Ponieważ nie stanowią tzw. twardej frazeologii, często pozostają poza polem widzenia leksykografów. To, co jest ewidentnym mankamentem napisów filmowych, czyli nieprzestrzeganie kryteriów tworzenia napisów, może paradoksalnie okazać się pozytywem w analizie leksykograficznej. W świadomości wielu tłumaczy amatorów najważniejszą zasadą jest dochowanie w tłumaczeniu wierności oryginałowi nawet za cenę nierespektowania ograniczeń czasowo-przestrzennych. Ponadto mamy w przypadku amatorskich napisów filmowych do czynienia ze swoistym wielogłosem społeczeństwa. Są one opracowywane przez osoby w różnym wieku, różnej płci, mające różne wykształcenie, pochodzące z różnych środowisk, reprezentujące różne światopoglądy. Wszystkie te cechy sprawiają, że w napisach filmowych ujawniają się cechy idiolektalne charakterystyczne dla mowy ich autorów. Mogą one dotyczyć

różnych poziomów ich języka, np. leksykalnego, składniowego, semantycznego czy pragmatycznego. To zróżnicowanie autorów jest niewątpliwą zaletą napisów w korpusie równoległym. Te same odcinki tekstu źródłowego mogą być i są tłumaczone w różny sposób, a wiele tych tłumaczeń można uznać za adekwatne. Jeśli przyjąć, że ekwiwalencja ma charakter gradualny, to każde tłumaczenie może być oceniane według większego lub mniejszego stopnia ekwiwalencji rozumianej jako podobieństwo do oryginału. Oczywiście jest, że wspomniane podobieństwo oryginału i jego tłumaczenia musi dotyczyć określonych ich cech. Jednak bez względu na ich wskazanie należy pamiętać, że „ostatecznym celem ekwiwalencji przekładowej jest zapewnienie, aby [przekład – A.C.] zyskał [...] dla swych odbiorców analogiczną wartość komunikacyjną w stosunku do wartości komunikacyjnej, jaką oryginał ma dla swoich odbiorców” (Lewicki 139).

W przypadku napisów filmowych z platformy OpenSubtitles mamy sytuację nietypową, a mianowicie porównujemy dwa przekłady, dla których oryginałem jest tekst angielski. Angielszczyzna jest językiem pośrednikiem, co z pewnością nie ułatwia wskazania pary ekwiwalentów przekładowych. Mamy natomiast duże prawdopodobieństwo adekwatności tłumaczeń angielsko-czeskich i angielsko-polskich, które w konsekwencji mogą ułatwić wskazanie ekwiwalencji określonych jednostek polskich i czeskich. Należy w tym miejscu podkreślić również pewną wyjątkowość napisów filmowych będących tłumaczeniem uwzględniającym w dużym stopniu elementy pragmatyczne. Tłumacz praktycznie ma do dyspozycji wszystkie elementy sytuacji komunikacyjnej, a przede wszystkim charakterystyki rozmówców, ich intencje i cele, miejsce i czas kontaktu. Innymi słowy, tłumacz opracowujący napisy ma zadanie w pewien sposób ułatwione, ponieważ obserwuje funkcjonowanie oryginału w określonym kontekście, w którym to musi umieścić tekst tłumaczenia mający równoważną wartość komunikacyjną. Napisy filmowe, a następnie korpus równoległy, który je zawiera, rejestrują określoną typowość i powtarzalność zachowań werbalnych w określonych sytuacjach, np. wzburzenia, dezaprobaty, irytacji, zachwyty itp. I choć mamy w ich przypadku do czynienia z materiałem polskim i czeskim, które w różnym stopniu naśladują oryginał (zwykle angielski), to można założyć, że w większym lub mniejszym stopniu są one wobec niego ekwiwalentne. W każdym razie nie można twierdzić, że związku między przekładami nie ma. Translady (jednostki języka przekładu, np. polski i czeski) są determinowane przez ten sam obcojęzyczny transland (jednostkę języka źródłowego – angielski), który – cokolwiek by mówić – w pewien sposób uczestniczy w procesie ustanawiania pary przekładowej. Niemniej jednak rezygnacja z przekładów z innych języków i badanie wyłącznie polsko-czeskich tłumaczeń bezpośrednich spowodowałaby drastyczne zmniejszenie liczby dokumentów, a co za tym idzie, także liczby poświadczeń. Wiadomo, że zbyt mała liczba poświadczeń może uniemożliwić przeprowadzenie wiarygodnych, zobiektywizowanych badań.

Przyjmując zatem amatorskie napisy z platformy OpenSubtitles za materiał egzemplifikacyjny, należy mieć świadomość zarówno jego zalet, jak i wad. Do tych ostatnich należy zaliczyć także automatyczne wyrównanie tekstów (ang. *alignment*), które nie gwarantuje adekwatności zestawianych ze sobą polskich i czeskich ekwiwalentów. Z tej przyczyny błędnych poświadczeń dostarczy InterCorp praktycznie zawsze i trzeba być na nie przygotowanym, podobnie jak na wskazywane w większości trafne odpowiedniki. Co prawda oprogramowanie do automatycznego opracowania tekstów w InterCorp jest konsekwentnie udoskonalane, ale w odróżnieniu od metody ręcznej nieraz zawodzi. Na wskazywanie przypadkowych jednostek, znajdujących się w bezpośrednim sąsiedztwie, a nie właściwych ekwiwalentów należy być przygotowanym.

Na wstępie określę to, co będzie obiektem krótkiej analizy, czyli jedno z wyrażeń ekspresywnych. W ujęciu Stanisława Grabiasa to: „te znaki semiotyczne, za pomocą których nadawca wyraża swój stosunek do otaczającej go rzeczywistości lub w których niezależnie od intencji nadawcy przejawiają się cechy jego osobowości. Za pomocą znaków emocjonalnych zaś nadawca dokonuje negatywnej lub pozytywnej oceny zjawisk” (Grabias 37).

Wyjściową jednostką ustanowimy wykrzyknik *cholera*, definiowany w elektronicznym *Wielkim słowniku języka polskiego* (źródło elektroniczne) jako przekleństwo z kwalifikacją tematyczną „zachowania i wyrażenia nieakceptowane społecznie”¹. Słownik ten podaje również tworzone z jego udziałem frazeologizmy: *cholera bierze kogoś*, *cholera jasna*, *do cholery*, *za cholere*. Poszukiwania jego czeskiego ekwiwalentu w badanej funkcji w słowniku polsko-czeskim pod redakcją Karela Olivy przynoszą następujące pary przekładowe:

cholera – sakra, hergot
do cholery – do hajzlu
idź do cholery – táhni ke všem čertům
do jasnej cholery – k sakru, do hajzlu
cholera mnie bierze – čerti mě berou (Oliva 129)

Wyszukiwarka KonText w korpusie równoległym InterCorp zawężonym do kolekcji napisów filmowych przynosi następujące wyniki dla:

cholera
cholera – sakra (3853 poświadczenia)
cholera – do prdele (1884 poświadczenia)

¹ https://www.wsjp.pl/do_druku.php?id_hasla=44488&id_znaczenia=4694881. Web. 18.06.2020.

cholera – kurva (1122 poświadczenia)
cholera – zatraceně (800 poświadczeń)
cholera – do hajzlu (652 poświadczenia)
cholera – kruci (468 poświadczeń)
cholera – hergot (150 poświadczeń)
cholera – krucinál (122 poświadczenia)
cholera – k sakru (32 poświadczenia)

cholera jasna

cholera jasna – sakra (89 poświadczeń)
cholera jasna – do prdele (64 poświadczenia)
cholera jasna – zatraceně (55 poświadczeń)
cholera jasna – kurva (28 poświadczeń)
cholera jasna – do hajzlu (20 poświadczeń)
cholera jasna – kruci (15 poświadczeń)
cholera jasna – krucinál (13 poświadczeń)
cholera jasna – k sakru (4 poświadczenia)
cholera jasna – hergot (2 poświadczenia)

do cholery

do cholery – sakra (1509 poświadczeń)
do cholery – kurva (365 poświadczeń)
do cholery – zatraceně (214 poświadczeń)
do cholery – do prdele (133 poświadczenia)
do cholery – k sakru (71 poświadczeń)
do cholery – kruci (67 poświadczeń)
do cholery – krucinál (64 poświadczenia)
do cholery – hergot (59 poświadczeń)
do cholery – do hajzlu (39 poświadczeń)

do jasnej cholery

do jasnej cholery – sakra (30 poświadczeń)
do jasnej cholery – zatraceně (15 poświadczeń)
do jasnej cholery – kurva (11 poświadczeń)
do jasnej cholery – do prdele (10 poświadczeń)
do jasnej cholery – hergot (6 poświadczeń)
do jasnej cholery – krucinál (5 poświadczeń)
do jasnej cholery – k sakru (2 poświadczenia)
do jasnej cholery – do hajzlu (1 poświadczenie)
do jasnej cholery – kruci (1 poświadczenie)

Przytoczone dane korpusowe nie są ściśle i nie mogą być uważane za jedyną podstawę ustanowienia par przekładowych. Wśród pozyskanych poświadczeń znajduje się sporo zdublowanych, wiele z nich się pokrywa, np. w liczbie poświadczeń *cholera – sakra* uwzględnione są również poświadczenia pary *cholera jasna – sakra*.

Dzięki funkcjom wyszukiwarki KonText można doprecyzować wiele kwerend korpusowych. Nie na wszystkie operacje pozwalają jej funkcje, ale na niektóre – tak. W przeprowadzonej analizie wykorzystane zostały: rodzaj zapytania (*typ dotazu*), zawartość ekwiwalentu (*obsahuje*), zawężić wyszukiwanie (*omezit hledání*). Bez względu na niedoskonałości natury technicznej, a także zwykłe błędy tłumaczeniowe i językowe² autorów napisów zgromadzony materiał jest cenny sam w sobie. Oczywiście pod warunkiem traktowania go jako materiał wyjściowy do dalszego opracowania.

Jak widać, pozyskane poświadczenia w dużym stopniu potwierdzają trafność analizy leksykograficznej w słowniku polsko-czeskim (Oliva). Niemniej wiele kwestii, czego można było oczekiwać, korpus równoległy pomaga uściślić. Jeśli pozycja pierwsza ekwiwalentu *sakra* nie ulega wątpliwości, to można się zastanawiać nad zasadnością podawania na drugim miejscu ekwiwalentu *hergot*, który jest germanizmem (czes. *panebože*) i tworzy parę przekładową bardziej z semantycznie bliskim *můj Bože*. Nie zostały zanotowane w słowniku papierowym ekwiwalenty *kurva* i *zatraceně*, które zajmują pod względem poświadczeń trzecie i czwarte miejsce. Zwróćmy uwagę, że korpus podaje zarówno parę przekładową *cholera – do prdele*, jak i *do cholery – do prdele*. Ta pierwsza nie jest notowana w odnośnym słowniku przekładowym, druga – tak. Wydaje się, że jest to przykład często stosowanej w leksykografii zasady, aby maksymalnie zbliżyć pod względem formalnym elementy tworzące parę przekładową, co nierzadko jest rozwiązaniem błędnym. Podobnie częściej wyszukiwarka KonText wskazuje parę ekwiwalentów *cholera – do hajzlu* niż, zdawałoby się, bliższą sobie (bo z przyimkami) *do cholery – do hajzlu*. To pokazuje, że zasada *per analogiam* nie zawsze naprowadza na adekwatne rozwiązanie ekwiwalentyzacyjne. Znamienna jest duża liczba poświadczeń wykrzyknika *kruci* (jego wariant *krucinál* używany jest rzadziej), który również nie jest notowany we wspomnianym słowniku.

² W napisach z platformy OpenSubtitles znajdziemy sporo błędów ortograficznych, np. część czesko-polska rejestruje 1206 poświadczeń *doprdele* i 724 poświadczenia *ksakru*, w części polsko-czeskiej znajdziemy 9 poświadczeń *holera*, 5 – *do holery*. Znamienne jest, że jeśli polskie poświadczenia można oceniać jako oczywiste błędy ortograficzne, to czeskie już niekoniecznie. Są one często traktowane jako wyrażenia ekspresywne przynależne do czeszczyzny potocznej nieliterackiej, choć *Slovník nespisovné češtiny* (Hugo) ich nie notuje.

Odrębnego omówienia wymagają przytoczone w słowniku *idź do cholery – táhnike všem čertům* i *cholera mnie bierze – čerti mě berou*. Mankamentem ich analizy korpusowej jest niewielka liczba poświadczeń, co nie pozwala na sformułowanie wiarygodnych wniosków. Natomiast pewne spostrzeżenia poczynić można. Można sądzić, że frazem *ke všem čertům* bez czasowników *táhnout, poslat* i *jít* może być ekwiwalentem *do cholery*, przynajmniej nieliczne poświadczenia to potwierdzają. Z formami rozkaźników *táhni* i *jdi* frazem ten stanowi bardziej ekwiwalent *idź do diabła* niż *idź do cholery*. Zweryfikowanie frazemu *cholera mnie bierze – čerti mě berou* za pomocą korpusu napisów filmowych nie jest możliwe, nie ma ani jednego takiego poświadczenia. W całym korpusie InterCorp znajdziemy tylko jedno poświadczenie *čerti mě berou – diabli mnie biorą* z powieści Witolda Gombrowicza *Trans-Atlantyk*. To dowodzi, że oba nie są w aktywnym użyciu Czechów i Polaków.

Pora na sformułowanie wniosków przeprowadzonej analizy korpusowej, dla której punktem wyjścia był już trochę leciwy (chodzi o czas jego powstania) tradycyjny słownik polsko-czeski Karela Olivy (Oliva). Napisy filmowe, będące jedną z kolekcji InterCorp, nie podają gotowych rozwiązań przekładowych, podpowiadają jedynie możliwości tłumaczenia określonych fragmentów tekstu, w tym przypadku polskiego wykrzyknika *cholera* wraz z wariantami w języku czeskim. W wielu przypadkach pozyskane dane korpusowe pozwoliły na uszczegółowienie, a przede wszystkim poszerzenie informacji zawartych w tradycyjnym słowniku przekładowym. Napisy filmowe opracowane przez osoby zróżnicowane pod względem cech socjodemograficznych pozwoliły na wskazanie ekwiwalentów dotąd niedostrzeżonych. Poświadczenia idące często w setki, a nawet tysiące wskazały jednostki najczęściej używane przez rodzimych użytkowników języka polskiego i czeskiego. Okazało się, co w pewien sposób było do przewidzenia, że wyrażenia ekspresywne mają z reguły więcej ekwiwalentów przekładowych. Jednym z kryteriów pewnej ich hierarchii mogą być dane korpusowe – pokazują te częściej i rzadziej używane, choć mające tę samą wartość komunikacyjną. Rzecz jasna, analiza ilościowa w ustaleniu pary przekładowej pomaga, ale nie stanowi wyłącznego kryterium. Warto jednak pamiętać o tym, że dane frekwencyjne dokumentują ważną cechę jednostek języka – ich odtwarzalność.

Należy podkreślić, że mimo materiału językowego wielce niedoskonałego, z tak zwanej drugiej ręki (przekłady z angielskiego na czeski i polski), można na podstawie jego analizy porządkować pary przekładowe, wskazując adekwatność jednych, podważając ekwiwalencję drugich. W pewnych przypadkach korpus równoległy okazuje się bezradny. Przeprowadzona analiza potwierdza przydatność narzędzi i zasobów korpusowych w ustalaniu ekwiwalentów przekładowych. W odróżnieniu od wyników analizy materiału korpusowego artykuł hasłowy *cholera* w tradycyjnym słowniku przekładowym nie rejestruje

wielu ewentualnych ekwiwalentów. Przyczyny tego stanu rzeczy są dwie: po pierwsze, brak możliwości skorzystania w momencie tworzenia wspomnianego słownika z zasobów i instrumentarium korpusowego, a po drugie, rejestrowanie języka polskiego i czeskiego z kartotek sprzed kilkudziesięciu lat. Reasumując, bez względu na to, że pozyskany materiał językowy jest dalece niedoskonały, to jednak skutecznie pozwala zrewidować wybory nietrafne, uszeregować warianty według kryterium frekwencyjnego i, co chyba najważniejsze, wskazać nowe ekwiwalenty przekładowe.

Bibliografia

- Bańko, Mirosław. *Z pogranicza leksykografii i językoznawstwa*. Warszawa, Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego, 2001.
- Belczyk, Arkadiusz. *Tłumaczenie filmów*. Wilkowice, Wydawnictwo „Dla szkoły”, 2007.
- Hugo, Jan, red. *Slovník nespisovné češtiny*. Praha, Maxdorf, 2009.
- Grabias, Stanisław. *O ekspresywności języka. Ekspresja a słowotwórstwo*. Lublin, Wydawnictwo Lubelskie, 1981.
- Lewicki, Roman. *Zagadnienia lingwistyki przekładu*. Lublin, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2017.
- Oliva, Karel, red. *Polsko-český slovník*. Praha, Academia, 1999.
- Piotrowski, Tadeusz. *Z zagadnień leksykografii*. Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN, 1994.
- Tomaszkiewicz, Teresa. *Przekład audiowizualny*. Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN, 2006.
- Wielki słownik języka polskiego*. Web. 18.06.2020. <https://www.wsjp.pl>.
- Żmigrodzki, Piotr. *Słowo – słownik – rzeczywistość. Z problemów leksykografii i metaleksykografii*. Kraków, Lexis, 2008.

Korpusy

- Bańczyk Łucja, Dybalska Renata, Vavřín Martin. Korpus InterCorp – polština, verze 12 z 12.12.2019. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2019. Web. 20.01.2020. <http://www.korpus.cz>.
- Rosen Aleksander, Vavřín Martin, Zasina Adrian Jan. Korpus InterCorp – čeština, verze 12 z 12.12.2019. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha, 2019. Web. 20.01.2020. <http://www.korpus.cz>.

ROMAN GAWARKIEWICZ

Profile semantyczne przyjaciela i wroga w polsko-, rosyjsko- i niemieckojęzycznym obrazie świata

The semantic profiles of friend and enemy in the Polish,
Russian and German languages

Abstract. The article aims at reconstructing and comparing the cultural meanings contained in the concepts friend and enemy. To achieve the objective, the author referred to research methodologies elaborated by cognitive linguists. Particularly useful were those approaches which emphasize the necessity of including both the role of cognitive processes in descriptions of language and its historical, cultural and social underpinnings. In such approaches, questionnaires and surveys are accepted as sources of empirical data. In the current study, an analysis of the specific connotations attached to the concepts friend and enemy in Polish, German and Russian is performed. The obtained results allow for creating a hierarchy of the criteria that speakers of the three languages take into consideration, and for establishing significant similarities and differences between the Polish, German and Russian semantic profiles of the two concepts.

Keywords: identity, friend, enemy, picture of the world, semantic profile

Roman Gawarkiewicz, Uniwersytet Szczeciński, Szczecin – Polska, gawarrom@interia.pl, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1700-8151>

*Długoletnia przyjaźń istnieje wtedy,
gdy czworo uszu nie ma problemu ze słuchem.*

Kamila Kampa

Każdy z nas żyje w magii symboli i słów, które szczególnie przemawiają do naszej wyobraźni i wywołują w nas wyjątkową uwagę, ponieważ ich brzmienie lub demonstrację graficzną traktujemy jako optymistyczną wykładnię świata zawierającą obietnicę i niosącą nadzieję. Jako istoty społeczne jesteśmy też zaprogramowani do porównywania się z innymi, do oceny własnej pozycji w stosunku do ludzi z naszego bliższego i dalszego otoczenia. Porównania społeczne pomagają nam orientować się, jakie miejsce zajmujemy w danym momencie zmieniającego się świata i jaką mamy pozycję w różnorodnych interakcjach naszego życia codziennego. W rezultacie opanowaliśmy umiejętność przyglądania się in-

nym i tworzenia na tej podstawie uproszczonych sposobów wnioskowania o ich cechach dokonywanych w dwóch możliwych kierunkach – *in plus* albo *in minus*. Bardzo często o wyborze kierunku ewaluacji decydują wyobrażenia jednostki o możliwych konsekwencjach kontaktu i bliższej relacji z innymi.

Powyższa uniwersalna zdolność oparta na eksperymentowaniu z samym sobą już przed laty nazwana została przez Hansa-Georga Gadamera ludzką wykładnią świata. Pojawiający się w pracach niemieckiego badacza problem rozumienia innego człowieka i świata traktowany jest jako podstawa ludzkiej egzystencji, dla której kluczowe są możliwości wykorzystania słów-pojęć. Píše on o tym następująco:

[...] słowa-pojęcia [...] nie są trwałymi znakami i sygnałami oznaczającymi coś jednoznacznego, ale wypływają z komunikatywnego poruszania ludzkiej wykładni świata, dokonującego się w języku, przez nią są poruszane, przemieniane i ulegają wzbogaceniu, wchodzą w nowe konteksty, zakrywają stare, na pół popadają w zapomnienie, a ożywają w nowym, zapytującym myśleniu (Gadamer 1976: 142).

Opisana w powyższych słowach dynamika była i ciągle jest obiektem fascynacji, impulsem do poszukiwań kategorii umożliwiających jej analizę i ocenę¹. Myślą przewodnią leżącą u podstaw wielu prób opisów ludzi i społeczeństw, ich aktywności poznawczej i komunikacyjnej jest zmienność jako szczególna cecha naszych myśli, przekonań, odczuć i emocji². Ta pierwsza i centralna właściwość

¹ Od lat jednym z najbardziej istotnych poglądów dla opisu wzajemnych dynamicznych związków między daną wspólnotą a językiem jest koncepcja Językowego Obrazu Świata. Wysiłek badawczy Wilhelma von Humboldta (powszechnie uznawanego za twórcę podstaw tej koncepcji) stał się kanonem wielu hipotez i poszukiwań metodologicznych rozwiązań badań je weryfikujących. W centrum ich uwagi stawia się pytanie o istotę JOS. Janusz Anusiewicz, znakomity polski teoretyk i badacz JOS, twierdzi, że w idei tej chodzi przede wszystkim o badanie i próby określenia, „jakie treści poznawcze, jaka wiedza i doświadczenie oraz wartościowanie ujmowanej poznawczo rzeczywistości jest zmagazynowane w języku, przezeń przenoszone i przekazywane przyszłym pokoleniom” (Anusiewicz 281–282). Analizując bogatą literaturę przedmiotu, odnajdujemy rzecz jasna odniesienia do problemów bardziej szczegółowych, odnoszących się do różnie rozumianych pojęć wchodzących w zakres JOS, o czym pisałem w monografii *Komunikacja międzykulturowa a stereotypy. Polacy – Niemcy – Rosjanie* (Gawarkiewicz 2011). W tym miejscu przypomnę jedynie te terminy naukowe stworzone i funkcjonujące w obszarze JOS, które wywołały szczególnie ożywione dyskusje, a mianowicie językowy i materialny obraz świata (por. np. Bartmiński 2007a vs. Kurcz 1987), językowy i tekstowy obraz świata (por. np. Puzyńska vs. Pajdzińska, Tokarski), językowy i kulturowy obraz świata (por. np. Bartmiński 2007a vs. Anusiewicz, Dąbrowska, Fleischer). Jak pokazuje praktyka badawcza, te nurty opisu wzajemnie się przenikają, a ustalenie i wybór teoretycznego zaplecza oraz metodologicznego podejścia do rekonstrukcji językowego obrazu świata uzależnione są od wybranej, empirycznie zgromadzonej bazy materiałowej.

² Pojedynczych ludzi i całe społeczeństwa charakteryzują wewnętrznie generowane zmiany, nie zawsze będące proporcjonalną reakcją na zewnętrzne czynniki i bodźce je wywołujące. Zdarza się zarówno na poziomie jednostki, jak i na poziomie całych grup społecznych, że na pierwszy rzut

ludzkiego doświadczenia mentalnego świadczy o tym, że jest ono niepowtarzalne, jego kształtowanie się nie ma końca, w związku z czym nie ma ono postaci skończonej wiedzy. Konstatacje o subiektywnym charakterze naszych doświadczeń mentalnych uzasadniają pytanie o ich ograniczenia i teoretyczno-metodologiczne podejście do badania i opisu tego trudnego problemu. Moim zdaniem, godne uwagi i badawczo pożyteczne będzie i w tym kontekście przywołanie poglądów Gadamera, który uważa, że wszelkie doświadczenie ludzkie ograniczone jest do podporządkowanego dziejom języka i jedynie w języku jest ujawnione. Język – kontynuuje filozof – „[...] jest domostwem człowieka, w którym mieszka, urządzi się, spotyka siebie, w tym co odmienne [...]” (Gadamer 1992: 109).

Kluczową pozycję w konstatacji tej zajmuje osoba i pojęcia, którymi ona operuje. Wynika z niej również konieczność ciągłych badań nad wyjaśnianiem i dopełnianiem struktury pojęciowej naszego umysłu, badań, dla których otwartość i przywoływanie różnych doświadczeń stanowią *raison d'être*. Takie spojrzenie na problem uzasadnia zaangażowanie wysoce zróżnicowanych podejść teoretycznych i praktyk badawczych wykorzystywanych do opisu wybranego zbioru pojęć, funkcjonującego w konkretnej wspólnotie interpretujących. W badaniach interdyscyplinarnych nad aktywnością poznawczą i komunikacyjną człowieka obok psychologii poznawczej, filozofii i socjologii szczególną rolę odgrywa językoznawstwo kognitywne. Ostatnia z wymienionych dyscyplin badawczych w swoim krytycznym nastawieniu, pytając o język, pyta w istocie o strukturę pojęciową naszego umysłu. Językoznawstwo kognitywne jako wizja metodologiczna w rzeczywistości traktuje badany zbiór słów-pojęć nie jako sztywną konstrukcję, ale przeciwnie – w swojej programowej refleksji postuluje rozumienie znaczenia językowego z perspektywy następujących jego właściwości: perspektywiczność, dynamizm i płynność, nieautonomiczność, determinizm języka i doświadczania świata (Geeraerts). Taka aktualizacja opisu semantycznego staje się międzypokoleniową transmisją znaczeń, w których interpretacji kardynalną rolę odgrywa to, jak jednostka funkcjonuje w świecie w sensie poznawczym i kulturowym, jak i co czerpie z doświadczeń swojego życia w czasie podstawowym, co zapamiętuje ze zdarzeń przeszłych i wreszcie, co zalicza do kanonu niezmiennych i uniwersalnych wzorów regulujących funkcjonowanie w ramach danej wspólnoty języka i kultury. Poszukiwanie odpowiedzi na powyższe pytania jest, w moim przekonaniu, jednym z najbardziej podstawowych teoretycznych i metodologicznych

---

oka nieistotne przyczyny bywają impulsem do zasadniczych i raptownych zmian. Poważnym teoretycznym wyzwaniem jest określenie sposobu opisu tych procesów. Badania nad systemem sądów społecznych, na które składa się wiele elementów poznawczych i afektywnych oraz dociekania na temat związków mechanizmów regulujących zachowania jednostki z procesami zachodzącymi wewnątrz całych grup społecznych, choć uzasadniają wiele ciekawych wniosków, nie udzielają i, ze względu na ich złożoność, nie mogą udzielić jednej odpowiedzi.

wyzwań nauk humanistycznych i społecznych, w szczególności tych dyscyplin, których podstawę stanowią analizy procesu człowieczego poznawania i wszelkich afektywnych działań oraz ich interpretacja.

Korzystając z koncepcji wypracowanych przez językoznawców nurtu kognitywnego, w szczególności tych, którzy zwracają uwagę na konieczność uwzględniania w opisie języka procesów poznawczych, a także jego historycznych, kulturowych i społecznych uwarunkowań oraz możliwości wykorzystania w tym celu m.in. eksperymentu i ankiety jako źródła materiału empirycznego (zob. Bartmiński 2007a: 35–130 i cytowana tam literatura), zdecydowałem o wyborze przedmiotu swojej analizy, a mianowicie prezentacji i porównaniu utrwalonych w języku polskim, rosyjskim i niemieckim słów-pojęć przyjaciół i wrogów. We własnych poszukiwaniach najpełniej identyfikuję się z podejściem reprezentowanym przez badaczy językowego obrazu świata, dla których przejawia się on w danych językowych, a rekonstrukcję wybranego fragmentu rzeczywistości umożliwia analiza pól leksykalno-semantycznych, w których dany leksem się pojawia. W takich dociekaniach badacz, jak postuluje Jolanta Maćkiewicz, powinien swoje działania realizować w czterech etapach. Pierwszy z nich wymaga wyodrębnienia obiektów/zjawisk będących przedmiotem zainteresowania danej wspólnoty. Etap drugi polega na podaniu cech definicyjnych i konotacyjnych wybranych obiektów lub zjawisk. Na etapie trzecim należy dokonać ich uporządkowania (tzn. wyznaczyć im miejsce wśród innych obiektów), by móc, na etapie czwartym, przystąpić do ich oceny (Maćkiewicz 193–206).

Bardzo trudnym, jeśli nie najtrudniejszym, momentem opisanej wyżej strategii badawczej jest dokonanie wyboru z bogatego zestawu słów-pojęć, które, jak pisze Ryszard Tokarski, będąc „nośnikami konkretnych treści realioznawczych, są równocześnie predystynowane do łączenia z tą treścią elementów emocjonalnych i wartościujących [...], które odnosi się do najważniejszych sfer życia ludzkiego” (Tokarski 345). Kierując się powyższym kryterium, zdecydowałem o kierunku swoich badań (prowadzonych od dwóch lat i zaplanowanych jeszcze na dwa kolejne) i postanowiłem skupić uwagę na rekonstrukcji i porównaniu semantycznych obrazów i modeli konceptualnych ukrytych za ciągami następujących polsko-, niemiecko- i rosyjskojęzycznych jednostek leksykalnych: *inny, der Andere, друг; obcy, der Fremde, чужой; przyjaciel, Freund, друг; wróg, Feind, враг*.

Wyodrębnienie właśnie takiego przedmiotu badań wymaga krótkiego wyjaśnienia. Badaczowi obrazów świata zawsze towarzyszyć będą wątpliwości dotyczące właściwego doboru liczby i rodzaju jego elementów, a także niepewność, czy wziął pod uwagę wszystkie dostępne możliwości interpretacji jego językowych wykładników³. Fundamentalnym punktem wyjścia było dla mnie jasne

³ Problematyczność ta wynika z faktu, że koncepcja JOS ma charakter *stricte* semantyczny i postuluje interpretację reprezentacji mentalnych będących owocem określonych doświadczeń jed-

określenie perspektywy świata i miejsca, jakie zajmuje w nim poszczególny człowiek „rozpatrywany jako nosiciel kultury i dojrzały byt duchowy, człowiek działający i oceniający dzięki pełnej kontroli swego ducha oraz łączący się z bliźnimi w ich zbiorowych poczynaniach i odczuciach” (Bauman 2007: 17). Takie bycie, działanie i ocenianie to podstawa naszej egzystencji ujmowanej jako rozumienie samego siebie, innego człowieka oraz otaczającego świata, które z kolei dokonują się z wykorzystaniem znaczeń słów i pojęć utrwalonych w języku danej wspólnoty. Bycie we wspólnocie, wychowanie i edukacja w niej sprawiają, że każda jednostka podlega jej wpływowi. Angażuje też wiele emocji towarzyszących zaspokojeniu naturalnego instynktu każdego człowieka, a mianowicie definiowania własnej tożsamości i poszukiwania akceptacji i zakorzenienia we wspólnocie językowo-kulturowej. Poszukiwanie tożsamości to nie pojedynczy i odosobniony przypadek. Z kwestią tą mamy do czynienia tak na poziomie jednostkowym, jak i grupowym, a jej wyrazem jest myślenie i działanie w kategoriach swojskości i obcości. Dychotomia ta jest, co oczywiste, odzwierciedlona i interpretowana w języku. To dzięki językowi bardzo emocjonalnie kategoryzujemy rzeczywistość na naszą, w której czujemy się swojsko i bezpiecznie, oraz na obcą, która wzbudza w nas uczucie lęku i zagrożenia. Kategorie swojskość i obcość mają charakter sytuacyjny, są warunkowane okolicznościami miejsca i czasu. Początkowo bezrefleksyjnie przyjmujemy przekazywany nam w domu i szkole podział na swoich i obcych, jak i doświadczenie obcego, a także postaw wobec niego. Z czasem każde nowe pokolenie wypracowuje swój normatywny ład regulujący funkcjonowanie danej społeczności, który wnosi pewne korekty w widzeniu świata (w tym oczywiście swojskości i obcości), niemniej jednak nie jest w stanie całkowicie odejść od utrwalonych przez tradycję „wzorów kulturowych życia grupowego, ponieważ posługuje się tym samym językiem – głównym nośnikiem tychże wzorów”⁴. Ukształtowane wyobrażenia o grupie własnej i obcej są podstawowym elementem świadomości społecznej (Tarkowska 1997: 89) i mają charakter emocjonalny (afektywne nastawienie wobec odmienności, przekonania i wyobrażenia na temat obcych), a także intelektualny (realna wiedza na temat innych i obcych grup oraz pragnienie jej zdobywania). W tak zarysowanej prze-

---

nostki, historii i kultury wspólnoty, w której przebiegała jej socjalizacja i jest przechowywana w jej języku. Reprezentacje te mogą być rekonstruowane na podstawie np. różnorodnych danych językowych pochodzących z systemu języka (rodzaj gramatyczny rzeczowników, frazeologia, stereotypy językowe, metonimie, pola leksykalno-semantyczne), tekstów, ankiet, badań asocjacyjnych aż po etykietę językową (por. Bartmiński 2007a, 2007b; Anusiewicz, Dąbrowska, Fleischer).

⁴ Aktualizacje znaczeń pojęć polskojęzycznych obszernie opisano w publikacji *Język – Wartości – Polityka* (2006). Porównawczą analizę dotyczącą aktualizacji stereotypów etnicznych i systemów wyznawanych wartości u trzech grup narodowych zawierają opracowania: Gawarkiewicz 2011; Rodziewicz 2014.

strzeni społecznego i intelektualnego ładu najsilniejsze emocje wzbudzają w nas porównania i dokonywane w ich konsekwencji oceny wszelkich bytów społecznych (narody, państwa, wspólnoty religijne, grupy zawodowe, sąsiedzi itp.). Są one jednym z kluczowych tematów debaty medialnej, przedmiotem dyskusji na wszystkich poziomach edukacji oraz życia publicznego, w szczególności politycznego. Nie może pozostać to bez wpływu na stosunek jednostki do świata, na klasyfikację otaczającej rzeczywistości wedle kryterium podobieństwa i różnicy, a także poczucie przynależności „do grupy podobnych bądź pokrewnych jednostek, wraz z którymi przeciwstawia się innym jednostkom lub grupom” (Bauman 1995: 11). Interesujących danych, uzupełniających powyższe ustalenia, dostarczyło opisane przeze mnie badanie, którego celem była analiza typowych dla ankietowanej polskiej, niemieckiej i rosyjskiej młodzieży akademickiej sposobów profilowania pojęć inny i obcy, utrwalonych w jej elementarnych mechanizmach interpretowania rzeczywistości, na które składają się tak podstawowe operacje jak wybór, uogólnienie i wartościowanie (Gawarkiewicz 2020).

W obecnym badaniu proponuję pozostanie w kontekście obrazu dwubiegunowego świata, którego ostateczny kształt zależy od sieci relacji, od więzi między jego podmiotami stanowiącymi swoistą jakość przestrzeni społecznej opartej na opozycji przyjaciel – wróg. Pytania stawiane podczas prób określenia granic owej dynamicznej przestrzeni, ścierania się sił opartych na przyjacielskich lub wrogich relacjach dotyczą zagadnień natury etycznej i moralnej. Ich autorami są przedstawiciele różnych humanistycznych i społecznych dyscyplin. Nie sposób w krótkim artykule obwarowanym ograniczeniami wydawniczymi wszystkich ich szczegółowo zreferować. Interpretacja ładu społecznego opartego na opozycji przyjaciel – wróg zajmuje ważne miejsce w rozważaniach cytowanego już wyżej Zygmunta Baumana. Przytoczę w całości ten ich fragment, który uważam za szczególnie ważny we własnych dociekaniach:

[...] opozycja przyjaciele – wrogowie wpisuje się w opozycję swoi – obcy, z jednym zastrzeżeniem: wrogowie nie są obcymi. Wrogowie są dlatego, że są przyjaciele, czyli swoi. [...] inaczej: dlatego, że są przyjaciele, są jacyś wrogowie. Wrogowie są potrzebni o tyle, o ile w przeciwstawieniu do nich przyjaciele mogą się samookreślić, mogą powiedzieć kim są, a kim nie są. [...] Wrogowie są negatywnością wobec pozytywności przyjaciół (Bauman 1995: 79).

Jednostka interpretuje opisaną dychotomię z wykorzystaniem dostępnych jej źródeł wiedzy o świecie i panujących w nim podziałach. Punktem wyjścia dla takiego opisu są utrwalone w ramach danego ładu społecznego pewne algorytmy, sposoby uproszczonego wnioskowania o cechach otaczających nas ludzi. Kierujemy się przy tym emocjami, pod wpływem których przywołujemy cały repertuar dostępnych nam charakterystyk opisujących istotę przyjaźni i wrogości z perspektywy takich ich psychologicznych atrybutów, jak m.in. poczucie bezpieczeństwa,

zaufanie i współpraca, poczucie zagrożenia, konflikt, rywalizacja, lęk. Zatem pojęcia przyjaciela i wroga należą do sfery naszych uczuć, które, jak pisze Anna Wierzbicka, są „pozbawione struktury – więc niewyraźne. Uczucie to jest coś, co się czuje, a nie coś, co się przeżywa w słowach. W słowach można zapisać myśli – nie można w słowach zapisać uczuć” (Wierzbicka 30). Niewątpliwie takie postawienie problemu jest poważnym wyzwaniem dla tych językoznawców, dla których żelaznym tematem badań są emocje i ich językowe reprezentacje. Zagadnienie to od dawna jest przedmiotem dyskusji o teoretyczno-metodologicznym podejściu do opisu sposobów wyrażania uczuć i mówienia o nich. W tym miejscu nie będę jednak tej kompetentnej i obszernej dyskusji drobiazgowo relacjonował. Przywołam jedynie te ustalenia z zakresu powyższych kwestii, które uznałem za kluczowe w niniejszym opracowaniu. Istotne z mojego punktu widzenia było przyjęcie kilku konkretnych rozstrzygnięć definicyjnych zaproponowanych przez Stanisława Grabiasa (Grabias 254–257) i Aleksego Awdiejewa (Awdiejew 117). Grabias stwierdza, że po pierwsze, językoznawca skupiony na próbach opisu emocji w istocie interesuje się tylko obrazem przeżyć wewnętrznych zawartym w znakach językowych. Po drugie, jego zdaniem, emocja to typ ekspresji polegający na uzewnętrznianiu się uczuć, którymi może być wyrażenie stosunku mówiącego (mogącego się przejawiać w każdej wypowiedzi, wyrażanego lub komunikowanego) do otaczającej go rzeczywistości lub jego wewnętrznego stanu emocjonalnego. Za istotne dla badań własnych uznaję również zaproponowane przez Awdiejewa propozycje analizowania językowo wyraźnych stanów emocjonalnych z uwzględnieniem sześciu ich odniesień emotywnych: w stosunku do samego siebie, do odbiorcy, do osoby trzeciej, do stanu rzeczy dotyczącego nadawcy i jego sytuacji, do stanu rzeczy dotyczącego odbiorcy i jego sytuacji, do stanu rzeczy dotyczącego osoby trzeciej i jej sytuacji.

Dwa powyższe uzgodnienia badawcze (z konieczności przedstawione powierzchownie) uznałem za elementarne nie tylko na etapie decyzji co do przedmiotu badań i pola obserwacji, ale również co do metod zbierania materiału i analizy zgromadzonych danych. Zaproponowana i przeprowadzona w niniejszym opracowaniu językoznawcza refleksja jest próbą rekonstrukcji i porównania polsko-, rosyjsko- i niemieckojęzycznego obrazu pojęć przyjaciela i wroga. Jako bazę dla analizy porównawczej przyjąłem dane zaczerpnięte z następujących źródeł: *Polski słownik asocjacyjny z suplementem* (Gawarkiewicz, Pietrzyk, Rodziewicz, dalej – PSA), *Русский ассоциативный словарь* (Karaulov et al., dalej – PAC) oraz internetowy słownik asocjacyjny *Word associations network* (źródło elektroniczne, dalej – WAN).

Wszystkie z wymienionych opracowań zawierają skojarzenia słowne. U podstawy idei stworzenia tych materiałów źródłowych legło podzielane przez ich autorów przekonanie o tym, że w języku utrwalaony jest opis postrzeganego

świata, zwłaszcza w słownictwie z całym jego bogactwem znaczeń, ujawniającym przyjęte w danej kulturze sposoby konceptualizacji i kategoryzacji rzeczy, systemy stosowanych wartościowań, punktów widzenia oraz utrwalonych społecznie postaw wobec świata, czyli tego wszystkiego, co składa się na kognicję społeczną – „reprezentacje mentalne, jakie ludzie mają i dzielą między sobą jako członkowie grup społecznych dla oznaczenia ludzkich wyobrażeń o sytuacjach społecznych, grupach społecznych i społeczeństwie jako takim” (Duszak 63). Wymienione opracowania słownikowe różni natomiast zarówno metoda badawcza wykorzystana w celu gromadzenia zamieszczonego w nich materiału językowego, jak i sposób prezentacji wyników badań. W przypadku dwóch pierwszych pozycji wykorzystano w tym celu test asocjacyjny⁵ jako metodę badania skojarzeń swobodnych, a hasła zawarte w słownikach to słowa-bodźce, obok których umieszczono wszystkie słowa-reakcje, zgodnie z zasadą częstotliwości ich występowania. WAN zaś jest efektem realizacji projektu „Sieć asocjacji słownych”, w którym wykorzystano program analizujący utwory literackie (klasyczne i współczesne). Opracowane przez autora słownika kombinacje algorytmów pozwalają odnaleźć skojarzenia z wpisany w wyszukiwarkę słowem. Są one prezentowane wedle podziału na rzeczowniki, przymiotniki i czasowniki. Użytkownik omawianego oprogramowania ma szansę oglądu struktury znaczeniowej interesującego go pojęcia oraz jego semantycznych transformacji w tekstach artystycznych. Dotychczas w ramach projektu udostępniono dane odnoszące się do siedmiu języków: angielskiego, francuskiego, hiszpańskiego, niemieckiego, portugalskiego, rosyjskiego i włoskiego.

Zaprezentowana wyżej baza materiałowa dała możliwość przeprowadzenia prezentowanej dalej analizy profili semantycznych pojęć przyjaciela i wroga i ich porównania z kilku punktów widzenia. Po pierwsze, przywołując dane zaprezentowane w PSA i PAC, składające się na semantyczne profile przyjaciela i dpyra oraz wroga i wpara, wskażę wspólne i swoiste dla przeciętnych użytkowników języka polskiego i rosyjskiego sposoby widzenia tych składników świata, kryteriów ich wartościowania i psychospołecznych mechanizmów ich kategoryzacji. Po drugie, porównanie danych językowych PAC z uwzględnionymi w WAN danymi dotyczącymi semantycznego wyrażania pojęć dpyra i wpara stanie się podstawą wniosków na temat tych literackich transformacji semantycznych analizowanych pojęć, które w języku przeciętnego badanego użytkownika języka rosyjskiego zostały zagubione lub są słabo widoczne. Wreszcie, po trzecie, materiał *Word asso-*

---

⁵ Koncepcję prowadzonych na terenie m.in. Polski i Rosji eksperymentów z zastosowaniem testów asocjacyjnych szczegółowo opisuję w tekście *Archeologia świadomości językowej Polaków i Rosjan. Analiza porównawcza na materiałach polskiego i rosyjskiego słownika asocjacyjnego* (Gawarkiewicz 2016).

ciations network pozwoli odtworzyć i porównać wyobrażenia o takich pojęciach jak друг i враг oraz Freund i Feind, ilustrowane ich różnorodnymi językowymi kreacjami spotykanymi w rosyjskich i niemieckich tekstach literackich⁶. Polsko-, rosyjsko- i niemieckojęzyczny leksykograficzny opis tytułowych słów wskazuje na zbieżność punktów widzenia i perspektyw przyjętych dla charakterystyki ich pól semantycznych. W trzech językach pojęciom przyjaciela i wroga przypisuje się analogiczne cechy konieczne i wystarczające (Apresjan 40) definiujące ich znaczenie⁷. W swojej interpretacji profili semantycznych wybranych do analizy słów-pojęć chcę skupić uwagę czytelnika na ich cechach percepcyjnych i funkcjonalnych, czyli takich, „które wiążą się z ustalonym przez człowieka stosunkiem rzeczy do innych rzeczy i do niego samego i ludzkim wartościowaniem tych rzeczy” (Bartmiński 2007a: 77).

Przystąpię zatem do zreferowania zgromadzonego materiału badawczego (uwzględniam wszystkie reakcje, poczynając od tych charakteryzujących się najwyższymi wskaźnikami użycia – jądrowymi składnikami znaczenia, na słabych, pojedynczych konotacjach kończąc), którego celem będzie wskazanie aspektowego powiązania cech przypisywanych pojęciom przyjaciela i wroga, ustalenie liczby, kolejności oraz globalnej struktury aspektów typowych dla polsko-, rosyjsko- i niemieckojęzycznych wizji tych pojęć.

Jak wynika z danych PSA i PAC, zawartość treściowa pojęć przyjaciela i wroga w świadomości badanych grup Polaków i Rosjan sprowadza się do liczby 131 polsko- i 148 rosyjskojęzycznych ujętych ujęć. Cechy przypisywane przyjacielowi tak przez respondentów polskich, jak i rosyjskich można ułożyć w dwa główne

⁶ Przeprowadzone badanie jest więc w swej istocie również skromną próbą zabrania głosu w dyskusji na temat granic między konotacjami utrwalonymi i ustabilizowanymi w potocznym (nawym) a także tekstowym, poetyckim obrazie świata.

⁷ Por.: Przyjaciół – człowiek pozostający z kimś w bliskich serdecznych stosunkach, żyjący z kimś w przyjaźni, darzony zaufaniem; człowiek okazujący komuś lub czemuś swoją sympatię, sprzyjający czemuś, zwolennik, miłośnik, protektor; kochanek. Wróg – nieprzyjaciół, napastnik; państwo będące w stanie wojny z innym państwem; człowiek nieprzyjaźnie usposobiony wobec kogoś, zwalczający kogoś lub coś; zacięty przeciwnik (*Słownik języka polskiego PWN*, t. II: 990, t. III: 706). Друг – близкий приятель, лицо, связанное с кем-н. дружбой; сторонник, защитник кого-чего-н.; вежливого или снисходительного обращения; любовник хозяйки дома. Враг – человек, борющийся за иные, противоположные интересы, противник; недоброжелатель, человек, стремящийся причинить вред; военный противник; всё, что приносит вред, неприятности, зло (*Tolkovyj slovar' russkogo ōzyka Ušakova*, źródło elektroniczne). Freund – jmd., der einem anderen in Freundschaft verbunden ist, ihm nahe steht; männliche Person, mit der eine Frau befreundet ist, mit der sie zusammenlebt; jmd., der etwas Bestimmtes besonders schätzt; jmd., der etw. besonderes unterstützt oder fördert. Feind – jmd., dessen Verhältnis zu einer bestimmten anderen Person durch Feindschaft bestimmt ist; jmd., dessen Verhalten den Interessen einer bestimmten Gruppe von Menschen zuwiderläuft, der für diese Gruppe eine Bedrohung darstellt; Angehöriger einer feindlichen Macht, feindlicher Soldat; jmd., der etw. entschieden bekämpft (*Duden* 528, 576).

zespoły, tworzące jądro znaczeniowe omawianych pojęć: dane na temat podmiotów przyjacielskich relacji i ich społecznej przestrzeni, a także charakterystyki afektów i stanów emocjonalnych oraz ich przyczyn.

Z perspektywy młodych Polaków ważnym elementem wyobrażeń o przyjacielu są przede wszystkim osobowe, rzadziej nieosobowe kategorie obiektu (34,6% wszystkich reakcji) uwypuklające aspekt psychicznej i społecznej bliskości. W ramach tego aspektu odnotowano liczną i dość rozbudowaną sieć polskojęzycznych asocjacji. Kontekstowym rozszerzeniem i dookreśleniem są tutaj następujące rzeczowniki podawane jako synonimiczne do słowa przyjaciel. Może nim być *człowiek, osoba* (rzadko zwierzę lub maskotka – *pies, zwierzak, miś*), z którą łączą różne odcienie przyjacielskiej relacji wyrażone w znaczeniach słów: *kolega, kumpel, towarzysz, koleżanka, kompan, znajomy, druh*. Te generalizujące określenia podlegają konkretyzacji i dość wyraźnie zaakcentowanej identyfikacji przyjaciela w postaci nazw stopni pokrewieństwa i innych form wzajemnej uczuciowo-intymnej relacji (*brat, siostra, kuzyn, mama, prawie rodzina, mąż, żona, narzeczona, dziewczyna, kochanek, partner, bliski, bliska osoba, najbliższa osoba, ktoś bliski, ulubieniec*) oraz w postaci zaimków dzierżawczych i stosunkowo licznych, zwykle pojedynczych antroponimów, odnoszących się (z wyjątkiem jednego) do mężczyzn (*mój, nasz, Paweł, Darek, Filip, Lechu, Robert, Wojtek, Piotr, Kasia*). Dla dwójki polskich respondentów bardziej istotne w tym kontekście było wskazanie nazw dwóch zawodów, które ich zdaniem, najlepiej definiują przyjaciela – *psycholog i żołnierz*. Społeczna przestrzeń dzielona z przyjacielem to *kraj, rodzina i szkoła*.

W profilu semantycznym przyjaciela uwypuklone zostały również kategorie uczuć interpretowanych w formule 'czuję' (9,2% wszystkich reakcji), takich jak szczęście, radość, miłość, nadzieja i poczucie bezpieczeństwa, co ilustrują następujące konotacje: *szczęście, radość, miłość, lubić, spokój, bezpieczeństwo, nadzieja, ciepło*. Analizując polskojęzyczne ujęzyczenia, nie można pominąć danych językowych wskazujących na wzajemność relacji i więzi z przyjacielem, opartych na uczciwości, zaufaniu, wsparciu, gotowości przyjęcia z pomocą i odpowiedzialności. Odnotowano tutaj znaczną liczbę konotacji (31% wszystkich reakcji) pozytywnie nacechowanych, skierowanych tak na nosiciela stanu, jak i obiekt, do opisanego którego zostały one przywołane: *zaufanie, zaufana osoba, zaufany, ufać, ufność, powiernik, sekret, bratnia dusza, pomoc, pomaga, koleżeńska pomoc, pomocna osoba, oddany, opoka, opiekun, wierność, wierny, wsparcie, zrozumienie, rozumie, oparcie, podpora, szczerłość, szczerzy, uczciwość, trwałość, obowiązek, prawda*). W ten ważny fragment obrazu przyjaciela wpisują się również konotacje (6,5% wszystkich reakcji) obejmujące kategorię rozmowy, spotkań oraz form wspólnego spędzania czasu i zewnętrznych przejawów przyjaźni: *rozmowa, szczerza rozmowa, ciepło, telefon, spotkanie, bezsenność, wyjazd, koszykówka, piwo, picie piwa, polewać, słodczyce, uścisk*.

Powyższy wykaz znaków emocjonalnych należy uzupełnić o konotacje podane zdecydowanie częściej pod wpływem pozytywnego (5,5% wszystkich reakcji) niż negatywnego (1,8% wszystkich reakcji) wartościowania definiowanego obiektu: *dobra osoba, dobra rzecz, fajny chłopak, ktoś dobry, dobry, dobro, dobre serce, dobroć, od serca, najlepszy, najważniejsze, ważny, mądrość, prawda, prawdziwy, miły, skarb*, ale też *brak, diabeł, fałszywy, hańba, oszust, zdrajca, zły*. Alternatywą do powyższych heurystykę dostępności prezentuje 37 ankietowanych (7,5% wszystkich reakcji), dla których decydujące o rozstrzygnięciu znaczenia zawartego w słowie przyjaciel było wskazanie jego przeciwieństwa – wróg. Zreferowany profil semantyczny dopełnia jedna charakterystyka odnosząca się do wyglądu zewnętrznego (*gruby*) oraz konotacje najprawdopodobniej podane pod wpływem popularnych sentencji, powiedzeń i tytułów znanych z kultury popularnej (1,4% wszystkich reakcji): *bieda, czas, potrzebny, od zaraz, na dobre i na złe, powietrze*.

Jak nadmieniałem nieco wcześniej, podobnie zadziałał mechanizm tworzenia sieci skojarzeniowej wokół pojęcia друг. Składa się ona z aspektów analogicznych do wyżej opisanych, różni się ich hierarchią i semantycznym wypełnieniem. Na podstawie 148 rosyjskojęzycznych reakcji wywołanych omawianym w tej chwili słowem-bodźcem można stwierdzić, że pierwsze miejsce w rankingu cech składających się na jego profil semantyczny zajmują pozytywne konotacje wartościująco-oceniające. Mamy w tym przypadku do czynienia nie tylko ze wskazaniem cech idealnego przyjaciela i określeniem emocjonalnego stosunku do niego, ale też charakterystykami modelu silnych więzi przyjacielskich nawiązanych w dzieciństwie i trwających całe życie (31% wszystkich reakcji): *лучший, хороший, милый, любимый, сердечный, дорогой, бесценный, добрый, крепкий, любезный, отличный, самый лучший, умный, хороший человек, прекрасный, родной, самый близкий человек, самый дорогой человек, единственный, настоящий, преданный, незаменимый, детства, детство, по парте, школьный, старый, первый, постоянный, на всю жизнь, навеки, навсегда, вечный, вместе, всегда, до гроба, до гробовой доски, на всю жизнь, жизни, ценность*. Niezauważalną rysą na tym wyidealizowanym obrazie są konotacje nacechowane negatywnie (1,7% wszystkich reakcji) aktywowane świadomością trudu, jaki trzeba włożyć w poszukiwanie przyjaciela i nawiązanie z nim relacji wolnych od fałszu i zakłamania (*редкий, редко, ложный, липовый, тупой, недоверие, измена, хуже врага*).

Podobnie jak w zreferowanej polskojęzycznej sieci asocjacyjnej, tak i w tym przypadku odnotowano wiele konotacji, których treściowe wypełnienie wskazuje na ważną rangę wzajemności relacji i uczuć, wspólnie wykonywanych czynności i bliskich więzi łączących z przyjacielem, opartych na uczciwości, zaufaniu, wsparciu, gotowości przyjścia z pomocą, chęci wspólnego spędzania czasu

(24,5% wszystkich reakcji): *дружба, любовь, счастье, тепло, улыбка, верный, верность, надежный, надежность, доверяю, близкий, близкий по духу, близкий человек, понимание, советчик, рядом, закадычный, собутельник, выручать, помог, помощь, защита, говорит, телефон, прогулка, письма.*

Wspólnym elementem polsko- i rosyjskojęzycznego wyobrażenia o przyjacielu są również generalizujące określenia osób identyfikowanych z użyciem nazw stopni pokrewieństwa, zaimków dzierżawczych, antroponomów (17,9% wszystkich reakcji) oraz kategorii nieosobowych. Obok osobowych klasyfikacji przyjaciela, jako człowieka w ogóle i członków rodziny w szczególności (*человек, товарищ, приятель, подруга, женщина, парень, брат, товарищ и брат, и брат, мама, мальчик, любовник, мой, твой, Вовка и Славка, Таня, Надя, Юра*), i tutaj wskazano na związki ze zwierzęciem (3,4% wszystkich reakcji – *собака, животное*). W grupie kategorii bezosobowych (0,6% wszystkich reakcji) wspólnym elementem (podanym incydentalnie, zarówno przez polskich, jak i rosyjskich ankietowanych) jest miś (*коричневый*). Młodzi Rosjanie w omawianym kontekście wskazali jeszcze na swoją więź (porównywalną do relacji przyjacielskich) z takimi przedmiotami jak: *машина* i *песни Высоцкого*.

Analizowany profil semantyczny dopełniają deskrypcje przebiegające w trybie konstatacji cech przeciwstawnych (*враг* – 8,8% wszystkich reakcji) oraz zajmujące peryferyjną pozycję mniejsze lub większe semantyczne modyfikacje znanych sentencji i powiedzeń (*познается в беде, оказался вдруг, друг друга* – 0,5% wszystkich reakcji). Równie rzadko wskazywano (nieodnotowane w polskim profilu semantycznym przyjaciela) charakterystyki emocyjne, akcentujące przyjacielski stosunek definiowanego podmiotu do osoby trzeciej i jej sytuacji (1,9% wszystkich reakcji – *человека, семьи, зверей*), a także oznaki emocji interpretowane w formule ‘czuję’, opisujące uczucia braku, straty lub tęsknoty (*ушел, уехал, умер, погиб, покойный, нет, скука* – 1,7% wszystkich reakcji).

Interesująco przedstawia się również struktura aspektowa pojęć wroga i wprawa. Przeprowadzona analiza 131 asocjatyw (podanych przez 490 polskich ankietowanych) zamieszczonych w PSA i 51 uwzględnionych w PAC (wskazanych przez liczbę 107 poddanych badaniom rosyjskich studentów) wykazała, że obie grupy respondentów dokonały ich semantycznego profilowania, podając cechy mieszczące się w aspekcie psychologicznym, społecznym, ideologicznym, militarnym i lokatywnym.

Biorąc pod uwagę charakterystyki podane przez polskich respondentów, stwierdzić należy, że za stosunkowo ważne rozstrzygnięcie (9,4% wszystkich reakcji) w procesie definiowania słowa-bodźca wróg uznali oni opisanie zawartego w nim znaczenia drogą kontrastowania ze znajdującym się na przeciwległym biegunie opisem wzajemnych relacji psychospołecznych i emocjonalnych, wyrażonych w słowach przyjaciel oraz (o wiele rzadziej) sojusznik. Kluczowa dla wy-

obrażenia o definiowanym obiekcie jest dokonana walencja jego cech i określenie afektów z emocjonalnego pola zagrożenia, lęku i nienawiści.

Jeśli chodzi o ewaluację obrazu wroga, zespół negatywnych cech deskryptorowych przeważa nad konotacjami wartościująco-oceniającymi. W obrazie wroga dość wyraźnie uwypuklono charakterystyki ukazujące go z perspektywy typowej dla niego agresywnej postawy, sprzecznej z interesami czy wartościami jednostki bądź grupy i wyzwalającej ducha rywalizacji oraz sprzyjającej konfliktom (*nieprzyjaciel, przeciwnik, przeciwieństwo, rywal, intrygant, kłótnia, konflikt, wojna, walka, atak, rywalizacja, zdrajca, złoczyńca, publiczny, ojczyzna, ojczyzny* – łącznie 42,2% wszystkich reakcji). Taki specyficzny zespół cech przypisywany jest jedynie podmiotowi osobowemu (*człowiek*), który został jednoznacznie dookreślony jako wróg zewnętrzny lub wewnętrzny. Rozpoznanie pierwszego z nich przebiegło drogą konstatacji (jak się okazuje wciąż obecnych w świadomości Polaków) stereotypowych wyobrażeń o wrogu i jego dalszej lub bliższej lokalizacji (*Niemiec, Niemcy, III Rzesza, Rosjanin, obcy, za granicą, za miedzą, u bram* – łącznie 3,7% wszystkich reakcji). O incydentalnych wskazaniach wroga wewnętrznego zdecydowały własne doświadczenia (w tym indywidualny światopogląd) i subiektywna ocena osobistych relacji z ludźmi lub instytucjami z najbliższego otoczenia (*Iza, Janek, ja sam, sąsiad, szpital, wykładowcy, chrześcijaństwo, diabeł, szatan, piekło, wódka* – łącznie 2,4% wszystkich reakcji).

O ewaluacji wroga przesądziła jednoznacznie negatywna ocena jego postawy moralnej oraz wynikający z niej ciąg reakcji behawioralnych, w pierwszej kolejności uzewnętrznionych w postaci opisów uczuć lęku i zagrożenia, w drugiej zaś charakterystyk koniecznych działań, które te uczucia wyzwalają: *zło, nienawiść, nienawidzić, zniszczyć, zabić, śmierć, zagłada, zniszczenie, ogień, klęska, strach, niebezpieczeństwo, zagrożenie, niepokój, ból, lęk, łzy, złość, gniew, niechęć, zemsta, bić, bić się, broń, bunt, obrona, okop, szabla* – łącznie 31,1% wszystkich reakcji. Podobną strukturę aspektową wroga odnotowano w modelu sieci skojarzeniowej studentów rosyjskich wywołanej słowem-bodźcem *впар*, na którą składa się ogólna liczba 51 różnych ujęzykowień. Na podstawie danych zamieszczonych w PAC można stwierdzić, iż modelowanie omawianego profilu semantycznego jest o wiele bardziej skonwencjonalizowane w porównaniu z zaprezentowanym wyżej polskojęzycznym profilem pojęcia wroga.

W analizowanym w tym momencie przypadku mamy do czynienia z opisem, w którym na zbliżonym poziomie preferowanego wyboru przywoływano zarówno charakterystykę z przeciwległego bieguna opozycji przyjaciel – wróg (*друзь* – 10,2% wszystkich reakcji), jak i podawano konotacje, za pomocą których jako podstawowy podmiot wzbudzający wrogie intencje wskazywano w pierwszej kolejności zbiorowość (*народа, народ, человечества, наши* – 19,6% wszystkich reakcji), w drugiej zaś jednostkę (*мой, личный, моего детства* – 13,1% wszystkich reakcji).

Na kolejnej pozycji uplasowały się wartościująco-oceniające charakterystyki z uwzględnieniem cech pejoratywnej ewaluacji postawy moralnej definiowanego obiektu, konotacji opisujących uczucia nadawcy, a także przebieg militarnej konfrontacji z wrogiem oraz zachowania w takiej sytuacji typowe i społecznie pożądane (*подлец, предатель, убийца, кровный, беспощадный, заклятый, злейший, злой, кровавый, ружье, лютый, угроза, ненависть, опасность, ненавистный, опасный, война, битва, убивать, разбит, отступил* – 24,3% wszystkich reakcji).

Opisaną sieć asocjacyjną zamyka jednorazowo podana identyfikacja obiektu (*США*), incydentalne konotacje charakteryzujące lokalizację wroga (*близко, близко*) oraz, użyte na równie niskim poziomie preferowanego wyboru, fragmenty utrwalonych w świadomości rodzimych użytkowników języka rosyjskiego przysłów i powiedzeń (*бежит, не спит, не дремлет*).

Zrekonstruowane i porównane dotychczas polsko- i rosyjskojęzyczne obrazy oparte na materiale skojarzeniowym zgromadzonym w wyniku testów asocjacyjnych przeprowadzonych na respondentach z Polski i Rosji nie wyczerpują oczywiście dyskusji o językowo-kulturowych konotacjach przyjaciela i wroga. Przyjęta metoda aspektowego opisu profili semantycznych pozwoliła jedynie scharakteryzować potoczną interpretację tych pojęć, na którą miały wpływ indywidualne doświadczenia każdego uczestnika badań. Za celowe, ciekawe i inspirowane badawczo uważam podjęcie próby nie tyle wyczerpującej analizy porównawczej (ze względu na złożoność problemu, jak i ogrom materiału badawczego nie można tego dokonać w krótkim opracowaniu), ile odszukania wspólnych aspektów cech przypisywanych przyjacielowi i wrogowi w bazie skojarzeń udostępnianej przez WAN. W pełni zdaję sobie sprawę, że użyta przez autora słownika metoda pozyskiwania danych językowych z dzieł literackich nie została jak dotąd poddana naukowej weryfikacji (program selekcji skojarzeń RESTAPI jest chroniony prawem autorskim, a zasady jego działania nie zostały na stronach projektu upublicznione), w związku z czym nie można na jej podstawie formułować ostatecznych wniosków. Nie można też rozstrzygać o pewnych osobniczych, typowych dla danego autora wyobrażeniach o przyjacielu i wrogu. Słownik bowiem oprócz wykazu skojarzeń podzielonych na rzeczowniki, przymiotniki, czasowniki, czasami przysłówki (nie jest to lista zamknięta) nie wskazuje ani tytułów utworów literackich, z których je zaczerpnięto, ani nazwisk ich autorów. Można je zatem potraktować jedynie jako uzupełnienie wygenerowanych przez rosyjskojęzycznych uczestników testów asocjacyjnych obrazów semantycznych słów-pojęć друг i враг, zakładając, że teksty te stanowiły, czy to na etapie edukacji szkolnej, czy w wyniku indywidualnego wyboru kanonu lektur, źródło wiedzy i doświadczeń, które są lub mogą być podstawą wyobrażeń o świecie i jego elementach.

Już pierwsze spojrzenie na sieć asocjacyjną wokół pojęcia друга wygenerowaną przez RESTAPI pozwala dostrzec, że jej centrum stanowią charakterystyki

deskryptorowe przyjaciela z punktu widzenia wzajemnych relacji opartych na bliskiej więzi, głębokich uczuciach i obustronnym zaufaniu, dzięki czemu możliwe jest pełne z nim porozumienie, nawet bez słów (przykłady asocjacji: *любим, близкие, сблизиться, взаимно, тесно, привязанность, сердечный, неразрывный, любящий, единомышленник, полуслово, взаимопонимание*), a także opisy ich zewnętrznych przejawów (przykłady asocjacji: *объятие, сцепиться, прижиматься, целоваться, рукопожатие*). Drugoplanowe pozycje w referowanym obrazie zajmują charakterystyki odnoszące się do takich cech przyjacielskich relacji, jak wierność, niezawodność i gotowość okazywania wsparcia i niesienia pomocy (przykłady asocjacji: *преданный, верный, подбадривать, выручать, советчик, соратник*). Peryferie omawianego profilu semantycznego to wskazania kategorii osób, które może połączyć przyjacielska więź (przykłady asocjacji: *родственник, сослуживец, сунруги, близнец, одноклассник*).

Nieco inaczej prezentuje się hierarchia aspektów wyobrażeń zwerbalizowanych wokół pojęcia *Freund*. Na podstawie danych zgromadzonych z wykorzystaniem wskazanego wyżej oprogramowania można stwierdzić, że w tym przypadku priorytetowe znaczenia mają dwa typy charakterystyk. Jest to, po pierwsze, cały repertuar nazw osób spokrewnionych bądź nawiązujących relacje w innej przestrzeni społecznej, jak np. szkoła czy praca (przykłady asocjacji: *Verwandte, Familienangehörige, Geschäftspartner, Bekannte, Nachbar, Kollege, Mitschüler, Lehrmeister*). Po drugie, są to opisy, w których szczególnie akcentowane są bliskie relacje zbudowane na wzajemnym zaufaniu, wierności, gotowości otoczenia opieką, okazywania wsparcia i niesienia pomocy (przykłady asocjacji: *Vertraute, Wohltäter, Ratgeber, Helfer, treu, herzlich, hilfsbereit, Förderer, Gönner, Beschützer*). W relacjonowanej sieci asocjacyjnej obraz przyjaciela uzupełniają, mające dla niego marginalne znaczenie, wskazania na możliwą intymną relację (*Ex, intim, Liebhaber*).

Zaskakująco silnie skonwencjonalizowane są obrazy kryjące się w znakach *враг* i *Feind*, wyjaśniane zarówno rosyjsko-, jak i niemieckojęzycznymi asocjantami zaprezentowanymi w WAN. Bardzo rozbudowane centrum sieci niemieckojęzycznej zajmują charakterystyki mieszczące się w zakresie aspektu militarno-wojennego. Odnajdujemy w nich szczegółowy opis działań wojennych, wykaz nazwy rodzajów sił zbrojnych, typów broni, jaką się one posługują, a także nazwy żołnierzy nimi walczących. Co ciekawe, nazwy te dotyczą tylko broni stosowanej w dość odległej przeszłości (przykłady asocjacji: *Streitmacht, Kriegführung, Nachschub, Hinterland, Front, Späher, Taktik, Streitwagen*). Centrum sieci rosyjskojęzycznej stanowią zaś charakterystyki mieszczące się, podobnie jak w powyższym przypadku, w kontekście aspektu cech opisu działań wojennych, dotyczą jednak nie nazw wszelkich możliwych ich uczestników, ale przede wszystkim ich wyniku – najczęściej zwycięstwa i rozgromienia wroga (przykłady asocjacji: *полчище, конница, сразиться, крушить, побеждать, добить, разгромить*,

победить, обезоружить). Na dalszym planie obu ciągów skojarzeniowych odnajdujemy jeszcze charakterystyki wroga jako podmiotu kierowanego uczuciem nienawiści, wykorzystującego swoją siłę i przewagę, napadającego na innych, przynoszącego ze sobą zniszczenie, śmierć i zagładę (przykłady asocjatyw: *ненависть, натиск, перевес, напасть, истребление, беспощадный, коварный, ненавистный, злой; Übermacht, Vernichtung, Überlegenheit, Haß, herfallen, Übermächtig, Verderben, vernichten*). Obie sieci domykają asocjaty, w których zawarty jest opis jednej możliwej reakcji na zagrożenie ze strony wroga (mogące dotyczyć jednostek, jak i całych zbiorowości), a mianowicie przeciwstawienie się i obrona (przykłady asocjatyw: *отпор, контратака, мщение, мстить, оборонять, защищать; Gegenangriff, bekämpfen, entgegenstellen, entgegenreten, gegenübertreten, überlisten*).

Zaprezentowana analiza nasuwa kilka uwag końcowych. Z porównania polsko- i rosyjskojęzycznego profilu semantycznego przyjaciela na podstawie bazy materiałowej polskiego i rosyjskiego słownika asocjacyjnego wynika, że obie grupy łączy definiowanie tego pojęcia drogą konstatacji charakterystyk odnoszących się do równości pozycji w relacjach przyjacielskich, której fundamentem jest zaufanie i uczciwość, silna emocjonalna więź, gotowość okazywania wszelkiego rodzaju wsparcia i wspólna aktywność. Zaskakującą różnicą jest tutaj obecność tylko w rosyjskojęzycznej sieci skojarzeniowej kategorii temporalnych odnoszących się do stosunkowo licznych opisów trwałości przyjacielskich więzów.

W świadomości językowej polskich i rosyjskich respondentów odnajdujemy również tożsame elementy wyobrażeń o wrogu. Składają się na nie pejoratywne charakterystyki postawy moralnej definiowanego podmiotu i podejmowanych przez niego działań, rodzących z jednej strony uczucia zagrożenia i lęku, z drugiej zaś motywujących do kontraktywności. Na peryferiach omawianego obrazu zauważalna jest jednak dość wyraźna różnica. Otóż polscy ankietowani wykazali większą skłonność do opisu zadanego im słowa-bodźca wróg z wykorzystaniem kilku zidentyfikowanych kategorii osobowych.

Ciekawe spostrzeżenia wynikają również z (na tym etapie badań bardzo ogólnego) porównania sieci asocjatyw zamieszczonych we wskazanym wyżej słowniku internetowym, zgromadzonych wokół pojęć друг i Freund. Nie zaskakuje tutaj stosunkowo wysoki, choć różny dla obu sieci, poziom frekwencji kategorii emocjonalnych pozytywnie nacechowanych, wszak literatura (wszystko jedno w jakim języku wydawana), opisując relacje między przyjaciółmi, wskazuje na rozmaite ich odcienie i konteksty – od charakterystyki potęgi i trwałości (po grób) tego typu więzów i wskazania, jak wiele można dzięki nim zrobić i osiągnąć, po problemy przyjaźni fałszywej. Zastanawiać może natomiast znacznie większy udział w niemiecko- niż rosyjskojęzycznej sieci skojarzeniowej kategorii osobo-

wych wskazujących różne przestrzenie, w których nawiązywane są przyjaźnie – od członków najbliższej rodziny poczynając, na partnerach w biznesie kończąc.

Jeśli chodzi o skojarzenia zaprezentowane w tym samym materiale źródłowym jako semantyczne opisy pojęć *Wpar* i *Feind*, wcześniej wskazano, że ich dominantę stanowią charakterystyki mieszczące się w ramach aspektu militarno-wojskowego. Co wydaje się dość oczywiste, biorąc pod uwagę fakt, że częstym tłem dzieł literackich jest walka z wrogiem, okupantem, najeźdźcą i dzielne stawianie mu oporu w wojnach i toczonych w czasie ich trwania bitwach. Ich opisy bywają bardzo szczegółowe, tak w zakresie prezentacji przygotowań do walki, opisu jej przebiegu, niekiedy drobiazgowej charakterystyki użytej broni, jak i głębokiej analizy psychologicznej ich uczestników, ze wskazaniem motywów ich działań, charakterystyką przyjmowanych postaw i odczuwanych emocji.

Kończąc te rozważania, chcę podkreślić powód, dla którego należy i warto wracać do podjętej w niniejszym opracowaniu problematyki oraz uzupełniać ją dzięki badaniom naukowym. Postrzeganie i doświadczanie świata wedle dycho-
tomii swój – obcy i przyjaciel – wróg jest typowe dla wszystkich. Coraz częściej jednak spotykamy się z jej wykorzystaniem w celach propagandowych. Figury obcego i wroga ogrywiają tutaj rolę kluczową. Są one podstawą do prezentacji i identyfikacji zagrożeń zarówno tkwiących wewnątrz danej wspólnoty, jak i płynących z zewnątrz. Określane dla politycznych korzyści linie podziału utrwalają stare bądź aktywizują nowe stereotypy, uprzedzenia, stygmatyzację, społeczne wykluczenie i dyskryminację. Co szczególnie ważne, dzieje się tak przy wysokim społecznym wskaźniku znajomości skutków, do których tego typu działania doprowadziły w przeszłości, wcale nie tak odległej. Coraz głośniejsze w przestrzeni publicznej próby dehumanizacji innego/obcego poprzez przypisywanie mu cech negatywnych, utożsamianie go z poważnym zagrożeniem już, niestety, przyniosły swój efekt w postaci całego repertuaru pejoratywnych charakterystyk, z dużą siłą przenikających do zasobu leksykalnego przeciętnego użytkownika nie tylko języka polskiego. Uczynienie tych językowych aktualizacji przedmiotem refleksji lingwistycznej zaspokoi nie tylko ciekawość językoznawcy, szczególnie zainteresowanego i uważnie śledzącego dynamiczne zmiany zachodzące w systemie języka, ale, co równie ważne, będzie społecznie niezwykle użyteczne.

Bibliografia

- Anusiewicz, Janusz. „Problematyka językowego obrazu świata w poglądach niektórych językoznawców i filozofów niemieckich XX wieku”. *Językowy obraz świata*. Red. Jerzy Bartmiński. Lublin, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1990, s. 277–307.

- Anusiewicz, Janusz, Anna Dąbrowska, Michael Fleischer. „Językowy obraz świata i kultura”. *Język a Kultura*. T. 13: *Językowy obraz świata i kultura*. Red. Anna Dąbrowska, Janusz Anusiewicz. Wrocław, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2000, s. 11–44.
- Apresjan, Jurij Derenikovič. „Definiowanie znaczeń leksykalnych jako zagadnienie semantyki teoretycznej”. *Semantyka i słownik*. Red. Anna Wierzbicka. Wrocław, Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1972, s. 39–75.
- Awdiejew, Aleksy. *Pragmatyczne podstawy interpretacji wypowiedzi*. Kraków, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1987.
- Bartmiński, Jerzy. *Językowe podstawy obrazu świata*. Lublin, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2007a.
- Bartmiński, Jerzy. *Stereotypy mieszkają w języku. Studia etnolingwistyczne*. Lublin, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2007b.
- Bartmiński, Jerzy, red. *Język – Wartości – Polityka. Zmiany w rozumieniu nazw wartości w okresie transformacji ustrojowej w Polsce. Raport z badań empirycznych*. Lublin, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2006.
- Bauman, Zygmunt. *Tożsamość. Rozmowy z Benedetto Vecchim*. Gdańsk, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, 2007.
- Bauman, Zygmunt. *Wieloznaczność nowoczesna, nowoczesność wieloznaczna*. Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN, 1995.
- Duden. *Deutsches Universalwörterbuch, 4., neu bearbeitete und erweiterte Auflage, Herausgegeben von der Dudenredaktion*. Mannheim–Leipzig–Zürich, Dudenverlag, 2001.
- Duszak, Anna. *Tekst, dyskurs, komunikacja międzykulturowa*. Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN, 1998.
- Gadamer, Hans-Georg. *Dziedzictwo Europy*. Przeł. Andrzej Przyłębski. Warszawa, Wydawnictwo Spacja, 1992.
- Gadamer, Hans-Georg. „Hermeneutyka”. Przeł. Bogdan Baran. *Życie i Myśl*, 4, 1976, s. 137–150.
- Gawarkiewicz, Roman. „Archeologia świadomości językowej Polaków i Rosjan. Analiza porównawcza na materiałach polskiego i rosyjskiego słownika asocjacyjnego”. *Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury*, 28, 2016, s. 151–167.
- Gawarkiewicz, Roman. *Komunikacja międzykulturowa a stereotypy. Polacy – Niemcy – Rosjanie*. Szczecin, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 2011.
- Gawarkiewicz, Roman. „Polsko-, niemiecko- i rosyjskojęzyczny obraz «innego» i «obcego». Analiza porównawcza pól asocjacyjnych”. *Studia Rossica Posnaniensia*, 45 (2), 2020, s. 147–161.
- Gawarkiewicz, Roman, Izabela Pietrzyk, Barbara Rodziewicz. *Polski słownik asocjacyjny z suplementem*. Szczecin, Print Group, 2008.
- Geeraerts, Dirk. „Introduction. A rough guide to Cognitive Linguistics”. *Cognitive Linguistics. Basic Readings*. Red. Dirk Geeraerts. Berlin–New York, Mouton de Gruyter, 2006, s. 1–28.
- Grabias, Stanisław. *Język w zachowaniach społecznych*. Lublin, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1994.
- Grzegorzczkova, Renata. „Idee kognitywizmu jako podstawa badań porównawczych w zakresie semantyki”. *Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury*, 16, 2004, s. 75–84.
- Karaulov, Ūrij N. et al. *Russkij asociativnyj slovar’*. Moskwa, Izdatel’stvo AST, 2002.
- Kurcz, Ida. *Język a reprezentacja świata w umyśle*. Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN, 1987.
- Maćkiewicz, Jolanta. „Wyspa – językowy obraz wycinka rzeczywistości”. *Językowy obraz świata*. Red. Jerzy Bartmiński. Lublin, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1999, s. 193–206.

- Pajdzińska, Anna, Ryszard Tokarski. „Językowy obraz świata – konwencja i kreacja”. *Pamiętnik Literacki*, 87, 4, 1996, s. 143–158.
- Puzynina, Jadwiga. „Jak pracować nad językiem wartości?”. *Język a kultura*. T. 2: *Zagadnienia leksykalne i aksjologiczne*. Red. Jadwiga Puzynina, Jerzy Bartmiński. Wrocław, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1989, s. 129–137.
- Rodziewicz, Barbara. *Wartości. Polacy – Niemcy – Rosjanie*. Szczecin, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 2014.
- Słownik języka polskiego PWN*. T. 1–3. Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN, 1998.
- Tarkowska, Elżbieta. „Niepewność kulturowa a stosunek do inności”. *U progu wielokulturowości. Nowe oblicza społeczeństwa polskiego*. Red. Marian Kempny, Alina Kapciak, Sławomir Łodziński. Warszawa, Oficyna Naukowa, 1997, s. 85–97.
- Tokarski, Ryszard. „Słownictwo jako interpretacja świata”. *Współczesny język polski. Encyklopedia kultury polskiej*. T. 2. Red. Jerzy Bartmiński. Wrocław, Wydawnictwo „Wiedza o kulturze”, 1993, s. 335–362.
- Tolkovyy slovar' russkogo ōzyka Ušakova*. Web. 14.11.2020. <https://slovar.cc/rus/ushakov/389073.html>.
- Wierzbička, Anna. *Kocha, lubi, szanuje. Medytacje semantyczne*. Warszawa, Wiedza Powszechna, 1971.
- Wilmowska, Iwona. „Moralność i sprawność jako wymiary postrzegania społecznego”. *Psychologia Społeczna*, 4, 2009, s. 199–211.
- Word associations network*. Web. 14.11.2020. <https://wordassociations.net/en/dictionary>.

ЛЮДМИЛА ГОРБУНОВА

Концепт „олигарх”: опыт корпусного анализа

Concept “oligarch”: an attempt at corpus analysis

Abstract. The structure, content and communicative significance of the oligarch concept are explicated using corpus analysis. The structure of the oligarch concept is asymmetric: the logical and figurative components are presented much more narrowly than the axiological one. The axiological component dominates the structure of the concept. Various assessments from the negative zone of the axiological scale are included in the axiological component of the concept. The logical components of the concept are ‘the presence of very significant financial resources’, ‘the source of finance – most often oil or other extractive industry’, ‘power’, ‘participation in the actual government of the country’, ‘belonging to a certain country (more often Russia or Ukraine)’, and ‘opposition to official authorities and government’. The status of “oligarch” is associated with a small number of the same persons. All logical components are assessed negatively, disparagingly or ironically. The concept of an oligarch receives significant signs from the concept of wealth – the main part of the logical component and axiology. The article compares the axiological components of the concepts oligarch and wealth. As a result, the attitude of the “ordinary Russian people” to wealth and the oligarchs is revealed: this is envy and distrust, a rich person has extremely negative qualities and has accumulated wealth in an illegal or immoral way.

Keywords: cognitive linguistics, the concept oligarch, corpus analysis, Russian language, National corpus of the Russian language

Людмила Горбунова, Иркутский государственный университет, Иркутск – Россия, ludgorbunova@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0854-1891>

Концепт в нашей работе понимается как

дискретное ментальное образование, являющееся базовой единицей мыслительного кода человека, обладающее относительно упорядоченной внутренней структурой, представляющее собой результат познавательной (когнитивной) деятельности личности и общества и несущее комплексную, энциклопедическую информацию об отражаемом предмете или явлении, об интерпретации данной информации общественным сознанием и отношении общественного сознания к данному явлению или предмету (Porova, Sternin 17).

Концепт является многомерным смысловым конструктом, в котором выделяются понятийно-логический, аксиологический и образный компоненты

(см. Karasik 91). В концептосфере, отраженной русским языком, концепт „олигарх” занимает значимое место как один из важнейших феноменов национального сознания. Понятие „олигарх” длительное время не было востребовано российским обществом, в советскую эпоху оно ассоциировалось только с чуждой реалией капиталистического мира, но в начале 2000-х оно стало активно использоваться. „Олигархия” и „олигархи” – это „понятия, которые войдут в историю становления новой России” (Kiva 18). Происходит наращение смыслов, связываемых с понятием „олигарх”, и, как следствие, изменяется квалификация этого ментального образования: буквально за несколько лет понятия „олигарх” и „олигархия” „обрели статус концептообразующих, вербализующих новую для России реальность власти” (Kušniř 290). Востребованность понятия и обрастание его аксиологическими смыслами обнаруживается в активизации основного имени концепта – существительного *олигарх*. Наиболее раннее вхождение слова „олигарх” встречается в основном подкорпусе Национального корпуса русского языка (Nacional'nyj korpus ruskogo ŗzyka) в 1988 г., далее немногочисленные упоминания 1998–1999 гг., с 2000 г. количество употреблений значительно возрастает. В газетном подкорпусе первое вхождение относится к 2000 г. В основном подкорпусе было выявлено 1183 документа, 3148 вхождений по запросу „олигарх”, в газетном подкорпусе 5967 документов, 9996 вхождений, что свидетельствует о широком распространении и актуальности концепта.

Активизация языковых единиц, эксплицирующая формирование концепта „олигарх”, наиболее ярко прослеживается с применением корпусного анализа, который эффективен для доказательства коммуникативной значимости концепта, т. к. позволяет получить объективные статистические данные о частотности единиц, входящих в номинативное поле концепта, и дает возможность объективно описать его структуру: выявить наиболее разработанную и сформированную зону и определить периферию.

В нашей статье учитывались данные двух типов:

- 1) о времени использования слова, что позволило сделать выводы о динамической природе концепта „олигарх” и определить время его формирования;
- 2) о сочетаемости основного имени концепта – существительного *олигарх*. Изучались материалы, полученные в лексико-грамматическом поиске, включающем 2 единицы, одной из которых было существительное *олигарх*, на расстоянии от 1 до 3. Данное расстояние не позволяет выявить все единицы, употребленные с существительным *олигарх*, но все-таки дает представление о частотной сочетаемости слова в наиболее стандартных грамматических конструкциях. Вторым компонентом запроса определялся как грамматически (существитель-

ное, прилагательное, глагол), так и семантически (лицо, инструмент, оценка, качественные, притяжательные, физическое действие, существование, местонахождение и т. п.).

„Само по себе слово *олигархия* греческого происхождения, оно означает ‘власть немногих’” (Levontina 46), что говорит о главном сигнификативном компоненте значения слова *олигарх*– ‘власть’.

Слово *олигарх* в значении ‘очень богатый и влиятельный человек’ возникло в середине 90-х годов прошлого века. Вероятно, начало было положено в 1995 году, когда газета „Век” опубликовала большой материал, посвященный бизнесмену Олегу Бойко, под заголовком *Портрет олигарха в молодости* (Levontina 46).

I. При проведении корпусного анализа обнаружены группы слов, позволяющие выявить **компоненты понятийно-логической составляющей концепта „олигарх”**:

Таблица 1. Компонент ‘наличие очень значительных финансовых средств’

номинация	ОК ¹	ГК ²	всего
капиталист	3	13	16
миллиардер	3	9	12
крупнейший	5	5	10
крупный	5	4	9
богач	5	0	5
богатый человек	2	0	2
мелкий	2	0	2
миллионер	1	0	1
крупнокалиберный	0	1	1
сверхбуржуй	1	0	1

В этой группе обнаруживаются слова-синонимы основного имени концепта „олигарх” (*капиталист, миллиардер, богач, богатый человек*), актуализирующие признак ‘богатство’. Прилагательные с компонентом ‘обладающий значительными материальными благами, деньгами или ценностями’ в сочетании с *олигарх* дают плеонастичные выражения, в которых дублируется компонент ‘богатство’, однако их высокая частотность демонстрирует, что именно обладание значительными средствами является доминантой в понятийной составляющей концепта „олигарх”. Такие сочетания позволя-

¹ ОК – основной корпус.

² ГК – газетный корпус.

ют установить и шкальность признака ‘богатство’, т. к. в них обнаруживается элемент сравнения олигархов по степени проявления данного признака.

Показательным является употребление слова *миллионер* на фоне *миллиардер*. Очевидно, что уровень богатства, называемый данными словами, существенно различается. Однако для обычного носителя языка оба эти слова обозначают недостижимо высокий уровень благосостояния, настолько высокий, что значительные денотативные различия в значениях слов нивелируются, и оба слова становятся синонимами, обозначая очень богатого человека. Это говорит о том, что компонент ‘богатство’ является достаточно неопределенным. Именно поэтому обычными становятся контексты вроде:

Мужчина слегка опешил от такого напора, но быстро сообразил, что к чему, и достал бумажник. – Мне мелочь не мешает, пусть остается, – решительно заявил он, бросил несколько монет в банку „За” и разулыбался: – Сунешь сдачу в кошелек, он тяжелющий, и **прямо олигархом** себя чувствуешь! Первый улов оказался неплохим – целых шесть рублей в защиту родимой копеечки! („Komsomol'skaâ pravda” 2013)³.

Степень обладания финансовыми средствами, сравнение по этому признаку является значимой характеристикой олигархов.

Таблица 2. Слова, определяющие степень обладания финансовыми средствами

номинация	ОК	ГК	всего
богатейший	2	8	10
супербогатый	0	4	4
самый богатый	1	2	3
сверхбогатый	1	1	2
самый состоятельный	0	1	1
мини	1	0	1

2. Компонент ‘власть’ проявляется в употреблении глаголов *контролирует, владеет*. Частотны слова, указывающие на наличие определенной иерархии по степени влиятельности в среде олигархов:

Таблица 3. Слова, определяющие степень влиятельности в среде олигархов

номинация	ОК	ГК	всего
главный	15	54	69
могущественный	21	13	34

³ Контексты извлечены из Национального корпуса русского языка (НКJR).

влиятельный	14	7	21
крутой	6	8	14
лайт	0	7	7
рядовой	0	3	3
средней руки	0	3	3
могучий	2	0	2
авторитетный	0	1	1
тяжеловес	0	1	1

3. Компонент ‘привязанность к определенной территории’.

Таблица 4. Слова, выражающие привязанность к определенной территории

	номинация	ОК	ГК	всего
1.	российский	187	742	929
	русский	25	130	155
	отечественный	11	25	36
	украинский	12	141	153
	грузинский	0	19	19
	еврейский	3	8	11
	индийский	1	7	8
	американский	2	5	7
	белорусский	0	6	6
	китайский	0	5	5
	армянский	0	3	3
	казахский	0	3	3
	зарубежный	2	0	2
	западный	0	2	2
	израильский	0	1	1
	египетский	0	2	2
	мексиканский	0	2	2
	молдавский	0	2	2
	заокеанский	1	0	1
	заморский	1	0	1
исландский	1	0	1	
прибалтийский	0	1	1	
швейцарский	0	1	1	

2.	региональный	8	17	25
	лондонский	2	12	14
	сельский	1	8	9
	столичный	1	5	6
	рублевский	1	5	6
	киевский	0	5	5
	днепропетровский	0	4	4
	уфалейский	0	2	2
	томский	0	2	2
	красноярский	0	2	2
	симферопольский	0	1	1
	таймырский	0	1	1
	регионального значения	1	0	1
	федерального значения	1	0	1

Языковые единицы номинируют 2 группы:

1) отношение к стране. Чаще всего констатируется отношение к России (1120 упоминаний). Упоминания зарубежных олигархов без указания принадлежности к стране единичны (6), также редко используется указание на конкретную страну. Исключение составляет Украина (153). Это свидетельствует о том, что носители русского языка чаще всего отождествляют олигархов/олигархию именно с российскими и украинскими реалиями, что внимание к сверхбогатым людям обостряется в связи с определенными политическими событиями. Поэтому квалификация концепта „олигарх” как политического представляется весьма обоснованной (Kondrat'eva);

2) большое суммарное употребление прилагательных, образованных от топонимов, имеющих семантику ‘не общегосударственный, действующий или имеющий значение в пределах определенной территории, района’, и единственное упоминание *федеральный* свидетельствует о связи олигархии с определенным регионом, а также с отражением благосостояния и политической ситуации в регионе. Это касается российских и украинских названий. Довольно частотное прилагательное *лондонский* также номинирует российских олигархов, поселившихся в Лондоне (Р. Абрамовича, Б. Березовского). Так социально-экономические реалии находят отражение в языке.

4. Компонент ‘сфера деятельности’.

Таблица 5. Слова, указывающие на сферу деятельности

номинация	ОК	ГК	всего
нефтяной	23	65	88
футбольный	0	17	17

алюминиевый	5	12	17
металлургический	0	13	13
газовый	2	7	9
медиа-	2	5	7
трубный	0	6	6
стальной	0	4	4
угольный	0	3	3
медийный	2	0	2
водочный	0	2	2
шоколадный	0	2	2
куриный	0	1	1
мусорный	0	1	1

Источником финансовой состоятельности олигархов чаще является добывающая отрасль, прежде всего нефтяная (суммарно 88 упоминаний), и металлургическая (суммарно 34 упоминания). Подобно предыдущей группе, слова второй группы являются отражением социально-экономических реалий, прямо указывая на сферы, сосредоточивающие наибольшие денежные ресурсы, косвенно – на структуру экономики страны, а также реакцию общества на актуальные события, связанные с деятельностью отдельных сверхбогатых людей (покупка Р. Абрамовичем футбольного клуба, выборы П. Порошенко на должность президента).

5. Слова следующей группы демонстрируют, что в перечень значимых характеристик олигарха может входить указание на разнообразные виды деятельности.

Таблица 6. Слова, называющие виды деятельности

	номинация	ОК	ГК
1.	политик	0	2
	губернатор	1	1
	министр	0	1
	бизнесмен	0	2
	феодал	2	1
	монарх	0	1
	администратор	0	1
	чиновник	0	1
2.	беженец	0	1
	эмигрант	0	1

	сиделец	0	5
	заключенный	0	3
	осужденный	0	7
	узник	0	1
	оппозиционер	0	4
	маргинал	0	1
	мятежный	0	1
	революционный	0	1
3.	меценат	0	1
	спонсор	0	3

Характеристики рода занятий олигархов группируются в 3 класса:

- 1) участие в управлении страной. Эта группа весьма показательна, т. к. свидетельствует о сосредоточенности власти и богатства в одних руках;
- 2) по отношению с властями олигархи характеризуются словами с семантическими компонентами 'лишенный свободы', 'покинувший страну', 'противопоставленный власти или общественным установкам'. Данная группа свидетельствует о том, что сверхбогатство не гарантирует полной независимости, а политическая власть имеет большее значение;
- 3) оказание материальной помощи. Единичные употребления демонстрируют, что, с одной стороны, представление об олигархах формируется на основе знания о меценатстве некоторых богатых людей, а с другой, – о том, что это знание находится на периферии понятийно-логического компонента концепта.

Прослеживается определенная частотность употребления одних и тех же имен собственных в связи с номинированием концепта „олигарх”: *Р. Абрамович, Б. Березовский, И. Коломойский, М. Прохоров, М. Ходорковский, П. Порошенко*. Это подтверждает определение олигархии как „власти немногих”.

II. Аксиологическая составляющая концепта „олигарх” эксплицируется разнообразными и частотными языковыми средствами.

1. Компоненты понятийно-логической составляющей концепта „олигарх” часто подвергаются оценке. Как правило, это оценка отрицательная.

Наличие огромных финансовых средств оценивается только негативно. Источником богатства считается противозаконная деятельность, номинированная лексикой, называющей занятия, которые русскими мыслятся как отрицательные: *украсть, разворовать, наворовать, обокрасть, дово-*

ровывать, отмывать деньги, таскать деньги, совершать налоговые преступления. Используются также слова, указывающие на то, что богатство добыто с помощью обмана (*жульничать, махинатор, нечистоплотный*) или насилия (*огрابتь, грабить, награть, разграбить, захватить, кровавый*). Частотны и оценочные номинации: *прибрать к рукам, залезть в карман, нахапать, вороватый субъект, ловкие проделки, оборотливый, оборотистый, жировать, вороватый.*

Среди оценочных выделяется частотное существительное *кровопийца* ‘жестокий, безжалостный человек, угнетатель’, причем часто в качестве приложения к *олигарх*, т. е. как прямая характеристика, а также *вампир* ‘человек, безжалостно эксплуатирующий подвластных, зависящих от него людей, кровопийца’ в синонимичном значении.

Создается яркий образ деспотичного человека, наделенного властью, обладающего богатством, который на пути к достижению своих целей не остановится ни перед чем, готового увеличить свое богатство или расширить влияние за счет других, человека, деятельность которого вызывает раздражение и неприятие общества.

Влиятельность олигархов также оценивается только отрицательно, что проявляется в использовании оценочной лексики: *подмять под себя, возомнили себя, захватить в свои руки, забавляться с людьми, кукловодить, продавливать, самодур*, а также номинаций: *феодал, тиран*, семантика которых подразумевает неограниченную власть над людьми.

Отдельным вопросом является противопоставленность власти. Для русской концептосферы характерно убеждение, что любой пострадавший от власти заслуживает если и не положительного отношения, поддержки, то по меньшей мере жалости и сочувствия. В случае с олигархами, которые противопоставлены власти или пострадали от нее, наблюдается другая картина.

Таблица 7. Слова, выражающие противопоставленность власти

номинация	ОК	ГК	всего
опальный	38	346	384
беглый	9	204	213
гонимый	1	5	6
изгой	0	1	1
мятежный	3	1	4
изгнанник	0	7	7
революционный	0	1	1
непотопляемый	0	2	2

непокорный	1	1	2
беженец	3	7	10
узник	6	1	7
сиделец	0	6	6
беззащитный	0	3	0

Наиболее частотными являются слова *опальный* ‘в немилости, наказанный, не в фаворе’, *беглый*. Синоним *наказанный* свидетельствует о том, что за нечто негативное оцениваемое властью олигарх понес наказание. При этом сочувствие к пострадавшему от власти нигде не выражается, а часто это прилагательное употребляется еще и иронично. Прилагательное *беглый* в русском языке устойчиво сочетается с существительными *каторжник*, *преступник*, *раб*, *солдат* (нарушивший устав), что ставит олигарха в один ряд с лицами, нарушившими закон.

Определения *гонимый*, *изгой*, *изгнанник* могут быть объединены общей семей отчуждения. Они создают образ олигарха как отвергаемого обществом, а при определенных обстоятельствах преследуемого властью.

Несмотря на то что слово *узник* имеет окраску „высокое”, как номинация концепта „олигарх” оно также приобретает оттенок „ироничное”: *Вчера, как предполагалось, узник-олигарх должен был держать в зоне экзамен на повышение квалификации в швейном деле* (NKJR).

3. Личные качества номинируются лексикой, разнообразной с точки зрения семантики, но однородной с точки зрения аксиологии:

- а) безоценочные номинации отрицательных качеств и действий человека: *наглеть*, *наглый*, *безжалостный*, *корыстный*, *грязный*, *скрытный*, *хитрый*, *злобный*, *беспощадный*, *эгоистический*, *оскорбил*;
- б) номинации, лексическое значение которых составляет прямая оценка:
  - отрицательная: *ненавистный*, *нехороший*, *не любимый народом*, *ужасный*, *ненавидят*, *проклятый*, *пресловутый*, *поганный*, *одиозный*, *вонючий*, *сволочи*;
  - положительная оценка, заключающаяся в лексическом значении следующих слов, в контекстах об олигархах приобретает противоположный смысл: *несчастный*, *бедный*, *уважаемый*, *всенароднолюбимый*. В контекстах такого рода прагматическая нагруженность часто маркируется кавычками: *Пусть и наши „всенародно любимые” олигархи подумают наконец о родной стране* („Argumenty i Fakty” 2003);

- в) эмоционально-экспрессивная отрицательно окрашенная лексика совершенно определенно указывает на аксиологическую составляющую концепта: *жирный, подлый, отъявленный, свихнувшийся, аморальный, путаться с девками, натворить*;
- г) безоценочные констатирующие номинации или номинации положительных качеств почти без исключений употребляются иронично: *неугомонный, великодушный, щедрый, добрый, роковой, модный, смелый, прогрессивный, неутомимый, видный, могучий, ответственный, справедливый, отзывчивый, мудрый*. Для слов данной группы характерны употребления такого рода: *Эксклюзивный номер „от Папы Римского” на свой автомобиль отхватил наш самый скромный олигарх господин Абрамович* (НКJR). Очевидна насмешка автора, подчеркнутое употребление слова *скромный* в смысле, обратном буквальному.

Издевка явно выражена в контексте: *Олигарх – а кто это? Какие у этого вида существуют подвиды? Бывают просто олигархи, олигархи-лайт и лжеолигархи* (НКJR). Автор высказывается об олигархах пренебрежительно, как просто о биологическом виде. Подтверждение тому, что это не отдельное авторское отношение, а отношение большинства представителей народа, можно наблюдать и в других контекстах: *Олигарх – зверь редкий, из Красной книги, надеюсь, все олигархи у руководства страны наперечет* (НКJR). Редкий глагол *обитают* также выражает иронию.

Итак, лексика, в языке не имеющая в прагматическом слое оценочно-го компонента, в рамках исследуемых контекстов в большинстве случаев приобретает соответствующую коннотацию. Пренебрежительно-ироничны и номинации, образованные от имен собственных: *чубайсята, кирията, абрамята*.

Вообще слово *олигарх* в последнее время превратилось почти в ругательство. В суде Рязанской области слушалось дело по иску бизнесмена Сергея Кузнецова и его адвоката к журналисту „Новой газеты” Михаилу Комарову. Суд рассматривал вопрос об использовании журналистом „порочащих” слов, в частности слова *олигарх* (Levontina 46).

III. Образная составляющая концепта представлена номинациями сопутствующих олигарху атрибутов, позволяющими создать некое визуальное представление. Данную группу слов можно разделить на следующие подгруппы:

1. Собственность: перечисление различных дорогостоящих предметов движимого и недвижимого имущества, ассоциируемых с роскошью, красивой жизнью: *яхта, самолет, недвижимость, особняк, вилла*,

дворец, бассейн, мерседес, предметы искусства, футбольный клуб. Слова данной категории напрямую соотносятся с ядерным признаком концепта *богатство* — „признаком внешнего великолепия и роскоши” (Stešina 16).

2. Женщина: включает как нейтральные (*спутница, возлюбленная, супруга, модель, фотомодель, подруга, милая*), так и оценочные номинации (*пассия*).
3. Охрана: *охрана, телохранитель*. Телохранитель рисуется физически сильным и крупным человеком, чаще всего имеющим при себе оружие. Обычно их несколько, они могут создавать защитную стену вокруг олигарха, делая его недостижимым для большинства простых людей, создавая не только физическую, но и ментальную границу между ними.
4. Детали красивой жизни, люксового отдыха: *экстремал, горнолыжник, турист, курорт, икра, фуагра*.

Все номинации выделенной нами категории „атрибуты” были выявлены в газетном корпусе. Это значит, что формирование образа олигарха в большей степени происходит в настоящее время в газетном дискурсе.

Обнаруживается связь номинативного поля концепта „олигарх” с культурно значимым концептом „богатство”. Пересечение отмечается при экспликации понятийно-логического компонента, т.к. главный элемент понятийно-логического компонента концепта „олигарх” ‘обладание значительными финансовыми средствами’ является концептообразующим для концепта „богатство” (Stešina 13). Жизнь в богатстве может восприниматься как положительно (*как сыр в масле кататься, дом – полная чаша*), так и делиться неодобрительной оценкой. Например, такая оценка присуща

фразеологизмам, обозначающим получение больших средств незаконным путем, быстрый переход от бедности к богатству (*греть руки, из грязи [да] в князи*). Нередко отрицательную оценку имеют также обороты *золотой мешок, денежный мешок, набит деньгами*, поскольку подразумевают отсутствие ценных человеческих качеств (Makeeva 16).

При этом

для русского языкового сознания актуально то, что богатство приобретается и приумножается в результате аморальных поступков (обмана, воровства). Богатство воздействует на характер человека и способствует развитию преимущественно отрицательных качеств (Stešina 20).

Концепт „олигарх” наследует значимые признаки от концепта „богатство”, получает от него не только основную часть понятийно-логического

компонента, но и аксиологию. Именно при сопоставлении аксиологических компонентов двух названных концептов раскрывается отношение „простого русского народа” к богатству, а также к лицам, им обладающим: зависть и недоверие, связанные с предполагаемыми недобросовестными способами накопления богатства, приписывание обладателю богатств исключительно отрицательных качеств.

Структура концепта „олигарх” ассиметрична: понятийно-логическая и образная составляющие представлены гораздо более узко, чем аксиологическая, включающая широкий спектр оценок, смещенных к отрицательной зоне аксиологической шкалы. Преобладание аксиологического компонента говорит о значимости концепта „олигарх” для проявления ценностных и мировоззренческих установок русского народа. Приблизительность понятийно-логического содержания и невыраженность образной составляющей объясняется тем, что концепт формируется в последние 20 лет, поэтому понятие „олигарх” и его образ еще окончательно не сложились, не получили закрепления в материальной и духовной культуре народа. Проработанность аксиологического компонента обусловлена генетически: он унаследован от концепта „богатство”, давно функционирующего в русской концептосфере.

Библиография

- Karasik, Vladimir Il'ič. *Ázykovej krug: ličnost', koncepty, diskurs*. Volgograd, Peremena, 2002.
- Kiva, Aleksej Vasil'evič. „Rossijskaâ oligarhiâ: obšee i osobennoe”. *Obšestvennye nauki i sovremennost'*, 2, 2000, s. 18–28.
- Kondrat'eva, Ol'ga Nikolaevna. „Metaforičeskaâ reprezentaciâ oligarhii v rossijskom mediadiskurse XXI veka”. *Naučnyj dialog*, 9 (57), 2016, s. 47–57.
- Kušnir, Ol'ga Nikolaevna. „Ėvolüciâ makrokoncepta «vlast'» kak fenomen nedestruktivnogo «rasšepeniâ» konceptosfery”. *Vestnik Čuvaškogo universiteta*, 2, 2012, s. 287–296.
- Levontina, Irina Borisovna. *Russkij so slovarem*. Moskva, Azbukovnik, 2010.
- Makeeva, Natal'â Sergeevna. *Koncept „bogatstvo” v russkom ázykovom soznanii (na fone ispanskogo ázyka)*: avtoref. dis. kand. filol. nauk: 10.02.2001. Moskva, 2009.
- NKJR – *Nacional'nyj korpus russkogo ázyka*. Web. 30.12.2019. <http://www.ruscorpora.ru>.
- Popova, Zinaida Danilovna, Iosif Abramovič Sternin. *Očerki po kognitivnoj lingvistike*. Voronež, Istoki, 2001.
- Stešina, Elena Gennad'evna. *Koncepty „bogatstvo” i „bednost'” v molodežnom ázykovom soznanii russkikh i angličan*: dis. kand. filol. nauk: 10.02.2019. Saratov, 2008.

BOŻENA HRYNKIEWICZ-ADAMSKICH

Apostoł Andrzej – osoba i imię

Andrew the Apostle – the persona and his name

Abstract. In Christian religious consciousness, especially in Eastern Christianity, Andrew the Apostle has a place equal to that of his brother, Peter the Apostle. This article presents the information gathered about him and provided by the Gospel and the Acts of the Apostles. It also concisely describes the apocrypha about his missionary activities in Greece, Pontus, Thrace and Scythia, as well as the sources and reasons behind the development of his cult in Europe, including the Slavic nations. The origin of the given name Andrew is also included, along with the process of this name becoming common among the Slavs connected with the spread of the cult. The article stresses the importance of the transformation of the original image of this saint caused by the contamination of Christian beliefs and Slavic folk culture. The analysis of Polish calendar proverbs enabled to present the linguistic image of St. Andrew. Folk religious rites connected with his cult, which emerged as the result of intertwining of the Christian calendar and agricultural cycle, are also described. The saints to whom certain days in the Christian calendar were dedicated, started to be perceived as the guardians of these days, protecting people from the forces of nature, as well as the protectors of certain trades. The profiles of selected local Christian saints bearing the name Andrew are also presented.

Keywords: Andrew the Apostle, the cult of St. Andrew, the linguistic image of St. Andrew, the name Andrew, saints bearing the name Andrew

Bożena Hrynkiewicz-Adamskich, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań – Polska, bhrynk@amu.edu.pl, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9589-841X>

[...] the first of His Apostles,
the most gentle Saint Andrew,
the blessed Peter's brother [...]¹

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie zagadnień rozwoju kultu apostoła Andrzeja w Europie, transformacji pierwotnego wizerunku świętego wskutek kontaminacji wierzeń chrześcijańskich i słowiańskiej kultury ludowej oraz pozostającego w związku z szerzeniem się owego kultu procesu upowszechniania się imienia Andrzej wśród Słowian.

---

¹ *The Declaration of Arbroath*, źródło elektroniczne.

Geneza imienia Andrzej

Imię Andrzej pochodzi z greki. Liczne greckie imiona dwutematowe zawierają komponenty *Ἀνδρ-* (15 imion), *Ἀνδρα-* (2), *Ἀνδρο-* (22) w funkcji pierwszego członku lub komponent *-ανδρος* (90) w funkcji drugiego członku – postaci te opierają się na formie gen. sg. *ἄνδρ-ός* wyrazu *ἀνήρ* ‘mężczyzna, człowiek, mąż’ (por. *ἀνδρεῖος* ‘męski, mężny’) (Milewski 35). Greckie *Ἀνδρέας* (*Andréas*) uznaje się za skrótowiec któregoś ze złożonych imion męskich typu *Ἀνδράγαθος*, *Ἀνδραπολος*, *Ἀνδρογενής*, *Ἀνδροκρατης*, *Ἀνδρομένης*, *Ἀνδρόνικος*, *Πολύανδρος* (Fros, Sowa 95–96). Imię to było używane w starożytności. Badacze odnotowują jego poświadczenia m.in. w dziełach Herodota. Przyjęło się też wśród Żydów (podobnie jak inne imiona greckie wymieniane w Nowym Testamencie, np. Filip czy Nikodem), zwłaszcza tych, którzy wywodzili się ze zhellenizowanej północnej Palestyny (Starowieyski 173). Przejęcie tego imienia do wielu języków nastąpiło wraz z postępami chrystianizacji oraz wytworzeniem i upowszechnieniem się wśród wyznawców chrześcijaństwa kultu św. Andrzeja Apostoła, a następnie również innych świętych noszących to imię. Imię to ma wiele obcojęzycznych odpowiedników, m.in.: łac. *Andreas*, ang. *Andrew*, fr. *André*, niem. *Andreas*, wł. *Andrea*, hiszp. *Andrés*, węg. *András*, ros. *Андрей*, lit. *Andrius* (Malec 183; Fros, Sowa 94).

Biblijne przekazy o apostołe Andrzeju

Apostoł Andrzej przez cały czas publicznej działalności Jezusa należał do Jego najbliższego otoczenia, niemniej nie jest szczególnie często wzmiankowany na kartach Ewangelii. O życiu Andrzeja oszczędnie informuje przede wszystkim Ewangelia św. Jana. Według najstarszego zachowanego katalogu ksiąg Nowego Testamentu *Kanonu Muratoriego* (ok. 180 roku), Ewangelia ta miała zostać spisana z inicjatywy apostoła Andrzeja (Dąbrowski 12). Na jego wysoki autorytet wskazuje wszakże fakt, że w ewangelicznych spisach apostołów jest zawsze wymieniany w pierwszej czwórce, lecz bezwyjątkowo po Piotrze: jako drugi w Ewangelii św. Mateusza (Mt 10, 1–4) i Ewangelii św. Łukasza (Łk 6, 13–16), jako czwarty u św. Marka (Mk 3, 13–18) oraz w *Dziejach Apostolskich* (Dz 1, 13–14) (Starowieyski 174). Zdaniem Benedykta XVI, greckie, a nie hebrajskie imię, świadczące o „pewnej otwartości kulturowej jego rodziny”, jest tym elementem, który w szczególny sposób wyróżnia Andrzeja spośród pozostałych apostołów (Benedykt XVI 2006: 20). W imieniu tym zawarta jest zapowiedź przyszłych losów i misji Andrzeja.

Andrzej był bratem Szymona Piotra, najpewniej starszym (Benedykt XVI 2017: 195–196). Jego ojciec miał na imię Jona (Jan) (Mt 16, 17; J 1, 42). Niektó-

rzy badacze utrzymują, że matka Andrzeja mogła nosić imię Joanna (Inch 81), choć nie jest to pewne (por. Starowieyski 174). Pochodził z Betsaidy (J 1, 44), miasta położonego na północnym wybrzeżu Jeziora Galilejskiego, zwanego też jeziorem Genezaret lub Morzem Tyberiadzkim. Mieszkał jednak podobnie jak Piotr w Kafarnaum (Mk 1, 29). Obydwaj byli rybakami (Mt 4, 18). Początkowo Andrzej słuchał nauk Jana Chrzciciela. Gdy jednak pewnego dnia Jan Chrzciciel nazwał Jezusa Barankiem Bożym (J 1, 36–37), Andrzej ruszył za nowym Nauczycielem wraz z innym uczniem, którego imienia ewangelie nie wymieniają. Ewangelista Jan odnotowuje, że „zobaczyli gdzie mieszka, i tego dnia pozostali u Niego” (J 1, 38–39). Z wydarzeniem tym związane jest określanie Andrzeja w liturgii bizantyńskiej przydomkiem Prōtókletos (gr. *Πρωτόκλητος* ‘pierwszy powołany’). Andrzej przyprowadził do Jezusa swojego brata Szymona (J 1, 40–43) lub też do spotkania obu braci z Jezusem doszło nad Jeziorem Galilejskim (Mk 1, 16–18). „Pójdźcie za mną, a uczynię was rybakami ludzi” – rzekł do nich Jezus (Mt 4, 19). Niewykluczone, że Andrzej przekonał do pójścia za Jezusem także innego mieszkańca Betsaidy, Filipa (J 1, 44). Betsaida mogła w tym okresie stanowić forum kontaktów Hebrajczyków z ludnością greckojęzyczną (Wojciechowski 26).

Poza sceną powołania na ucznia Chrystusa (Mt 4, 18–20; Mk 1, 16; J 1, 40–42), wzmianką o obecności podczas uzdrowienia teściowej Szymona Piotra (Mk 1, 29) oraz wyborze do grona dwunastu apostołów (Mt 10, 2; Mk 3, 18; Łk 6, 14) imię Andrzeja pada w tekstach ewangelicznych jeszcze trzykrotnie i jeden raz w Dziejach Apostolskich. Andrzej był obecny podczas cudownego rozmnożenia chleba przez Jezusa w Galilei. Powiedział Chrystusowi o zapasach żywności (pięciu bochenkach jęczmiennego chleba i dwóch rybach) i wskazał chłopca, który je miał (J 6, 8–9). Andrzej został wymieniony z imienia także w scenie wejścia do Jerozolimy. Na widok potężnych murów świątyni Jezus zapowiedział, że nie pozostanie z nich kamień na kamieniu (Łk 21, 5–7). Wówczas Andrzej, wraz z Piotrem, Jakubem i Janem, zaczęli wypytywać, kiedy nastąpi zburzenie świątyni i co będzie je zwiastować (Mk 13, 1–4). W odpowiedzi Jezus wygłosił mowę o zniszczeniu Jerozolimy i końcu świata, zachęcając uczniów do wyteżonej obserwacji znaków czasów. Andrzej jest też bezpośrednio wzmiankowany w Ewangelii św. Jana tuż przed męką Chrystusa. Wśród przybyłych do Jerozolimy w związku z Paschą znajdowali się Grecy, którzy chcieli oddać chwałę Bogu Izraela. Andrzej i Filip, dwóch apostołów o greckich imionach, byli tymi, którzy przekazali Jezusowi prośbę Greków o posłuchanie (J 12, 23–24). Występowali zapewne także jako interpretatorzy słów Jezusa dla tych osób. Jak z mocą podkreśla Benedykt XVI (Benedykt XVI 2008: 48–49), za pośrednictwem owych dwóch uczniów Jezus przemówił wówczas do całego greckiego świata. Dzieje Apostolskie podają jeszcze, że Andrzej trwał na modlitwie wraz z pozostałymi uczniami w „sali na górze”/„na piętrze” (w Wieczerniku?) po Wniebowstąpieniu Chrystusa

(Dz 1, 13). Ewangelie i Dzieje Apostolskie milczą na temat losów Andrzeja po Zesłaniu Ducha Świętego i podjęciu podróży misyjnych przez apostołów. Wiadomości o nich możemy czerpać jedynie z apokryfów.

Apokryfy poświęcone apostołowi Andrzejowi

Jak widać, Pismo Święte dość lakonicznie informuje o Andrzeju. Wokół jego osoby narosła natomiast bogata legenda. Przeglądu poświęconych Andrzejowi pism deuterokanonicznych dokonał ks. Marek Starowieyski (Starowieyski 174–175), polskie przekłady części z nich wydano drukiem. Z ustaleń wspomnianego badacza wynika, że na przełomie II i III wieku zostały spisane greckie apokryficzne *Dzieje Andrzeja* (DzAnd), zachowane jedynie fragmentarycznie. Dysponujemy natomiast ich obszernym łacińskim streszczeniem sporządzonym w VI wieku przez Grzegorza z Tours (DzAndGrz). Znane jest ponadto pięć greckich wersji i jedna ormiańska opisu męczeństwa św. Andrzeja oraz łaciński *List kapłanów i diakonów z Achai* (MAndDk). Powstały także liczne greckie legendy, m.in. o pobycie Andrzeja wraz z Maciejem (Mateuszem) pośród ludożerców (ok. 400 roku) (DzMMc), powiązane z nimi *Dzieje Piotra i Andrzeja* (ok. 400 roku) (DzPtAnd) oraz *Dzieje Andrzeja i Bartłomieja*, koptyjskie *Dzieje Andrzeja i Pawła* oraz *Dzieje Andrzeja i Filemona* (VII–IX wiek). Z IX wieku pochodzi staroangielski poemat epicki *Andreas*, inspirowany greckimi legendami i hagiografiami poświęconymi apostołowi. Zdaniem Marka Starowieyskiego, spośród późniejszych tekstów wzmiankujących osobę Andrzeja dużą wartość ma grecki *Żywoć Andrzeja* Epifaniasza Mnicha (IX wiek). Epifanisz cytuje bowiem Orygenes (zm. 254), który przekazał jedyną historyczną wiadomość o działalności misyjnej Andrzeja. Dotyczyła ona głoszenia przezeń Słowa Bożego w Scytii. Nazwą tą określano tereny rozciągające się między Dnieprem a Donem, niekiedy nawet po Dobrudżę i ujście Dunaju. Pobyt Andrzeja na owym terytorium jest bardzo prawdopodobny, ponieważ w basenie Morza Czarnego, m.in. na Krymie, funkcjonowało podówczas wiele faktorii żydowskich. Uważa się, że Andrzej mógł korzystać z ich wsparcia, gdy ewangelizował okoliczne ludy. Obok pobytu w Scytii i śmierci w Patras niewykluczona wydaje się działalność apostoła w Bitynii, Poncie, Grecji i Bizancjum. Dość powszechnie uznaje się, że Andrzej poniósł męczeńską śmierć w Patras (północny Peloponez), nauczając Achajów, zgodnie jednak z tradycją syryjską dokonał żywota w Scytii (Starowieyski 176).

Wybitny retor Piotr Chryzolog (zm. 460), biskup Rawenny, w swej mowie poświęconej Andrzejowi zawarł ogólne stwierdzenie, że zginął on na drzewie. Legenda o śmierci apostoła przez rozpięcie na krzyżu mającym kształt litery X (*crux decussata*), nazwanym później krzyżem św. Andrzeja, powstała zapewne

w Patras, gdzie podobno pokazywano nawet stare drzewo oliwne o rozszczepionym na dwa wielkie konary pniu, na którym apostoł Andrzej miał zostać ukrzyżowany (Starowieyski 176). Apokryfy mówią, że aby przedłużyć mękę apostoła, nie przybito go, lecz przywiązano do krzyża sznurami, z głową zwróconą w dół. Wisząc tak, nie przestawał głosić Słowa Bożego i nie wyrzekł się chrześcijaństwa. Przez trzy dni odważnie wyznawał wobec tłumu wiarę w Chrystusa i pouczał zebranych. Według prawosławnej hagiografii zmarł 30 listopada 62 roku, a zgodnie z innymi źródłami miało to nastąpić ok. 65 roku lub ok. 70 roku (Charkiewicz 49–51). Nawrócona na chrześcijaństwo Maksymilla, żona Egeata Antypata, zarządcy prowincji, wraz z biskupem Stratoklisem, bratem zarządcy, pochowała ciało apostoła. Należy odnotować, że kwestia ukrzyżowania budzi niekiedy kontrowersje wynikające z pewnego problemu ikonograficznego. Wizerunek ukośnego krzyża Andrzeja wydaje się bowiem nieznanym zarówno wczesnochrześcijańskiej legendzie, jak i ikonografii (Smith, Cheetham 82). Marek Starowieyski zauważa wprawdzie, że ukośny krzyż może wykazywać związek z wyrażoną przez Platona w dialogu *Timaios* w kształcie X symboliką duszy świata, niemniej jednak krzyż w takiej formie po raz pierwszy pojawia się dopiero w XI wieku na drzwiach Bazyliki św. Pawła za Murami w Rzymie, by upowszechnić się w ikonografii od XIV stulecia (Starowieyski 176).

Początki kultu apostoła Andrzeja

Kult św. Andrzeja rozwijał się najpierw w Patras w Grecji, czyli w miejscu, gdzie głosił on Ewangelię i najprawdopodobniej poniósł męczeńską śmierć. W 357 roku część jego relikwii została przeniesiona do Konstantynopola i złożona w świątyni Dwunastu Apostołów obok relikwii apostoła Łukasza oraz apostoła Tymoteusza (Smith, Cheetham 82). Kult św. Andrzeja kwitł początkowo głównie na Wschodzie, ale był obecny również na Zachodzie (Miazek 54). Zgodnie ze szkocką legendą, w 345 roku, jeszcze przed wywiezieniem doczesnych szczątków apostoła do Konstantynopola, mnich lub może biskup Patras imieniem Regulus ukrył ramię, rękę, trzy palce i ząb Andrzeja, a następnie zabrał do Szkocji, gdzie umieszczono je w katedrze położonego na wschodnim wybrzeżu kraju miasta Kilrymont (*The National Archives of Scotland*, źródło elektroniczne). Miasto to przemianowano później na St. Andrews na cześć apostoła. Wkrótce stało się duchową stolicą Królestwa Szkocji. Zaznaczyć przy tym należy, że sprowadzenie relikwii apostoła do Szkocji bywa również datowane na VIII wiek (Charkiewicz 51). W Mediolanie kult apostoła Andrzeja szerzył św. Ambroży (zm. 397), a w Rawennie św. Piotr Chryzolog (zm. 450) (Starowieyski 177). Świadectwem upowszechniania się kultu Andrzeja w Rzymie pod koniec V wieku były kolejne

wznoszone ku jego czci świątynie – oratorium św. Andrzeja koło bazyliki Matki Bożej Większej zbudowane przez papieża Symplicjusza (zm. 483) i oratorium pod tym samym wezwaniem ufundowane przez papieża Gelazego (Miazek 54). Z kolei papież Symmachus (zm. 514) przekształcił dawne Vestiarium Neronis w kościół św. Andrzeja ad Crucem (Smith, Cheetham 82). Papież Grzegorz Wielki (zm. 604) wznosił w Rzymie klasztor św. Andrzeja na Monte Celio. Z tego zgromadzenia wywodzili się misjonarze, którzy zanieśli kult św. Andrzeja do Anglii (Starowieyski 177). W IX wieku cesarz bizantyjski Bazyli I Macedoński (811–886) zwrócił relikwie głowy (części czaszki) i palca apostoła do Patras. Podczas czwartej wyprawy krzyżowej po zdobyciu w 1204 roku Konstantynopola pozostałe zdeponowane tam relikwie św. Andrzeja zostały zabrane i złożone w mieście Amalfi w pobliżu Neapolu. Z kolei relikwie głowy długo jeszcze znajdowały się w Patras, jednak ostatecznie dla zapewnienia im bezpieczeństwa i one w 1462 roku zostały przekazane przez bizantyjskiego księcia Morei (czyli Peloponezu) Tomasza Paleologa papieżowi Piusowi II (Charkiewicz 51). Papież uroczyście wprowadził je do Rzymu i umieścił w bazylice św. Piotra we wzniesionym specjalnie na tę okoliczność ołtarzu (Miazek 54). Świętego Andrzeja przedstawia jeden z czterech posągów umiejscowionych pod kopułą bazyliki św. Piotra, zaprojektowany przez Giovanniego Lorenzo Berniniego (1568–1680), a wykonany przez François Duquesnoya (1597–1643) (Starowieyski 176–177). W 1964 roku papież Paweł VI w geście dobrej woli wobec Greckiej Cerkwi Prawosławnej zwrócił cenną relikwię głowy św. Andrzeja metropolicie Patras po uprzednim uczczeniu jej przez ojców Soboru Watykańskiego II (Charkiewicz 51). W 1980 roku rzymskokatolicki arcybiskup Marsylii Roger Marie Élie Etchegaray przekazał prawosławnym Grekom część relikwii krzyża św. Andrzeja, przechowywanych dotychczas w kościele opactwa św. Wiktora w Marsylii. Różne fragmenty relikwii apostoła znajdują się w świątyniach w wielu zakątkach Europy, m.in. w Rawennie, Noli, Mediolanie, Sarzanie, Bremie, Moskwie (w Bogojawleńskim soborze katedralnym przechowywana jest prawa ręka apostoła), Warszawie (w kościele środowisk twórczych pw. św. Brata Alberta Chmielowskiego i św. Andrzeja Apostoła).

Zgodnie z ustaleniami Jana Miazka (Miazek 54–55), święto Andrzeja powstało na Wschodzie w IV wieku, w Rzymie stało się znane wiek później. Od najdawniejszych czasów jest powszechnie obchodzone 30 listopada. Datę tę podaje już Grzegorz z Nazjanzu (zm. 390). Święto Andrzeja wzmiankuje także *Sakramentarz Galezjański* z końca V wieku, będący pierwszym zorganizowanym sakramentarium rzymskim, *Sakramentarz Leoniański* (zwanym też *Sakramentarium z Werony*) z VI wieku oraz zestawiony w VIII wieku *Sakramentarz Gregoriański*. W VII stuleciu imię św. Andrzeja wprowadzono do embolizmu, modlitwy odmawianej przez kapłana podczas Liturgii po *Ojcze nasz*. Przetrwowało w nim do czasu reformy zainicjowanej przez Sobór Watykański II.

Przeniesienie kultu św. Andrzeja na Słowiańszczynę

Istotne znaczenie dla szerzenia się kultu św. Andrzeja Apostoła na ziemiach słowiańskich miało włączenie do najstarszej kroniki ruskiej *Latopisu Nestora* zaczerpniętej ze źródeł greckich opowieści o jego podróży do Synopy, a stamtąd do Korsunia i dalej Dnieprem do Kijowa i Nowogrodu (Dmitriev, Lihačev 27). Była to trzecia (ostatnia) wyprawa misyjna apostoła (Kowalenko 24). Wskutek upowszechniania się kultu św. Andrzeja na Rusi jego imię zaczęło być nadawane na chrzcie przedstawicielom dynastii Rurykowiczów. Już syn Jarosława Mądrego a ojciec Włodzimierza Monomacha – Wsiewołod (1029 lub 1030–1093) otrzymał na chrzcie imię Andrzej. Imię to stało się popularne wśród członków panującej dynastii książęcej i w sferach rządzących. Nosił je m.in. syn Włodzimierza Monomacha – książę wołyński i perejaślawski Andrzej, zwany Dobrym, a ponadto wnuk Włodzimierza Monomacha a syn Jurija Dołgorukiego – książę włodzimierski Andrzej Bogolubski (1111–1174). Nadawanie imienia Andrzej książętom z rodu Rurykowiczów sprawiło, że legenda apostołska zaczęła służyć udostojnieniu panującej dynastii (Kowalenko 24). Andrzej Bogolubski został nawet ostatecznie w 1702 roku wyniesiony do chwały ołtarzy. Informacje o nim przekazuje *Latopis hipacki* z początku XV stulecia. Działalność polityczna Andrzeja Bogolubskiego była niejednoznacznie oceniana przez jemu współczesnych. Dążył bowiem do podporządkowania sobie bojarstwa i ugruntowania silnej władzy książęcej. Ze swej dzielnicy chciał utworzyć niezależny od Kijowa ośrodek polityczny i kościelny ze stolicą we Włodzimierzu, dotychczasowym podgrodzium Rostowa (Swoboda 24). Niezadowolenie bojarstwa z polityki Andrzeja Bogolubskiego doprowadziło do zawiązania spisku przeciwko niemu i zabicia go. Wśród oprawców byli bracia księcia. Książę został kanonizowany nie za swoje zasługi dla narodu, lecz jako *strastotierpiec*, bezbronna i niestawiająca oporu ofiara intrygi politycznej i bezwzględnego mordy (Fiedotow 81–82). W Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej aktualnie czci się 16 świętych noszących to imię, m.in. Andrieja Rublowa (ur. między 1360 a 1370 rokiem i zm. w 1430 roku), słynnego twórcę ikon, luminarza rosyjskiej sztuki narodowej, kanonizowanego w 1988 roku na tysiąclecie chrztu Rusi.

Z czasem imię Andrzej zaczęło być nadawane również reprezentantom niższych warstw społecznych. W zabytkach piśmienniczych zostało zaświadczone w następujących formach podstawowych: *Андреи, Андрии, Андрѣ, Андрѣи, Анѣдрѣи, Анѣдреи, Анѣдреи, Анѣдрѣи, Одрей, Одрѣи, Ондре, Ондреи, Ондрѣи, Ондрии, Онѣдрѣи* (Skulina 1974: 147–149; Wójtowicz 173–175; Hryniewicz-Adamskich 2012: 325–328). O pełnej adaptacji i sfunekjonalizowaniu imienia w języku staroruskim świadczy tworzenie derywatów na bazie form podstawowych – od tematu pełnego: *Однрѣец, Ондрѣика, Андрѣико, Андреико, Ондрѣико, Ондреико*; od tematu skróconego: *Андрюк, Ондрюк, Андрюша*,

Ондрюша, Андрюшка, Ондрюшка, Ондришко, Ондръшко (Skulina 1974: 149; Wójtowicz 176; Hryniewicz-Adamskich 1999).

W kolejnych stuleciach imię to znajdowało się na Rusi w grupie najczęściej nadawanych imion chrześcijańskich. Na listach frekwencyjnych sporządzonych na podstawie zabytków z poszczególnych okresów zajmuje ono zawsze pozycję w pierwszej dziesiątce najczęściej używanych imion: *Latopis lawrentjewski* XI–XIV z wieku – 6 miejsce (Skulina 1973: 114), *Latopis nowogrodzki I* z XI–XIV wieku – 8 miejsce (Skulina 1973: 121), zabytki z obszaru północno-wschodniej Rusi z końca XV i z XVI wieku – 8 miejsce (Wójtowicz 21), akta monasteru Sołowieckiego z lat 1479–1584 – 9 miejsce (Hryniewicz-Adamskich 2005: 311), księgi celne północnego szlaku rzeczno-ego z lat 1633–1636 – 8 miejsce, a z lat 1678–1680 – 6 miejsce (Hryniewicz-Adamskich 2012: 187).

Pierwszą wyniesioną na ołtarze osobą urodzoną na ziemiach polskich był mnich eremita Świerad. Legenda głosi, że pochodził z terenów położonych nad Dunajcem. Około 1007 roku przybył w rejon Nitry. Osiedlił się w pustelni nad Wagiem pod Trenczynem, gdzie następnie zamieszkał także jego uczeń św. Benedykt (Wędzki 24). W późniejszym okresie na górze Zobor k. Nitry powstał klasztor św. Hipolita. Uważa się, że w klasztorze tym Świerad przyjął habit i imię zakonne Andrzej (Fros, Sowa 97). Oddawał się niezwykle surowej ascezie. Umarwienia praktykowane przez świętego przyspieszyły jego śmierć, która nastąpiła między 1030 a 1040 rokiem. Wkrótce otoczono go czcią. Został kanonizowany na mocy uchwały synodu węgierskiego z 1083 roku. Poza Andrzejem Apostołem i Andrzejem-Świeradem w Polsce kultem otacza się św. Andrzeja Bobolę (1591–1657), jezuitę, który próbował pojednać z Kościołem katolickim prawosławnych na Polesiu (Fros, Sowa 98). Andrzej Boboła zginął śmiercią męczeńską po okrutnych torturach z rąk oddziału kozaków z wojska carskiego, pacyfikującego Polesie i mszczącego się na ludności unickiej oraz duchowieństwie katolickim. Został kanonizowany w 1938 roku przez papieża Piusa XI. W 2002 roku ustanowiono go drugorzędym patronem Polski. Pamiątkę świętego obchodzi się 16 maja. W Kościele zachodnim czczeni są także inni święci znani pod tym imieniem, m.in. biskup Fiesole Andrzej Corsini, Andrzej Avellino, Andrzej Hubert Fournet (Fros, Sowa 97–99).

Imię Andrzej zostało w Polsce po raz pierwszy zapisane (poza wzmiankami o Andrzej-Świeradzie) w tekście z 1176 roku (Fros, Sowa 95). Do polszczyzny trafiło z łaciny lub za pośrednictwem języka czeskiego. W procesie przejścia ulegało adaptacji fonetycznej i morfologicznej (Karpluk 154–157). Ilustrują to źródłowo poświadczone warianty tego imienia: *Andrzej, Andrej, Jędrzej, Ondrzej* (Malec 183–185), a także liczne jego derywaty: *Andrzejek, Andrzejysz, Andrzejasz, Jędrzejek, Jędredek, Jędrus, Ondrzejek, Ondraszek, Ondrysz* (Fros, Sowa 95–96). W tekstach średniowiecznych zostało ponadto odnotowane funkcjonowanie żeń-

skiej jego formy *Andrzeja, Ondrzeja* (np. z 1397 roku), która jednak wyszła z użycia (Fros, Sowa 96).

Językowy obraz św. Andrzeja Apostoła i ludowe formy kultu

W gospodarce dawnej Słowiańszczyzny zasadniczą rolę odgrywało rolnictwo. W okresie przedchrześcijańskim czas ludzki był tutaj całkowicie sprzężony z rytmem przyrody. Znajomość tych rytmów stanowiła warunek skutecznej uprawy roślin czy hodowli zwierząt. Jak przy tym słusznie zauważył Bronisław Geremek (Geremek 432), „na porządek natury nakłada[ł] się jednak porządek kultury”, człowiek doszukiwał się w rytmach przyrody z góry ustalonego kierunku działania sił nadprzyrodzonych. Starał się także uchwycić i zinterpretować wszelkie znaki, dzięki którym mógłby przewidzieć zdarzenia przyrodnicze i tym samym zapanować nad siłami natury. Zdaniem Arona Guriewicza, „przechodzeniu od pogaństwa do chrześcijaństwa towarzyszyła istotna przebudowa całej struktury czasowych wyobrażeń średniowiecznej Europy. Archaiczne pojmowanie czasu zostało jednak nie tyle wykorzenione, ile odepchnięte na plan drugi, utworzyło jak gdyby dolną warstwę świadomości ludowej” (Guriewicz 105). Na kalendarz agrarny nałożył się kalendarz chrześcijański, składający się z dat świąt chrześcijańskich i dni czczenia pamięci określonych świętych.

Doświadczenie nagromadzone w wyniku wielowiekowej obserwacji środowiska przekazywali Słowianie następnym pokoleniom ustnie, tworząc bogactwo małych form literackich (Korzyn 82). Były wśród nich odzwierciedlające synkretyczny światopogląd nowo schryścianizowanych Słowian porzekadła, zwane przysłowiami kalendarzowymi. Niosły w sobie refleksje z kontemplacji natury w upływającym czasie, praktyczne wskazówki dla rolników, hodowców, myśliwych, podróżnych czy gospodyń, zapowiedzi przebiegu zjawisk atmosferycznych. Poczynione obserwacje przyrodnicze powiązane w nich były ze wzmiankowanymi w kalendarzu chrześcijańskim postaciami świętych. Skojarzenie dnia wspomnienia świętego oraz występującego wówczas stanu przyrody sprawiało, że święty zyskiwał dodatkową charakterystykę i przypisywana mu była zdolność wywierania wpływu na ludzką egzystencję. Zaznaczyć przy tym należy, że niektórzy badacze kwestionują przysłowiowy charakter tego typu form, wskazując, że nie mają one wszystkich konstytutywnych cech paremii, zwłaszcza powszechnego, międzynarodowego charakteru i znaczenia przenośnego (Krzyżanowski IX). Klasyfikowane są one przez nich jako tzw. prognostyki pogodowe.

W związku z przypadaniem wspomnienia św. Andrzeja Apostoła na 30 listopada polskie prognostyki pogodowe z tym imieniem przypominają o rozpoczęciu pory zimowej i konieczności dostosowania stroju do niskich temperatur:

Na świętego Andrzeja koniec pocenia się. (NKPP 19)

Na świętego Jędrzeja trza kożucha dobrodzieja. (NKPP 19) /

Na świętego Andrzeja trza kożucha dobrodzieja. (NKPP 19)

Śnieg w tym dniu zwiastuje mroźną zimę:

Gdy święty Andrzej ze śniegiem przybieży, sto dni na polu śnieg leży.
(NKPP 19)

a ponadto niskie plony zbóż w przyszłym roku:

Śnieg na Andrzeja, dla zboża zła nadzieja. (NKPP 19)

Śnieg na świętego Andrzeja, niewielka w życie nadzieja. (NKPP 19)

Śniegi w dzień Andrzeja gęste żytom czynią szkody częste. (NKPP 19)

Brak pokrywy śnieżnej 30 listopada zapowiada z kolei niestabilną aurę w całym nadchodzącym roku:

Kiedy na Jędrzeja poleje, poprószy, cały rok nie w porę rolę moczy, suszy.
(NKPP 19)

Miękko na Andrzeja, oj! niedobra nadzieja. (NKPP 19).

Odnotować przy tym należy, że prognozowanie pogody na drodze obserwacji zjawisk meteorologicznych w dniu wspomnienia św. Andrzeja Apostoła było zapewne zwyczajem ogólnosłowiańskim. Na Rusi 30 listopada (13 grudnia) przypatrywano się nurtowi rzek i potoków. Spokojna woda zwiastowała łagodną zimę, natomiast wzburzona mrozy, śniegi i zamiecie (Nadel'-Červinskaã 55). Obserwacje pogody prowadzono na Rusi również 19 sierpnia (1 września) na św. Andrzeja Stratilatesa (ros. *Андрей Стратилат, Андрей Тепляк*). Wyczekiwano wówczas powiewów ciepłego południowego wiatru, który w przekonaniu ludności rolniczej sprzyjał dojrzewaniu owsa (Kalinskij 175).

W okolicach 30 listopada corocznie w Kościele rozpoczyna się adwent, co znalazło odzwierciedlenie w powiedzeniu:

Święty Jędrzej adwent przytwierdzi. (NKPP 19)

Wigilia św. Andrzeja była tradycyjnie ostatnim dniem swawoli przed rozpoczęciem czasu pokuty i oczekiwania na Boże Narodzenie. W adwencie w kościołach odprawiane są roraty – msze ku czci Maryi Panny na pamiątkę tego, że przyjęła nowinę od archanioła Gabriela, który zwiastował, że zostanie Matką Syna Bożego.

W Polsce na św. Andrzeja (i 25 listopada na św. Katarzyny) „lejąc przetopiony wosk ze świec lub roztopiony ołów przez uszko klucza (tzn. przelewając go przez otwór, co w planie symbolicznym oddaje przejście między światami), uzyskiwano kształty, których interpretacja miała zapowiadać dalszy los osoby, której wróżono” (Zadrożyńska 44). Przepowiadanie przyszłości w dniu wspomnienia św. Andrzeja Apostoła (i św. Katarzyny) praktykowano również na Rusi (Kalinskij 63; Nadel’-Červinskaâ 56). Wróżby panięskie dotyczyły w szczególności zamążpójścia, a w dalszej perspektywie macierzyństwa, czyli zmiany stanu i statusu kobiety w społeczności:

Na świętego Andrzeja dziewczkom z wróżby nadzieja. (NKPP 19)

W wilią świętego Andrzeja jest dla dziewcząt nadzieja. (NKPP 19)

W wilią świętego Andrzeja błyska pannom nadzieja. (NKPP 19)

Dzień świętego Andrzeja, dziewczkom z wróżby nadzieja. (NKPP 19)

Święty Andrzej grzechem, święta Katarzyna śmiechem. (NKPP 19).

Ivan P. Kalinskij uważa, że powodem wykonywania tego typu czynności w dniu poświęconym św. Andrzejowi mogło być samo znaczenie etymologiczne jego imienia ‘mężczyzna, człowiek, mąż’ (Kalinskij 63).

W tym okresie kobiety przystępowały do tradycyjnych zimowych prac domowych, np. przędzenia lnu:

Na święty Jędrzej szukają baby przędzy. (NKPP 19)

Na święty Jędrzej baby do przędzy. (NKPP 19)

Nie jędrusić, a na koszule gnusić. (NKPP 19).

Stosunkowo duża liczba polskich porzekadeł związanych ze świętem Andrzeja Apostoła wynika zapewne z powszechności jego kultu na obszarze Polski.

Inny wyraz ludowego kultu świętych stanowiło powierzanie im pieczy nad określonymi grupami zawodowymi. Nie bez znaczenia dla rozwoju tej praktyki była rosnąca znajomość literatury hagiograficznej wśród wiernych. Przy doborze patrona kierowano się względami praktycznymi. Aby być opiekunem i orędownikiem u Boga różnych spraw ustanawiających go osób, musiał mieć określone przymioty. „Najbardziej przydatne było, gdy patron za życia parał się takim samym bądź zbliżonym zajęciem do tego, które było wykonywane przez daną grupę rzemieślniczą” (Bimler-Mackiewicz 199). Wymieniona badaczka jako przykład podaje św. Eligiusza (ok. 588–660), złotnika z Noyon, wyświęconego w późniejszym okresie życia na kapłana i ustanowionego biskupem, który doznawał szczególnej czci u złotników, a następnie także u grawerów i kowali. Poprzez kowali patronat św. Eligiusza objął też woźniców, dorożkarzy i handlarzy końmi. Polscy

szewcy otaczali szczególnym kultem świętych Kryspina i Kryspiniana, również szewców, w dodatku męczenników (Bimler-Mackiewicz 200). Wielką cześć od rzemieślników zajmujących się obróbką drewna odbierał św. Józef. Ewangeliczny przekaz o trudnieniu się przez apostoła Andrzeja rybołówstwem stanowił podstawę do uznania go za patrona rybaków i wędkarzy (Inch 90), a ponadto marynarzy (Charkiewicz 52).

Przy ustanawianiu protektorów poszczególnych grup profesjonalnych analogii doszukiwano się niejednokrotnie w wydarzeniach z życia świętego, okolicznościach śmierci, zwłaszcza męczeńskiej, zadanej przy użyciu różnych narzędzi. Święci męczennicy często stawali się też orędownikami spraw beznadziejnych i wspomóżycielami w bólu, chorobie i cierpieniu, co oddaje np. polskie porzekadło:

Jak cię bardzo boli, wzywaj Andrzeja Boboli. (NKPP 19).

Wydaje się, że również w wypadku św. Andrzeja Apostoła męczeńska śmierć i jej wspomnienie w Kościele w porze granicznej, na przełomie starego i nowego roku liturgicznego, jesieni i zimy sprawiła, że uważa się go za patrona panien i niezamężnych kobiet, a także kobiet pragnących potomstwa (Inch 90).

Święci chrześcijańscy występują też jako opiekunowie określonych miejscowości, terytoriów, państw. Przy ustanawianiu patrona istotny był fakt jego pobytu w danej okolicy lub zdeponowania w lokalnych świątyniach jego relikwii. Święty Andrzej Apostoł jest patronem m.in. miasta Patras w Grecji, Sarzany, Pienzy i Amalfi we Włoszech, St. Andrews w Szkocji (Inch 90). Uznaje się go także za opiekuna Grecji, w szczególności Achai, Rumunii, Szkocji, wyspy Sardynii, Ukrainy i Rosji (Charkiewicz 51–52). Apostoł Andrzej patronuje Patriarchatowi Konstantynopolitańskiemu i Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej, która przyjęła chrześcijaństwo z Bizancjum.

W świadomości religijnej wyznawców chrześcijaństwa, w szczególności chrześcijan obrządków wschodnich, apostoł Andrzej zajmuje miejsce równorzędne z apostołem Piotrem. Jego brat z Jerozolimy, przez Antiochię, dotarł do Rzymu, by wypełnić swą misję. Andrzej głosił Jezusa w Azji Mniejszej, Tracji, Scytii i Grecji. Jak próbowano wykazać w niniejszym artykule, kult św. Andrzeja Apostoła (i innych kanonizowanych osób noszących to imię) ma długą tradycję zarówno na ziemiach wschodniosłowiańskich, jak i na obszarze polskim. Obok cech przekazanych w tekstach Ewangelii i literaturze hagiograficznej na obszarze Słowiańszczyzny w synkretycznym kulcie apostołowi Andrzejowi przypisuje się wywieranie istotnego wpływu na wiele sfer życia człowieka. Imię Andrzeja należy do najchętniej nadawanych w całym chrześcijańskim świecie.

Bibliografia

- Benedykt XVI [Ratzinger Joseph]. *Portrety Dwunastu*. Kraków, Alleluja, 2006.
- Benedykt XVI [Ratzinger Joseph]. *Apostołowie i pierwsi uczniowie Jezusa*. Kraków, Wydawnictwo M, 2008.
- Benedykt XVI [Ratzinger Joseph]. *Jezus z Nazaretu: Od chrztu w Jordanie do Przemienienia*. Przeł. Wiesław Szymona. Kraków, Wydawnictwo Znak, 2017.
- Bimler-Mackiewicz, Elżbieta. *Znaki cechowe i ich funkcje na ziemiach polskich*. Warszawa, Wydawnictwo DiG, 2004.
- Charkiewicz, Jarosław. *Apostołowie: hagiografia i ikonografia. Ilustrowana historia*. Warszawa, Warszawska Metropolia Prawosławna, 2018.
- Dąbrowski, Eugeniusz. *Synopsa łacińsko-polska czterech Ewangelii. Synopsis latino-polonica quattuor Evangeliorum cum prolegomenis*. Poznań, Pallotinum, 1955.
- The Declaration of Arbroath*. Web. 15.06.2020. <https://web.archive.org/web/20131113221450/http://www.nas.gov.uk/downloads/declarationArbroath.pdf>.
- Dmitriev, Lev Aleksandrovič, Dmitrij Sergejevič Lihačev, red. *Pamątniki literatury Drevnej Rusi, XI – načalo XII veka*. Moskwa, Hudożestvennaâ literatura, 1978.
- Fiedotow, Georgij. *Święci Rusi (X–XVII w.)*. Przeł. Henryk Paprocki. Białystok, Bractwo Młodzieży Prawosławnej–Bydgoszcz, Wydawnictwo Homini, 2002.
- Fros, Henryk, Franciszek Sowa. *Twoje imię. Przewodnik onomastyczno-hagiograficzny*. Kraków, Wydawnictwo WAM, 2002.
- Geremek, Bronisław. „Człowiek i czas: jedność kultury średniowiecznej”. *Kultura Polski średniowiecznej XI–XIII w.* Red. Jerzy Dowitz. Warszawa, Państwowy Instytut Wydawniczy, 1985, s. 432–482.
- Guriewicz, Aron. *Kategorie kultury średniowiecznej*. Przeł. Józef Dancygier. Warszawa, Państwowy Instytut Wydawniczy, 1976.
- Hrynkiewicz-Adamskich, Bożena. „Antroponimiâ Severa Rossii konca XV–XVI veka: derivaty ot mužskih hristianskih imen”. *Onomastica*, 44, 1999, s. 29–42.
- Hrynkiewicz-Adamskich, Bożena. „Antroponimiâ Severa Rossii konca XV–XVI veka: mužskie hristianskie imena (osnovnye formy)”. *Onomastica*, 50, 2005, s. 297–314.
- Hrynkiewicz-Adamskich, Bożena. *Siedemnastowieczne imiennictwo osobowe północnej Rosji na tle lokalnej kultury*. Poznań, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 2012.
- Inch, Morris. *Dwunastu którzy zmienili świat. Apostołowie Jezusa – fakty i legendy*. Przeł. Andrzej Czarnocki. Warszawa, Instytut Wydawniczy Pax, 2005.
- Kalinskij, Ivan Platonovič. *Cerkovno-narodnyj mečaslov na Rusi*. Sankt-Peterburg, Tipografia V. Kiršbauma, 1877.
- Karpluk, Maria. „O staropolskim przejmowaniu imion wczesnochrześcijańskich (typ *Bartłomiej, Maciej*)”. *Onomastica*, 18, 1973, s. 153–172.
- Korzyn, Wacława Maria. „Kalendarz religijny w przysłowiaach wschodnich Słowian”. *Słowianie Wschodni. Duchowość – Kultura – Język*. Red. Anna Bolek, Danuta Piwowarska, Anna Rażny. Kraków, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1997, s. 81–89.
- Kowalenko, Władysław. „Andrzej-apostoł”. *Słownik starożytności słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych*. T. I. Red. Władysław Kowalenko, Gerard Labuda, Tadeusz Lehr-Spławiński. Wrocław–Warszawa–Kraków, Zakład Narodowy im. Ossolińskich–Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1961, s. 24.

- Krzyżanowski, Julian. „Dzieje przysłówia polskiego w toku pięciu wieków”. *Nowa księga przysłów polskich i wyrażeń przysłowiowych*. Red. Julian Krzyżanowski. Warszawa, Państwowy Instytut Wydawniczy, 1969, s. I–XXXIV.
- Malec, Maria. *Imiona chrześcijańskie w średniowiecznej Polsce*. Kraków, Instytut Języka Polskiego PAN, 1994.
- Miazek, Jan. „Apostołowie w liturgii Kościoła”. *Apokryfy Nowego Testamentu. Apostołowie*. T. 2, cz. 1: *Andrzej, Jan, Paweł, Piotr, Tomasz*. Red. Marek Starowieyski. Kraków, Wydawnictwo WAM, 2007, s. 39–65.
- Milewski, Tadeusz. *Indoeuropejskie imiona osobowe*. Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich–Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1969.
- Nadel'-Červinská, Margarita. *Ličnye imena ruskogj paremiologii. Lingvokul'turoloģičeskij slovar'*. Ternopol', Krok, 2011.
- The National Archives of Scotland*. Web. 15.06.2020. <http://www.nas.gov.uk/about/051124.asp>.
- NKPP – *Nowa księga przysłów polskich i wyrażeń przysłowiowych*. Red. Julian Krzyżanowski. Warszawa, Państwowy Instytut Wydawniczy, 1969.
- Skulina, Tadeusz. *Staroruskie imiennictwo osobowe*. Cz. 1. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, Zakład Narodowy im. Ossolińskich–Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1973.
- Skulina, Tadeusz. *Staroruskie imiennictwo osobowe*. Cz. 2. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, Zakład Narodowy im. Ossolińskich–Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1974.
- Smith, William, Samuel Cheetham, red. *Encyclopaedic Dictionary of Christian Antiquities*. T. 1. New Delhi, Logos Press, 2005.
- Starowieyski, Marek. „Św. Andrzej. Wstęp ogólny”. *Apokryfy Nowego Testamentu. Apostołowie*. T. 2, cz. 1: *Andrzej, Jan, Paweł, Piotr, Tomasz*. Red. Marek Starowieyski. Kraków, Wydawnictwo WAM, 2007, s. 173–177.
- Swoboda, Wincenty. „Andrzej Bogolubski”. *Słownik starożytności słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych*. T. 1. Red. Władysław Kowalenko, Gerard Labuda, Tadeusz Lehr-Splawiński. Wrocław–Warszawa–Kraków, Zakład Narodowy im. Ossolińskich–Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1961, s. 24.
- Wędzki, Andrzej. „Andrzej-Świerad [Wszerad]”. *Słownik starożytności słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych*. T. 1. Red. Władysław Kowalenko, Gerard Labuda, Tadeusz Lehr-Splawiński. Wrocław–Warszawa–Kraków, Zakład Narodowy im. Ossolińskich–Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1961, s. 24–25.
- Wojciechowski, Michał. „Apostołowie i inni uczniowie Jezusa w Nowym Testamencie”. *Apokryfy Nowego Testamentu. Apostołowie*. T. 2, cz. 1: *Andrzej, Jan, Paweł, Piotr, Tomasz*. Red. Marek Starowieyski. Kraków, Wydawnictwo WAM, 2007, s. 23–38.
- Wójtowicz, Marian. *Drevnerusskaâ antroponimiâ XIV–XV vv. Severo-Vostočnaâ Rus'*. Poznań, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 1986.
- Zadrożńska, Anna. *Powtarzać czas początku*. T. 1. Warszawa, Wydawnictwo Spółdzielcze, 1985.
- DzAnd – *Greckie dzieje Andrzeja*. Przeł. Jerzy Krykowski, Jerzy Naumowicz. *Apokryfy Nowego Testamentu. Apostołowie*. T. 2, cz. 1: *Andrzej, Jan, Paweł, Piotr, Tomasz*. Red. Marek Starowieyski. Kraków, Wydawnictwo WAM, 2007, s. 211–240.
- DzAndGrz – *Laciński żywot Andrzeja pióra Grzegorza z Tours*. Przeł. Marek Starowieyski. *Apokryfy Nowego Testamentu. Apostołowie*. T. 2, cz. 1: *Andrzej, Jan, Paweł, Piotr, Tomasz*. Red. Marek Starowieyski. Kraków, Wydawnictwo WAM, 2007, s. 179–210.

-
- DzMMc – *Dzieje Andrzeja i Macieja w mieście ludożerców*. Przeł. Marek Starowieyski. *Apokryfy Nowego Testamentu. Apostołowie*. T. 2, cz. 1: *Andrzej, Jan, Paweł, Piotr, Tomasz*. Red. Marek Starowieyski. Kraków, Wydawnictwo WAM, 2007, s. 250–270.
- DzPtAnd – *Dzieje Świętych Apostołów Piotra i Andrzeja*. Przeł. Marek Starowieyski. *Apokryfy Nowego Testamentu. Apostołowie*. T. 2, cz. 1: *Andrzej, Jan, Paweł, Piotr, Tomasz*. Red. Marek Starowieyski. Kraków, Wydawnictwo WAM, 2007, s. 271–279.
- MAndDk – *Męczeństwo Świętego Andrzeja Apostoła – List kapłanów i diakonów z Achai*. Przeł. Marek Starowieyski. *Apokryfy Nowego Testamentu. Apostołowie*. T. 2, cz. 1: *Andrzej, Jan, Paweł, Piotr, Tomasz*. Red. Marek Starowieyski. Kraków, Wydawnictwo WAM, 2007, s. 241–248.

KRZYSZTOF KUSAL

Формальные и семантические сближения в сфере русско-польской межъязыковой омонимии

Structural and semantic relationships in the area of Russian-Polish interlingual homonymy

Abstract. This article deals with the issue of structural and semantic relationships in the area of Russian-Polish interlingual homonymy, such as exclusion, inclusion, and hybridization. The analysis of Russian-Polish homonymous doublets made it possible to specify two basic reasons for the differences in meaning of the lexemes in both languages: semantic divergence of the words with a common etymon (disintegration of polysemy) and phonetic convergence. The study revealed that interlanguage Russian-Polish correspondences with a partial coincidence of lexical meanings make up the largest group of interlanguage homo-pairs. The types of semantic relations described at the word level do not exhaust the variety of semantic relations between Russian-Polish interlanguage homonyms. The depth of meaning development is another theoretical problem of modern lexicology and lexicography. In addition to the semantic differences between Russian-Polish homo-pairs, there may be more complex relationships. They are observed in cases where stylistic and functional discrepancies are layered on semantic inconsistencies. The differences in pragmatic significance are the most significant and can form the subject of independent study.

Keywords: interlingual homonymy, interlingual contacts, semantic divergence, phonetic convergence, semantic relationships

Krzysztof Kusal, Akademia Humanistyczno-Ekonomiczna w Łodzi, Łódź – Polska, christofor49@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0409-5396>

1. Омонимия как универсальное языковое явление не ограничивается системой одного языка и, выходя за его пределы, становится межъязыковым явлением. Внутряязыковая омонимия, возникновение которой связано с историческим взаимодействием общеславянских морфем, может превратиться в межъязыковую при соответствующем семантическом размежевании (дивергенции) созвучных слов с одним и тем же общеславянским формантом.

Настоящая статья посвящена характеристике формальных и семантических реляций в сфере русско-польской межъязыковой омонимии. Анализ

русско-польских омопар показал, что характер семантических отношений между лексемами двух языков может быть квалифицирован либо как полное семантическое различие (отношение исключения, т. е. дизъюнкция), либо как частичное (отношения семантического включения и пересечения).

Анализ внутриязыковых и межъязыковых омонимов в плане выражения (далее ПВ) предполагает определение их фонетической, морфологической и/или графической близости. Соотношение формальных признаков, как для внутриязыковых, так и межъязыковых омонимов, можно представить с помощью логической формулы $F = AUB$, где F – формальное тождество, A – фонетическое тождество, B – графическое, а знак U указывает на отношение слабой дизъюнкции и/или (Malahovskij 35). В различных видах омонимии (внутриязыковой и межъязыковой) могут иметь место:

- отношения типа A (таковы, например, омофоны в русском языке: *костный* – *косный*, *пруд* – *прут*; ср. также межъязыковые русско-польские омофоны: *лестный* – *leśny*, *властный* – *własny* и под. (ср. Zinkevič; Каргов).
- отношения типа B (русские омографы *мука* – *мука*; межъязыковые русско-польские омографы: русск. *запах* ‘заход одной полы за другую’ – пол. *zapach* (равное по семантике русскому *запах* – ‘свойство предметов, веществ, воспринимаемых обонянием’); ср. также *маяк* – *majak*, *чулки* – *czulki*, *устья* – *usta* и под.
- соотношение формальных признаков и в сфере внутриязыковой и межъязыковой омонимии может быть выражено одновременно двумя способами – фонетическим тождеством (A) и графическим тождеством (B) (ср. русские слова *колоть* ‘раздроблять’ и *колоть* от *укол*, *ветрянка* ‘оспа’ и *ветрянка* ‘мельница’. Аналогичны соотношения межъязыковых русско-польских омонимов: русск. *лук* ‘овощное растение с трубчатыми листьями и луковицей’ и пол. *luk* ‘ручное орудие для метания стрел’, русск. *zasada* ед.ч. ‘скрытое расположение кого-нибудь’ и пол. *zasada* ед. ч. ‘основание, начало’, *уйма* – *ujma*, *плётка* – *plotka* и под.

Приведенные примеры наглядно демонстрируют основу для классификации различных типов внутриязыковых и межъязыковых омонимов в ПВ. Четкое представление о внешней структуре как внутриязыковых, так и межъязыковых омонимов дает классификация, предложенная Владимиром Лейчиком (см. Lejčik 133–145), а также схемы анализа плана выражения слов-омонимов, используемые в работах Льва Малаховского и Владимира Дубичинского (см.: Malahovskij; Dubičinskij) на русско-английском языковом материале. Названные схемы принимаются в данной работе с некоторыми дополнениями и коррективами. Это связано с тем, что при анализе

языков близкородственных весьма важен учет фонетических особенностей каждого из сравниваемых языков.

Наше исследование показало, что подобный подход необходим для отражения в классификации тех нюансов звучащей речи, которые связаны со своеобразием произношения отдельных гласных и согласных в различных их сочетаниях и позиционных условиях. Под формальным сопоставлением лексем двух или более языков подразумевается их сравнение по следующим показателям: 1) фонемный состав, 2) написание, 3) морфемный состав, 4) акцентологическая характеристика.

Исходя из вышесказанного, говоря о формальном соответствии русских и польских слов, мы будем иметь в виду:

- во-первых, отношения **формального тождества** (в тех случаях, когда лексемы двух языков совпадают по одному или обоим, то есть и по фонетическому, и по графическому признакам ПВ) практически во всех формах;
- во-вторых, отношения **частичного формального тождества** (при совпадении звучания и/или написания части словоформ межъязыковых соответствий).

Для того, чтобы наглядно продемонстрировать допустимые пределы варьирования межъязыковых омонимов в ПВ (в системе знаменательных частей речи русского и польского языков), в работе предлагается следующая классификация межъязыковых омонимов, предусматривающая выделение трех основных типов: **фонетико-графические, графические и фонетические** (ср. Malahovskij 70–71). В данной статье дается общая характеристика межъязыковых русско-польских омонимов в ПВ с комментариями фонетических особенностей русского и польского языков. Итак,

1.1. **Фонетико-графические межъязыковые омонимы** характеризуются: а) **полным** совпадением в ПВ (в звучании и написании) исходной формы и большинства словоформ, то есть соотношением формальных признаков по формуле $F = AUB$. Например, русск. *баня* 1) ‘специальное помещение, где моются и парятся’, 2) разг. перен. ‘взбучка, строгий выговор, нагоняй’ и пол. *bania* 1) ‘выпуклая крыша, свод в виде полушария; купол’; 2) жарг. ‘голова’.

Вместе с тем, как видно из примера, и в данном случае мы не можем говорить об абсолютном формальном тождестве, так как особенностью вокализма польского языка (в сравнении с русским языком) является то, что польскому вокализму не известно такое фонетическое явление, как **аканье**. На этом основании приведенные выше пары русско-польских омонимов (в сфере наречий) выделены нами в особую разновидность **фонетико-графических межъязыковых омонимов**: *разом* – *razem*, *огулом* – *ogólem*, *лихо* – *licho* и под., б) с **незначительными различиями** в звучании гласных

фонем. Таковы и омонимичные соответствия русск. *потрава* и пол. *potrawa*, *подачка* – *padaczka*, *дробина* – *drabina* и ряд других.

При восприятии речи билингвом подобные „тонкие” произносительные различия, как правило, нивелируются, становятся малосущественными либо несущественными. Аналогичные (при восприятии речи билингвом) часто нивелируемые фонетические различия наблюдаем также в русско-польских соответствиях типа: *гонор* – *honor*, *гулять* – *hulać*, *чинный* – *czynny*, *беспечный* – *bezpieczny* и др.

В приведенных примерах фонемы [г] и [ч] русского языка соответствуют фонемам [x] и [ç] польского языка, но польская [x] является заднеязычным фрикативным, а [ч] – всегда твердой (Kusal 1998: 40–41, 45).

Из сказанного очевидно, что, даже при наличии двух формальных признаков омонимии – фонетического и графического тождества означающих, существуют определенные нюансы в произношении, которые позволяют говорить лишь об **относительном** формальном (в ПВ) тождестве омонимичных лексем двух языков. В этом заключается, на наш взгляд, специфика данной разновидности фонетико-графических межъязыковых омонимов, их отличие от фонетико-графических омонимов в рамках какой-либо отдельной конкретной внутриязыковой омонимической группы

1.2. В разряд **фонетических межъязыковых омонимов** включаются слова с регулярными расхождениями графем, например, *потрава* – *potrawa*, *попрать* – *poprać* и ряд других.

К фонетическим межъязыковым омонимам следует отнести также лексемы двух языков с графико-орфографическими различиями. Ср.: русск. *властный* ‘склонный повелевать, не признающий права личности’ и пол. *własny* ‘принадлежащий по праву собственности кому-либо’, а также *лестный* ‘содержащий похвалу, одобрение’ и *leśny* ‘лесной’.

Подобные формальные расхождения в написании объясняются закономерными соответствиями графем и тем, что в польском языке явление упрощения групп согласных *стн*, *здн*, *ндк*, *рдц*, *лнци*, *рнч*, *стл* закреплено орфографией – *serce*, *posłać*, *późno* и т. д.

1.3. **Графические межъязыковые омонимы** – это слова, совпадающие в написании, но различающиеся произношением. Графическое тождество лексем двух языков может быть:

- а) результатом случайного совпадения слов, разных по происхождению. Например, *рок* – *rok*, *морс* – *mors*, *халда* – *halda*, *кум* – *kit* и под.;
- б) результатом семантического и акцентологического расхождения этимологически тождественных слов типа русск. *жалобный* и пол. *żałobny* ‘траурный; скорбный; похоронный’; аналогично: *мотыль* – *motyl*, *намёт* – *namiot*, *забег* – *zabieg* и под.;

в) результатом совпадения этимологически тождественных слов, различающихся произношением отдельных фонем. Ср.: русск. *гадать*, *загон*, *упоминать* и пол. *gadać*, *zagon*, *upominać* и под.

Перечисленные типы межъязыковых омонимов вполне укладываются в логическую формулу $F = A \cup B$ (см. Malahovskij), ибо наличия хотя бы одного из формальных признаков (при расхождении значений) достаточно для того, чтобы признать существование омонимичных отношений между сопоставляемыми лексемами. Именно в наличии формальных признаков тождества (с некоторыми нюансами при межъязыковой омонимии) проявляется, на наш взгляд, аналогия между явлениями внутриязыковой и межъязыковой омонимии.

2. Различия между категориями внутриязыковых и межъязыковых омонимов проявляются также в сфере семантики, ибо межъязыковые закономерные омонимы, как отмечалось ранее, часто сохраняют некие общие семы либо лексико-семантические варианты (далее ЛСВ). В классификации типов семантических соответствий мы опирались на логическую схему возможных формально-смысловых соответствий между знаками: тождество, включение, пересечение и отсутствие общей части (ср. Lipczuk 390; Fedorčuk 14–15).

2.1. Семантические отношения **дизъюнкции** (модель РУП)

Данный тип отношений определяется отсутствием общей части в значениях русской и польской лексических единиц, если омонимия возникла случайно (в результате конвергенции). В закономерно возникших омонимах и однокорневых паронимах возможно сохранение следов прежней семантической связи.

2.1.1. Отношения полного семантического различия могут быть следствием расхождений этимологически тождественных слов.

Например, русское МЕШКАТЬ и польское MIESZKAĆ, восходящие к одному этимону (к глаголу *мешать*), на синхронном срезе имеют разные значения¹:

МЕШКАТЬ *ndk dk, przest. posp. с чем*

1. *zwlekać, ościagać się z czym*: Мешкать с работой. *Ościagać się z robotą (z pracą)*. Мешкать с ответом, с отъездом. *Zwlekać z odpowiedzią, z wyjazdem*; *ościagać się z odpowiedzią, z wyjazdem*. Здравствуй, что ты это так замешкал? *Witaj, czemu tak zamarudziłeś?* 2. *zatrzymywać się*: Лиза шла впереди (...)

¹ Здесь и далее весь иллюстративный материал приводится по *Русско-польскому словарю межъязыковых омонимов* (Kusal 2002).

и мешкала у каждого встречного предмета. Liza szła przodem i zatrzymywała się koło każdego mijanego przedmiotu.

MIESZKAĆ *несов.*

жить, проживать (*ofic.*); обитать: Mieszkać na pierwszym piętrze. Жить (проживать) на первом этаже. Mieszkać w centrum miasta. Проживать в центре города. Mieszkać pod jednym dachem. Жить под одной крышей. Możesz zamieszkać u nas. Можешь поселиться (остановиться) у нас. ◇ Mieszkać, zamieszkać kątem. ◇ Снимать, снять угол.

Аналогичный пример: русск. ЗАПРОСИТЬ 1) ‘сделать запрос, затребовать что-либо официально’; 2) *разг.* назвать первоначальную цену за вещь или работу’ и пол. ZAPROSIC ‘пригласить’ происходят от древнерусского ЗАПРОШАТИ – ‘просить’. В современном польском языке сема ‘просьба’ является ядерной для лексемы ZAPROSIC ‘попросить прибыть куда-либо; пригласить, позвать’. Ср.:

ЗАПРОСИТЬ *dk*

1. *кого-что о чем ofic.* zapytać *kogo o co*, skierować pytanie, zwrócić się z pytaniem *do kogo*, zasięgnąć *czego*: Запросить мнение редакции. Zapytać (poprosić) o opinię (o zdanie) redakcji; zasięgnąć opinii redakcji. 2. *что pot.* zażądać: Запросить сто рублей. Zażądać sto rubli.

ZAPROSIC *сов.*

пригласить *kogo*: Zaprosić znajomych, przyjaciół. Пригласить знакомых, друзей. Zaprosić na urodziny, na wesele. Пригласить на день рождения, на свадьбу. Zaprosić *kogoś* na wieś, na wakacje. Пригласить *kogo-л.* в деревню, на каникулы.

В структуре значения русского глагола ЗАПРОСИТЬ ядерной семой является сема ‘требование’, сема же ‘просьба’ имеет здесь лишь вероятностный характер. В данном случае произошло переосмысление семантики общих по происхождению слов русского и польского языков. Однако и после семантических трансформаций значений у лексем сохранилась некоторые точки семантического соприкосновения: отнесенность к семантическому полю „волеизъявления”.

2.1.2. Расхождение семантики слов, восходящих к одному этимону, может быть связано и с **расширением/сужением** семантического объема лексемы в одном из языков. Указанные процессы привели к функционированию в русском и польском языках межъязыковых омонимов/паронимов двух типов:

1. Русское слово сохраняет былое, широкое, общеславянское значение слова, а польский аналог употребляется в более узком, частном значении.

Например, русск. ЗЛОДЕЙ: 1) ‘тот, кто совершает злодеяния или способен на них, преступник’; 2) употребляется как бранное слово; 3) *устар.* преступник; убийца и пол. ZŁODZIEJ ‘тот, кто занимается воровством; вор, похититель’. Ср. контексты:

ЗЛОДЕЙ *m*

1. łotr, nikczemnik, łajdak, szubrawiec: Это был великий грешник и злодей. Był to wielki grzesznik i łotr. Какой-то злодей украл у меня в поезде чемодан. Jakiś szubrawiec (łajdak) ukradł mi w pociągu walizkę. 2. *przest.* przestępca, złoczyńca, zbrodniarz: В этой колонии полно убийц и прочих злодеев. W tym obozie jest (siedzi) pełno zabójców i innych złoczyńców (zbrodniarzy). 3. *pot. obelż.* żart. niegodziwiec, bezecnik; łobuz; hultaj: Ах ты, злодей! Ты łobuzie (łotrze, hultaju)!

ZŁODZIEJ *m.*

вор: Złodziej kieszonkowy. Карманный вор. □ Na złodzieju czapka gore. □ На воре шапка горит.

В русский язык в данном случае перешло большее количество значений древнерусского слова-прототипа по сравнению с польским.

2. Вторая группа слов противоположна по содержанию первой – польские слова обладают большим семантическим объемом, русские же соответствия употребляются в более узком, частном значении. Например: пол. ŁASKA ‘милость, благосклонность; любезность; помилование; одолжение’ и русск. ЛАСКА ‘проявление нежности, любви’:

ЛАСКА *ż*

1. pieszczota; czułość: Материнская ласка. Macierzyńska (matczyna) czułość (tkliwość, pieszczota). 2. życzliwość, serdeczność: Принимать с лаской *кого-л.* Przyjmować (podejmować) *kogoś* serdecznie (życzliwie). *książk.* Расточать ласки. Hojnie obdarzać (szafować, zaszczycać) życzliwością (serdecznością).

ŁASKA *ж.*

1. милость, благосклонность; расположение: Być w łaskach. Быть в милости. Zaskarbić sobie *czyjś* łaskę. Снискать *чьё-н.* расположение. ◇ Pozostać (zostać) na łasce losu; być zdany na łaskę losu. ◇ Быть брошенным (оставленным) на произвол судьбы. 2. любезность, одолжение; снисхождение: Zrobić *komuś* łaskę. Сделать *кому-л.* одолжение. ◇ *ирон.* Nie łaska? Не угодно (ли)? Не желаете (не хотите)? *pot.* Слабо'? ◇ *разг.* Bez łaski. Обойдёмся, обойдусь (*без чьей-л. помощи*); сами справимся; сам справлюсь; сами с усами (*żart.*). 3. помилование: Δ Prawo łaski. Δ Право помилования. ◇ W drodze łaski. а) В порядке помилования; б) В виде (в порядке) исключения.

Аналогично русск. ЩУ'ПЛЫЙ и пол. SZCZUPLY:

ЩУ'ПЛЫЙ *m*

pot. wąty, mizerny, chuderlawy; niepokazny, niepozorny: Щуплое детское тельце. Wątle dziecięce ciałko. Щуплый человек. Niepozorny człeczyna.

SZCZUPLY *m.*

1. худощавый, сухощавый, поджарый; тонкий; стройный: Szczupła dziewczyna; szczupły chłopak. Худенькая (стройная) девушка; худощавый (поджарый) парень. Szczupła sylwetka. Тонкая (стройная, худощавая) фигура. Szczupły w pasie. С тонкой талией. Szczupła twarz; o szczupłej twarzy. Худощавое лицо; с худощавым лицом. Szczupłe ramiona, ręce. Тонкие плечи, руки. 2. скудный; ограниченный; малочисленный: Szczupłe środki, zapasy, dochody. Скудные (ограниченные) средства, запасы, доходы. Szczupła racja żywnościowa. Скудный (небольшой) рацион. Szczupłe grono ludzi. Узкий круг людей.

2.1.3. Интересно семантически пересекаются русские и польские слова, восходящие к одному этимону и имеющие на синхронном срезе противоположные значения. Некоторые лингвисты рассматривают подобное явление как межъязыковую антонимию (см. Plotnikov) либо энантиономию (Balalykina).

Наиболее показательны в этом плане русско-польские омопары: ВОНЬ 'дурной запах'/WOŃ 'запах, аромат' и УРОДЛИВЫЙ 'безобразный'/URODZIWIY 'красивый' (ср. польск. uroda 'красота'):

ВОНЬ *ż*

smród, fetor: Удушливая вонь. Duszący fetor.

WOŃ *ж.*

запах, аромат: Woń kwiatów. Запах, аромат цветов. Woń perfum. Аромат духов.

УРО'ДЛИВЫЙ *m*

1. *pejor.* ułomny, kaleki, zniekształcony, pokraczny, koślawy: Уродливое существо. Ułomna (pokraczna) istota. Уродливый ноготь. Zniekształcony (zdeformowany) paznokieć. Уродливые деревья, ветви. Powykręcane (koślawe, pokracznie zdeformowane) drzewa, gałęzie. 2. *pejor.* szpetny, szkaradny; wstrętny: Уродливый наряд. Szkaradny strój. Уродливая внешность. Szpetny (pokraczny, szkaradny, ohydny) wygląd. 3. *przen. pejor.* spaczony, wyraczony; nieprawidłowy: Уродливое воспитание. Spaczone (nieprawidłowe) wychowanie. Уродливый вкус. Wyraczony gust. Уродливые мысли. Wyraczone myśli.

URODZIWY *м.*

одобр. красивый; прекрасный; хорош собою; отборный: Urodziwy chłopec. Красивый юноша; красавец-юноша. Urodziwa panna. Красивая (прекрасная) девушка (барышня). Urodziwe jabłka, pomidory. Отборные яблоки, помидоры.

Ср. также омонимичную пару МЛАДЕНЕЦ ‘дитя, ребенок’/MŁODZIENIEC ‘молодой человек, юноша’:

МЛАДЕНЕЦ *м*

małe dziecko; dziecię; dzieciątko: Новорожденный младенец. Noworodek. Грудной младенец. Niemowlę, osesek. ◊ Избиение младенцев. ◊ Rzeź niewiastek.

MŁODZIENIEC *м.*

юноша; молодой человек: Przystojny młodzieniec. Симпатичный юноша.

Случаи таких резких антонимичных различий генетических коррелятов свидетельствуют о глубоких изменениях, которым подверглись эти некогда тождественные слова в процессе исторического формирования и развития лексических систем славянских языков. Однако семантическое сближение формально сходных русских и польских слов возможно даже при расхождении значений. Этому способствует наличие у анализируемых лексем некоторых общих смысловых элементов (например, сема ‘внешность’ у пары русск. УРОДЛИВЫЙ – укр. ВРОДЛИВИЙ – пол. URODZIWY).

2.1.4. Семантические отношения **дизъюнкции** могут быть обусловлены **внутриязыковой** омонимией. Например, русск. БРАК I ‘супружеские отношения, законно оформленные’; БРАК II ‘недоброкачественные, с изъяном предметы производства’; ‘изъян, повреждение’ и пол. BRAK – ‘нехватка, недостаток чего-либо, отсутствие кого-, чего-либо’:

БРАК I *м*

ślub, małżeństwo: Состоять в браке. Pozostawać w związku małżeńskim. Вступить в брак. Zawrzeć związek małżeński. Свидетельство о браке. Akt, świadectwo ślubu.

БРАК II *м*

szkaza, wada, usterka, defekt; brak: Товар с браком. Towar wybrakowany.

BRAK *м.*

1. *в знач. сказ. безл.* не хватает, недостает; нет(у): Brak czasu. Не хватает времени. Brak [mi] słów. Слов не хватает. 2. недостаток, нехватка; отсутствие; пробел: Brak środków, doświadczenia. Недостаток (отсутствие) средств, опыта. Braki w wykształceniu. Пробелы в образовании. ◊ Z braku, w braku *czego*. Ввиду отсутствия *чего-л.*

Аналогично: пол. CELNY I ‘меткий’, CELNY II ‘превосходный; отборный’, CELNY III ‘таможенный’ и русск. ЦЕЛЬНЫЙ 1. состоящий из одного вещества, куска; сплошной; 2. не разбавленный; 3. целостный:

ЦЕ'ЛЬНЫЙ *m*

1. monolitowy, ciągły: Цельный гранит. Monolit granitu. Из цельного куска. Z jednego kawałka; z jednej bryły. 2. nierozcieńczony: Цельное вино. Nierozcieńczone wino. Цельное молоко. Mleko pełnotłuste (pełne, nie odciążane). 3. harmonijny, zwarty; jednolity; ukończony: Цельное впечатление. Jednolite wrażenie. *przen.* Цельный характер. Stały charakter. Цельное производство. Zwarty (spójny) utwór. В его альбоме не было ни одного цельного наброска. W jego albumie nie było (w swoim albumie nie miał) ani jednego ukończonego (dokończonego) szkicu.

CELNY I *m.*

меткий: Celny strzał, rzut. Меткий выстрел, бросок. Celny strzelec. Меткий стрелок. *перен.* Celne określenie. Меткое определение. *перен.* Celna uwaga. Меткое замечание.

CELNY II *m.*

1. *книжн.* превосходный, отличный, замечательный; выдающийся: Celna proza. Замечательная проза. Celne dzieło. Выдающееся (замечательное) произведение. Najcelniejsi pisarze epoki. Самые выдающиеся писатели эпохи. 2. *ред.* Отборный: Celne nasiona. Отборные семена.

CELNY III *m. (прил. к sło)*

таможенный: Urząd celny. Таможня. Odprawa celna. Таможенный до-смотр. Skład celny. Таможенный склад. Polityka celna. Таможенная политика.

2.2. Между формально сходными многозначными лексемами двух языков могут быть самые разнообразные типы отношений. При **частичном** совпадении семантики полисемичных слов выявляют отношения **включения** и **пересечения** (ср. напр., Rovdo 9–11). Соотношение типа $A \approx B$ имеет две разновидности (ср. Fedorčuk 15). В зависимости от того, на чем основывается частичное совпадение лексических значений сопоставляемых слов выделяем следующие типы формально-смысловых соответствий между русскими и польскими омопарами: 1) $P \subset \Pi$ или $P \supset \Pi$ (семантическое отношение **включения**: русское слово по объему лексического значения (ЛЗ) может быть больше либо меньше польского слова); 2) модель $P \cap \Pi$ (семантическое отношение **пересечения**: в ЛЗ каждого из слов есть совпадающая часть и несовпадающие элементы).

2.2.1. Отношения семантического **включения** (модель $P \subset \Pi$).

В данной модели, отношение семантического включения (где включающим является значение польского слова) наблюдается в лексических омопахах: ДАВНИЙ/DAWNY и ПАМЯТКА/РАМІАТКА

В русском языке ДАВНИЙ – ‘бывший, происшедший задолго до настоящего момента; существующий издавна; старый, старинный’. В польском языке слово DAWNY имеет более широкое значение: помимо указанного выше значения русского слова в польском выделяются три ЛСВ 1) разг. ‘непригодный для употребления; несвежий’; 2) ‘такой, как был раньше; прежний, былой’; 3) ‘издавна хорошо известный; древний; вчерашний, давний’.

Большая широта ЛЗ польского слова позволяет говорить об отношениях включения.

Аналогичный пример: русский моносемант ПАМЯТКА формально совпадает с польским полисемантом РАМІАТКА, однако основным значением для польского слова РАМІАТКА является другой ЛСВ ‘сувенир; предмет материальной культуры прошлого; памятник; память; реликвия’. Вновь русскому моносеманту соответствует двузначное польское слово, что является свидетельством наличия отношения включения между рассмотренными словами. Ср.:

ПАМЯТКА *ж*

poradnik; regulamin, instrukcja: Памятка садовода. Poradnik ogrodnika.

РАМІАТКА *ж*.

сувенир; вещь, связанная с памятью *о ком-л., о чём-л.*: Sprzedaż pamiątek. Продажа сувениров. Pamiątka narodowa. Памятник национальной культуры. Pamiątki rodzinne. Семейные реликвии. Pamiątka po ojcu. Память об отце. $\diamond$ Na pamiątkę czegoś. В память о чём-л. $\diamond$ Dać, wziąć, przyjąć, otrzymać itp. coś na pamiątkę. Дать, взять, принять, получить и т.п. *что-л.* на память.

2.2.2. Отношения семантического **включения** (тип $P \supset \Pi$)

Включающим в данном случае является многозначное русское слово. Так, например, русское слово КИСТЬ помимо основного значения ‘часть руки от запястья до конца пальцев’, а также ‘скопление плодов на одной ветке; гроздь’ свойственных и польской лексеме KISĆ, имеет еще три ЛСВ: 2) ‘украшение в виде стянутого сверху пучка ниток, шнурков’ *Скатерть, кушак с кистями*; 3) ‘пучок ровных щетинок, волосков на рукоятке для нанесения краски, клея, лака’ *Кисти для акварели, масла*; 4) *перен.* ‘искусство живописи’ *Эти чарующие красоты можно передать только кистью.*

Различия в подобных случаях (ДАВНИЙ – DAWNY, ПАМЯТКА – РАМІАТКА, КИСТЬ – KISĆ) обусловлены наличием самостоятельных озна-

чаемых, входящих в одном из языков в структуру многозначного слова. Подобные отношения возникают в тех случаях, когда в значении слова одного языка имеется больше семем или сем, чем в значении другого языка.

2.2.3. Как уже упоминалось, семантические различия в объемах однокорневых лексем могут быть связаны и с развитием переносных значений в одном из языков. Примером может служить межъязыковая омонимичная пара русск. БОЛЯЧКА *разг.* ‘небольшая рана на коже; язва, опухоль, чирей’ и пол. BOŁĄCZKA 1) = русск. БОЛЯЧКА; 2) *перен.* ‘трудность; проблема; больной вопрос’: *Bołaczki społeczne.* Общественные проблемы. *Usuwać bołaczki.* Устранять трудности (проблемы).

Омонимия, на наш взгляд, возникла здесь в результате появления метафорического переноса (ЛСВ-2) в польском языке.

2.3. Отношение семантического **пересечения** модель (РПП)

Подобные отношения наблюдаются в тех случаях, когда значения сопоставляемых слов как бы накладываются одно на другое (то есть в них имеются совпадающие элементы), но в то же время у каждого из сопоставляемых слов остается несовпадающая семантическая часть.

Так, например, русск. БИЧ и пол. BICZ совпадают в значениях ‘длинная плеть, кнут’. Однако помимо этих ЛСВ каждая из сравниваемых лексем имеет в своей структуре несовпадающие значения: в русском это еще 2) *перен.* ‘о том, что вызывает бедствие, несчастье’: *Пыльные бури – бич пустыни.* В польском же лексема BICZ приобретает дополнительные значения: 2) ‘ожерелье; бусы’: *Bicz pereł; bicz koralí.* Жемчужное ожерелье; коралловые бусы; 3) *med.* ‘zabieg leczniczy’ *Bicz wodny.*

В семантических отношениях пересечения находятся и русско-польские омонимы ЗАБАВА/ЗАБАВА. Русское слово совпадает с польским в основном значении – ‘развлечение, игра’, но различаются они другими ЛСВ. Ср. русск. ЗАБАВА 2) *нар.-поэт.* ‘о возлюбленном или возлюбленной’: *Говорила моя забава, Моя, лада, любовь и слава (...)* и пол. ZABAWA 2) ‘собрание, на котором развлекаются, веселятся; вечеринка, танцы; бал’: *Noworoczna zabawa – Новогодний бал. Pójść na zabawę – Пойти (сходить) на танцы.*

Выводы

Несовпадение семантических структур многозначных слов в разных языках, как известно, является одним из наиболее заметных расхождений, которое отражает существенные особенности лексических систем языков и наблюдается в различных двуязычных ситуациях. Наиболее яркие приме-

ры различий по признаку моносемант – полисемант чаще обнаруживаются в языках, которые имеют большую родственную отдаленность.

В ходе исследования выяснилось, что межъязыковые русско-польские соответствия с частичным совпадением лексических значений составляют самую большую по количеству группу межъязыковых омонимов. Семантические отношения включения могут возникать в трех случаях: 1) когда моносемант соответствует полисеманту; 2) когда соотносительные полисеманты неравнозначны по числу ЛСВ; 3) когда в одном из соотносительных слов развивается переносные значения.

Анализ семантических отношений в сфере русско-польской межъязыковой омонимии позволил выявить две основные причины расхождения семантики слов обоих языков:

– как следствие семантической дивергенции, т. е. расхождения значений одного и того же слова (распад полисемии, расширение/сужение семантических объемов);

– как следствие конвергентного развития форм разных по происхождению слов (т. н. **случайные** омонимы).

Типы семантических реляций, описанные на уровне слова, не исчерпывают многообразия семантических отношений между русско-польскими межъязыковыми омонимами. Глубина разработки значения – еще одна теоретическая проблема современной лексикологии и лексикографии. Помимо собственно семантических различий между русско-польскими омонимами могут существовать более сложные отношения (Norman 132). Они наблюдаются в тех случаях, когда на смысловые несоответствия наслаиваются стилистические и функциональные расхождения. Различия по прагматическому значению являются наиболее значительными и могут составить предмет самостоятельного изучения.

Библиография

- Balalykina, Èmiliã. „Ènantiosemiã kak leksiko-grammatičeskoe âvlenie”. *Przełqd Rusycystyczny*, 1–2, 1985, s. 75–84.
- Dubičinskij, Volodymyr. *Russko-anglijskie leksičeskie paralleli*. Har'kov, Har'kovskoe leksikografičeskoe obšestvo, 1993.
- Fedorčuk, Elena. *Mež"azykovye omonimy i paronimy v blizkorodstvennyh âzykah (na materiale russkogo i ukraïnskogo âzykov)*. Moskva, Izd-tvo MPGU, 2001.
- Karpov, Vladimir. „Vnutriâzykovaã i mež"azykovaã omonimiã bolgarskogo âzyka”. *Slavističeskij sbornik*. Red. German I. Safronov, Galina A. Lilič. Sankt-Peterburg, Izdatel'stvo SPBGU, 1998, s. 56–63.
- Kusal, Krzysztof. *Vospriãtie i vospriãtie russkih zvukotipov v inostrannoï auditorii*. Wroclaw, Wydawnictwo Uniwersytetu Wroclawskiego, 1998.

- Kusal, Krzysztof. *Rosyjsko-polski słownik homonimów międzyjęzykowych//Russko-pol'skij slovar' mež"azykovykh omonimov*. Wrocław, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2002.
- Lejčik, Vladimir. „Typologiâ omonimov i paronimov”. *Slupskie Prace Humanistyczne*, 18, 1999.
- Lipczuk, Roman. „O różnicach semantycznych w zakresie niektórych tautonimów czasownikowych w relacji niemiecko-polskiej”. *Języki Obce w Szkole*, 5, 1988.
- Malahovskij, Lev. *Teoriâ leksičeskoj i grammatičeskoj omonimii*. Leningrad, Nauka, 1990.
- Norman, Boris. „O nekotoryh aspektah mež"azykovoj omonimii”. *Polonistika 2002/2003*. Minsk, 2004.
- Plotnikov, Boris. „O mež"azykovoj sinonimii i antonimii (na materiale slavânskikh âzykov)”. *Voprosy obščestvennyh i gumanitarnyh nauk. Materialy II naučno-metodičeskoj konferencii*. Gomel', 1974.
- Rovdo, Ivan. *Mež"azykovaâ omonimiâ v usloviâh rusko-belorusskogo i belorussko-russkogo bilingvizma*. Minsk, Izd-vo BGU, 1980.
- Suprun, Adam. „Nekotorye problemy prepodavaniâ russkogo âzyka v usloviâh blizkorodstvennogo dvouâzyčii”. *RÂNS*, 4, 1975.
- Zinkevič, Andrej. „Differencial'nyj slovar' – pohožee v nepohožem”. *II Slavističeskie čtenîâ pamâti prof. P. A. Dmitrieva i prof. G. I. Safronova. Materialy meždunarodnoj naučnoj konferencii 12–14 sentâbrâ Sankt-Peterburg 2000 g.* Sankt-Peterburg, Izdatel'stvo SPBGU, 2001.

JOANNA ORZECHOWSKA

Emotywny komponent znaczenia przymiotników negatywnie waloryzowanych w języku rosyjskim

The emotive component of negatively valued adjectives in Russian

Abstract. The article analyses adjectives excerpted from a dictionary entitled *Senses, Emotions and Adjectives of the Russian Language* and evaluated by respondents as causing very unpleasant emotions (marked in the dictionary with three minuses). An attempt was made to delineate the emotive component of their meaning on the basis of data from dictionaries providing explanations, as well as those presenting associations, accompanied by contexts of their usage traced in the corpus. The data contributing to the analysis can be employed in order to reconstruct emotional images of the world and national cultural specificity of expressing emotions. Additionally, they can be used to scrutinize and shape emotional competence, while the methodology of delineating the emotive component of meaning with the use of affective expression and their associations can be employed in further research into emotive lexical items.

Keywords: emotive adjectives, emotive component of meaning, dictionary of associations, affective, connotative

Joanna Orzechowska, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, Olsztyn – Polska, joanna.orzechowska@uwm.edu.pl, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9458-5991>

Wyrażanie emocji w języku jest jednym z najbardziej złożonych problemów w językoznawstwie. Jako skomplikowany fenomen ludzkiej psychiki emocje nie zostały jeszcze dogłębnie zbadane przez współczesną naukę i nie wypracowano jednolitych metod i narzędzi ich analizy. Ponadto językowe reprezentacje emocji, będąc przedmiotem badań usytuowanym na granicy językoznawstwa ogólnego i psychologii, były dotychczas rozpatrywane przez różne działy językoznawstwa i poddawane analizie różnymi metodami.

Pod koniec lat 80. XX wieku zrodziła się nowa dyscyplina naukowa – emotiologia, badająca werbalizację, wyrażenie i komunikowanie emocji (Šahovskij 21–22). Tym samym zakończył się etap naukowych twierdzeń, że lingwistyka nie powinna zajmować się emocjonalną stroną języka (Kerbrat-Orecchioni), dlatego że „nie

ma w języku emocjonalnej leksyki” (Galkina-Fedoruk 104) i „emocje nie wchodzą w strukturę języka” (Zvegincev 51). Przez wiele lat emocjonalność w języku była rozpatrywana jako konotacja semantyczna lub cecha stylistyczna jednostki, a ostatecznie została usankcjonowana na XIV Międzynarodowym Kongresie Słowistów w Berlinie w 1987 roku w wystąpieniu Františka Daneša (Daneš). Obecnie związek emocji i języka wydaje się naturalny i bezsporny. W literaturze naukowej nastąpił czas stwierdzeń, że w języku wszystko jest emocjonalne (Balli 7), wszystkie wypowiedzi są emocjonalne (Gak), „przejawienie się emocji zachodzi w każdej wypowiedzi” (Grabias 294), słowo jest powiązane z różnorodnymi procesami psychicznymi, w których emocje i intelekt tworzą nierozzerwalną całość (Mâgkova 20) i zauważa się bogactwo środków językowych służących wyrażaniu emocji oraz emocjonalnych zabarwień języków, w tym rosyjskiego (Vežbickaâ 331–332).

Emotiologia bazuje na założeniu psycholingwistów, że język jest emotywny, mimo że emocjonalność wypowiedzi może mieć charakter implicytny. Częściej jednak mamy do czynienia z wypowiedziami eksplicytnymi, jawnie wyrażającymi siłę i zabarwienie uczuć nadawcy. W procesie komunikacji emocjonalność jako zjawisko psychologiczne przekształca się w emotywność – zjawisko językowe. Emotywność staje się punktem wyjścia w opisach zachowań człowieka w lingwistyce kognitywnej (Šahovskij 29). Lingwiści emotiolodzy zakładają, że przyczyną pierwotnych i wtórnych nominacji zawsze były emocje człowieka, a *Homo senties* poprzedzał *Homo loquens*. Stąd stwierdzenie, że emocja poprzedzała słowo. Mowa zaistniała nie po to, by opisywać, opowiadać i twierdzić, ale po to, by wyrażać pragnienie i nakazywać, a takie działania nie mogą być bez emocjonalnego kontekstu (Šahovskij 10–17).

W nauce nie istnieje ujednoczona klasyfikacja środków językowych, wyrażających emocje nadawcy, czyli emotywów, podobnie jak nie istnieje ujednoczona klasyfikacja emocji. W najogólniejszych typologiach do emocjonalnej leksyki naukowcy zaliczają środki językowe nazywające uczucia (środki emocjonalne) oraz środki językowe służące do wzmocnienia siły wyrazu (środki ekspresji, środki stylistyczne). Klasyfikacji nazewnictwa ekspresji (wyrażania) emocji dokonał Władysław Lubaś, który wyróżnił ekspresję (i waloryzację) pozytywną (atencja, aprobata, radość, podziw, żart, przychylność) oraz ekspresję (i waloryzację) negatywną lub raczej negatywną (nostalgia, niedowierzanie, niezadowolenie, zniecierpliwienie) (Lubaś 183–202). Podobnej dychotomii podporządkowana jest typologia Stanisława Grabiasa, w której emocje pozytywne i negatywne są podzielone paralelnie na: skierowane na nosiciela stanu oraz zjawiska poza nosicielem stanów emocjonalnych, w tym na osoby i na zjawiska nieosobowe i ich stany (Grabias 298–299).

Inną klasyfikację proponuje Margarita Kożina, która do emotywów zalicza następującą leksykę ekspresyjno-emocjonalną: 1) wyrazy używane w mowie po-

tocznej, o charakterze familiarnym, niższego rejestru; 2) wyrazy wieloznaczne, które w znaczeniu przenośnym uzyskują ekspresywne zabarwienie i znaczenie oceny; 3) wyrazy, które emocjonalność i ekspresywność uzyskują dzięki słowotwórczym przyrostkom (Kożina 121–122).

W klasyfikacji Jurija Apresjana ekspresywność i emocjonalność związana jest nie tylko z zabarwieniem stylistycznym i oceną. Badacz wyróżnia dwie podstawowe grupy słów: nazywające emocje i nienazywające emocji. Do leksyki bazowej nazywającej emocje zalicza czasowniki (*niepokoić się, cieszyć się*), rzeczowniki (*strach, zachwył*), przymiotniki (*niespokojny*) i przysłówki (*straszenie*). Do drugiej grupy zalicza słowa, które w swojej semantyce zawierają wskazanie na stan emocjonalny subiekta, towarzyszący działaniu lub stanowi (*kibicować*), oraz słowa, które nie nazywają emocji, ale mają bezpośredni związek z nimi (*zaczerwienić się* ‘oblać się rumieńcem z powodu wstydu, zawstydzić się’) (Apresan 51). Ludmiła Babienko stworzyła klasyfikację emotywową bazującą na ich przynależności do części mowy: 1) ematywne czasowniki; 2) ematywne rzeczowniki; 3) ematywne przymiotniki; 4) ematywne przysłówki; 5) ematywne wykrzykniki (Babenko 65–70). Lew Nielubin wyróżnił 3 grupy ematywnych wyrazów: 1) wykrzykniki (*och!, ach!*); 2) wyrazy nazywające uczucia (*strach, nienawiść, radość*); 3) wulgaryzmy (Nelubin 122).

W literaturze naukowej funkcjonuje także podział ematywów ze względu na zakres emocji w ich semantyce. Są to afektywy, konotatywy i potencjatywy (Šahovskij 6, 74; Maslečkina 234). Do afektywów zalicza się słowa, których semem składa się tylko z semu (semów) emocjonalności. To są ematywy najwyższego stopnia emocjonalności i tradycyjnie zaliczane są do nich wykrzykniki, wulgaryzmy lub wyrazy bezpośrednio nazywające uczucia. Konotatywy są takimi ematywami, w których ematywna część znaczenia tylko towarzyszy znaczeniu przedmiotowo-logicznemu i ma charakter konotatywny. Potencjatywy w systemie języka należą do leksyki neutralnej i mogą stać się ematywami w określonych kontekstach i zastosowaniach (Šahovskij 75–76).

Najbardziej złożonym problemem emotiologii jest określenie (wyodrębnienie) relacji ematywnego komponentu znaczenia i myślenia oraz denotatywnego komponentu znaczenia. Wielu badaczy wskazuje na związek zabarwienia emocjonalnego wyrazu z charakterystyką obiektu nominacji (Šahovskij 61) oraz z konkretnymi pojęciami (Stepanov 12; Savčenko 30).

Problem polega na tym, że przedmiotowe i logiczne znaczenie słowa nie zawsze jest tożsame z jego pojęciem. Ma to odzwierciedlenie w hasłach słowników objaśniających, w których treść pojęcia (ze względu na ograniczenie objętości hasła) omówiona jest tylko w pewnym zakresie. Emocjonalne zabarwienie treści pojęcia przekazuje tę wiedzę o świecie, na którą zabrakło miejsca w hasłach słowników objaśniających. Znany rosyjski emotiolog Wiktor Szachovskij ilustruje tę

niezgodność następującym zdaniem: *Piotr jest jak tygrys*. Na podstawie słownika objaśniającego zdanie należałoby rozumieć jako: *Piotr jest jak 'duży drapieżny ssak z rodziny kotowatych z pasiastym futrem'* (Ożegov). Jednak bardziej prawdopodobne są znaczenia: 'Piotr jest okrutny jak tygrys' lub 'Piotr jest zwinny jak tygrys' (Šahovskij 60–61), chociaż okrucieństwo i zwinność tygrysa istnieją tylko implicytnie w językowej świadomości przeciętnego użytkownika języka, natomiast brakuje ich w słownikach objaśniających.

W ramach psycholingwistyki, rozumianej jako dział językoznawstwa badający cechy języka w powiązaniu z myśleniem i życiem społecznym człowieka oraz kolektywu jako warunku niezbędnego do zrozumienia natury jednostek językowych i reguł ich funkcjonowania (Ahmanova 230), powstają słowniki, które w odróżnieniu od tradycyjnych prac leksykograficznych nie są obiektywnym odzwierciedleniem struktury języka, a mentalnego i emocjonalnego stanu przeciętnego użytkownika języka. Należą do nich np. słowniki asocjacyjne, w których przytaczane są reakcje powstające w odpowiedzi na konkretne słowa-bodźce (zob.: *Русский ассоциативный словарь*, dalej – RSA; *Polski słownik asocjacyjny* – Gawarkiewicz, Pietrzyk, Rodziewicz). Impliacyjne właściwości obiektu, nieobecne w słownikach objaśniających, są zarejestrowane w słowniku asocjacyjnym. W haśle słownikowym *tygrys* znalazły się markery emocji: strach – *zły, okrutny, agresywny, ból, zagryzł*; podziw – *ładny, ładnie, doskonały, car* (RSA 656).

W 2010 roku był wydany inny słownik, który autorzy nazywają lingwistyczno-psychologicznym. Jest to praca *Органы чувств, эмоции и прилагательные русского языка (Zmysły, emocje i przymiotniki języka rosyjskiego)*, dalej – ZEPJR). Zarejestrowano w nim rezultaty analizy 15 918 przymiotników języka rosyjskiego z punktu widzenia ich związku z odczuciami uzyskiwanymi za pomocą różnych zmysłów. W słowniku znajdują się informacje o „emocjonalności” przymiotników, czyli o tym, na ile przyjemne lub nieprzyjemne emocje wywołuje dany leksem. Z ogólnej liczby wyrazów ankietowani wskazali 475, którym przyporządkowali odczucie przyjemnie/nieprzyjemnie. Wskazane przymiotniki były ponadto ocenione według skali odczuwania emocji: w niskim stopniu (nie)przyjemne, umiarkowanie (nie)przyjemne, bardzo (nie)przyjemne. Stopień odczucia został zaznaczony odpowiednią liczbą – od jednego do trzech – plusów (przyjemne emocje) lub minusów (nieprzyjemne emocje). Trudno przecenić znaczenie takiego słownika i zebranych w nim informacji. Chociaż uważa się, że przedstawiciele różnych kultur przeżywają uniwersalne emocje, to ich jakość i intensywność ukryta pod określonymi jednostkami językowymi funkcjonującymi w różnych wspólnotach kulturowo-językowych może być inna. Emocje są społecznie, kulturowo i historycznie uwarunkowane (Homskaâ, Batova 12), odgrywają ważną rolę w komunikacji międzykulturowej i nieumiejętne ich odczytanie i interpretacja

mogą zakłócać dialog i prowadzić do konfliktu kultur. Podobnie jak w glottodydaktyce mówi się o kompetencji komunikacyjnej, w emotiologii rozwija się pojęcie kompetencji emotywniej, stopień przyswojenia której decyduje o powodzeniu w komunikacji i działalności translatorskiej.

Celem niniejszego badania będzie ekscerpja przymiotników ocenionych przez respondentów jako wywołujące bardzo nieprzyjemne odczucia (zaznaczone w słowniku ZEPJR trzema minusami) oraz wyodrębnienie komponentów zabarwienia emocjonalnego ich sememów na bazie danych słownika objaśniającego, słownika asocjacyjnego oraz kontekstów ich użycie w korpusie językowym. W lingwistyczno-psychologicznym słowniku respondenci – młodzi ludzie – ocenili jako bardzo nieprzyjemne (– – –) następujące przymiotniki: *вонючий, гнилой, отвратительный, перегарный, потный, протухлый, разлагающий, тошнотный, туалетный, тухлый, фекальный*. Starsza grupa respondentów bardzo negatywnie (– – –) oceniła następujące przymiotniki: *алкогольный, аммиачный, бранный, взбешенный, визгливый, вонючий, газовый, гнилой, душе-раздирающий, жуткий, истерический, курительный, курящий, матерный, неприятный, несъедобный, никотинный, одуряющий, отвратительный, перегарный, плесневой, потный, протухлый, разлагающий, ругательный, сальный, сигарный, склизкий, табачный, тошнотный, тухлявый, туалетный, тухлый, фекальный*. Młodsze pokolenie do wywołujących bardzo nieprzyjemne odczucia zaliczyło 11 przymiotników, starsze – aż 34. Wszystkie przymiotniki ocenione trzema minusami przez młodych ludzi znalazły się w spisie wywołujących bardzo nieprzyjemne odczucia przymiotników wskazanych przez starszych. Może to świadczyć o podobnej waloryzacji przymiotników przez starsze i młodsze pokolenie, wynikającej z jedności językowo-kulturowej, z tendencją do zwiększania się wraz z wiekiem i zdobywanym doświadczeniem liczby znaków językowych wywołujących negatywne odczucia.

Największa liczba (20) „nieprzyjemnych” przymiotników jest odczuwana przez zmysł węchu. Dużą grupę z nich stanowią przymiotniki nazywające zapachy związane z nikotyną i paleniem papierosów (*курительный, курящий, никотинный, сигарный, табачный*), alkoholem (*алкогольный, перегарный*) i innymi używkami (*одуряющий*). W tej grupie znalazły się też przymiotniki nazywające zapachy będące rezultatem funkcjonowania organizmu człowieka (*аммиачный, потный, тошнотный, туалетный, фекальный*). Ponadto jako bardzo nieprzyjemne oceniono zapachy związane ze starzeniem się przedmiotów i psuciem się produktów spożywczych (*гнилой, плесневой, протухлый, разлагающий, тухлый*). Nadrzędnym przymiotnikiem tego pola semantycznego jest hiperonim *вонючий*.

Inne pole semantyczne tworzą przymiotniki powodujące przykre doznania słuchowe (9). Są one wywołane obraźliwymi, wulgarnymi wypowiedziami

(*бранный, матерный, ругательный*), nadzwyczajnymi sytuacjami, w których zaistniały (*взбешенный, истерический*), lub nieprzyjemną jakością dźwięków (*визгливый, душераздирающий*). Hiperonimami tego pola są przymiotniki *жуткий, неприятный*.

Zmysły smaku, wzroku i dotyku są reprezentowane w słowniku znacznie skromniej – po 4 leksemy, przy czym grupy lekсыkalno-semantyczne, podobnie jak dla zapachów i dźwięków, są tworzone przez jednostki nazywające rezultaty funkcjonowania ludzkiego organizmu, nadzwyczajnych zachowań człowieka i starzenia się produktów żywnościowych:

wzrok – *взбешенный, курящий, отвратительный, сальный*;

dotyk – *потный, сальный, скользкий, трухлявый*;

smak – *алкогольный, несъедобный, отвратительный, тухлый*.

Emotywny komponent semantyki tych przymiotników może być ukryty w semach różnych rodzajów. Mogą to być:

- 1) semy emotywnie, za pomocą których człowiek wyraża swoje emocje. Ich markerem w definicjach słownikowych są semy-indykatory (uczucie, emocja) lub nazwy konkretnych emocji – semy-kwalifikatory (pogarda, życzliwość), czyli afektywy;
- 2) semy ekspresyjne, za pomocą których nadawca wywiera wpływ na myśli i uczucia odbiorcy. Markerami takich semów w definicjach słownikowych są elementy ‘bardziej’, ‘bardzo’;
- 3) semy oceniające (apresemy), za pomocą których nadawca dokonuje subiektywnej oceny referenta. Można je wyodrębnić dzięki kwalifikatorom (np.: dobry, zły) w definicjach słownikowych (Šahovskij 334–335).

Pierwsza grupa analizowanych przymiotników ma status afektywów i semantykę emotywną o charakterze denotatywnym. Należą do nich hiperonimy *вонючий, жуткий, неприятный* oraz te leksemy, w których znaczeniu odnajdujemy semy waloryzacji i emotywności (w tekście pogrubione)¹:

вонючий – ‘**дурно, неприятно** пахнущий’;

неприятный – 1) ‘**не нравящийся** своими качествами, свойствами’;

2) ‘вызывающий чувство **неудовольствия, огорчения, неловкости**’;

жуткий – ‘вызывающий чувство **страха, ужаса**’; ‘тягостный, **неприятный**’;

отвратительный – 1) ‘вызывающий **отвращение**’; 2) ‘**очень плохой, скверный, гадкий**’;

взбешенный – ‘охваченный бешенством, находящийся в состоянии **крайнего раздражения**’;

¹ Wszystkie objaśnienie pochodzą z MAS, źródło elektroniczne.

визгливый – 1) ‘**пронзительно-резкий**, сопровождаемый визгом’; 2) ‘часто издающий визг’;

гнилой – 1) ‘**испорченный** или разрушенный гниением; гниющий, разлагающийся’. ‘Испорченный, **несвежий**, затхлый (о воде)’; 2) ‘сырой, дождливый, туманный (о погоде, климате)’; 3) перен. ‘**порочный** в каком-л. отношении’. ‘Общественно **вредный, нездоровый, упадочнический**’;

трухлявый – ‘превращающийся в труху от **гнили, ветхости**’;

душераздирающий – ‘**ужасный, полный отчаяния, страдания**’;

истерический – 1) прил. к истерия, к истерика; 2) ‘склонный к истерии, подверженный истерии’; 3) ‘характерный для истерии, для истерика; такой, как при истерике’; 4) ‘**болезненно-страстный, судорожный, доходящий до истерики**’;

матерный – ‘содержащий в себе **непристойно оскорбительное** употребление слова *мать*’;

несъедобный – ‘**непригодный** для еды’;

тухлый – 1) ‘загнивший и издающий **дурной** запах; протухший’; 2) ‘свойственный гниющему, истлевающему предмету (о запахе)’; 3) ‘затхлый, **несвежий** (о воде)’; 4) ‘прогорклый (о масле)’;

газовый – 1) прил. к газ; работающий с помощью энергии газа; 2) связанный с применением **отравляющих** газов;

разлагающий – способствующий разложению, внутреннему **распаду, упадку**, ведущий к ним.

W objaśniających hasłach słownikowych przytoczonych leksemów wyróżniamy semy emocji (np.: ‘огорчение’, ‘неудовольствие’, ‘страх’, ‘раздражение’, ‘отчаяние’, ‘страдание’) oraz semy waloryzacji (np.: ‘ужасный’, ‘вредный’, ‘плохой’, ‘скверный’, ‘упадок’, ‘гниль’).

Część przytoczonych przyzymiotników należy zaliczyć do konotatywów, ponieważ emotywny semy mają implicytny charakter i są zlokalizowane poza granicami ich logiczno-przedmiotowego znaczenia. Łatwo jednak odtworzyć ich emotywność przez wyodrębnienie jej w rzeczownikach, przez które są definiowane w słownikach objaśniających:

перегарный – прил. к перегар. *Перегар* – ‘**неприятный** запах изо рта от выпитого накануне спиртного’;

одуряющий – ‘вызывающий одурение, помрачающий сознание’. *Одурение* – ‘**утрата способности ясно** воспринимать и понимать окружающее’;

ругательный – ‘являющийся руганью, содержащий в себе ругань’. *Ругань* – ‘слова, которыми ругают, сквернословие’. *Сквернословие* – ‘речь, наполненная **неприличными** выражениями, **непристойными** словами, бранью’;

бранный – ‘ругательный’ (jw.);

плесневой – 1) прил. к плесень; 2) ‘образующий плесень’. *Плесень* – ‘бархатистый пушистый налет на чем-л. гниющем, влажном, представляющий собой скопление микроскопических грибков’; 2) ‘налет, проявление чего-л. отрицательного, застойного, вредного’;

тошнотный – 1) прил. к тошнота. *Тошнота* – ‘неприятное, томительное ощущение, предшествующее рвоте, а также состояние того, кого позывает к рвоте; дурнота’; 2) ‘тошнотворный’.

Drugą grupę konotatywów stanowią leksemy, których waloryzacja nie jest uwidocznioma w haśle słownikowym, np.:

алкогольный – ‘содержащий алкоголь. Вызываемый алкоголем’;

аммиачный – ‘содержащий аммиак’;

курительный – ‘предназначенный для курения’;

курящий – ‘такой, который курит’;

никотинный – ‘обусловленный, вызванный никотином’;

потный – 1) ‘покрытый потом; вспотевший’; 2) ‘пропитанный потом’;

3) ‘покрытый влажным налетом, каплями осевшего пара; запотевший’;

сальный – 1) ‘сделанный из сала; оставленный салом, жиром (о пятнах, следах и т. п.)’; 2) ‘предназначенный для получения сала; с высоким, большим содержанием сала’; 3) ‘залитый или испачканный чем-л. жирным, лоснящийся от жира, грязи’;

сигарный – прил. к сигара;

скользящий – 1) ‘покрытый слизью; ослизлый’; 2) ‘скользящий’;

табачный – 1) прил. к табак; ‘сделанный, полученный из табака; относящийся к выращиванию, обработке табака или к торговле табаком’;

туалетный – 1) прил. к туалет; ‘служащий для совершения туалета’;

фекальный – прил. к фекалии; ‘содержащий фекалии; предназначенный для фекалий’.

W przypadku braku emotywnych semów w objaśniających definicjach słownikowych przytoczonych przymiotników możliwe jest ich odnalezienie w polach asocjacyjnych odpowiednich znaków językowych. Przymiotniki ocenione przez respondentów jako bardzo nieprzyjemne powinny wywoływać negatywne skojarzenia. W asocjacyjnym słowniku języka rosyjskiego (RSA 2002) nie zarejestrowano wszystkich badanych przymiotników, dlatego rozpatrywano także skojarzenia dotyczące odpowiednich rzeczowników, będących formami podstawowymi dla przymiotników. Badaniu nie zostały poddane formy *аммиачный/аммиак*, *курительный*, *курящий*, *никотинный/никотин*, *сигарный/сигара*, *фекальный/фекалии* ze względu na ich brak w słowniku asocjacyjnym.

W polach asocjacyjnych konotatywów *пот*, *табак*, *туалетное* znajdują się reakcje wyrażające skojarzenia z nieprzyjemnym zapachem:

пот – запах, вонючий, вонь, воняет, выделение, едкий, неприятно, неприятный, фу!

табак – вонючий, противно, вонь;

туалетное – вонючее, неприятный запах.

Konotatywy *сало* i *склизкий* kojarzą się z nieprzyjemnymi doznaniem, bez wskazania na zmysł:

сало – невкусное, гнилое, отвратительное, фу!

склизкий – противный, мерзкий, неприятный, гадкий, гадость.

Badane wyrazy, mimo zakwalifikowania ich przez respondentów do zdecydowanie nieprzyjemnych (---), według danych słownika asocjacyjnego wywołują także pozytywne reakcje:

алкоголь – благо, хорошо, классно, помогает жить;

сало – свежее, вкусное;

табак – душистый;

туалетное – душистый.

Można zauważyć także przełożenie uświadomionego niebezpieczeństwa i zagrożenia dla zdrowia na negatywne odczucia związane ze zmysłami. Przymiotniki *алкогольный* i *табачный*, ocenione jako bardzo nieprzyjemne węchowo i smakowo, w słowniku asocjacyjnym oceniane są przede wszystkim jako szkodliwe dla zdrowia:

алкоголь – вред, вреден, зло, болезнь, враг здоровья, отвращение, плохо, приносит вред организму, тошнота;

табак – вредный, болезнь, рак.

Niewykluczone, że z takim samym procesem przełożenia wiedzy o szkodliwości używek dla zdrowia na nieprzyjemne odczuwanie mamy do czynienia w konotacjach przymiotników *курительный*, *курящий*, *никотинный*, *сигарный*.

Na podstawie słownika ZEPJR możemy stwierdzić, że użytkownikom języka rosyjskiego przymiotnik *сигарный* kojarzy się z bardzo nieprzyjemnym doznaniem węchowym. Niestety, brak jednostki *сигарный* w słowniku asocjacyjnym uniemożliwia prześledzenie łańcucha skojarzeń wywołanych tym słowem i wyodrębnienie semów negatywnej waloryzacji. Odszukanie komponentów znaczenia o zabarwieniu emocjonalnym wydaje się możliwe tylko w rezultacie prześledzenia użyć korpusowych.

W Narodowym Korpusie Języka Rosyjskiego (Национальный корпус русского языка, dalej – NKJR) najczęstszymi kolokacjami są: *сигарный дым*, *сигарный клуб*, ponadto odnotowujemy połączenia: *сигарный чемпионат*, *сигарный журнал*, *сигарный ящик*, *сигарный магазин*, *сигарный окурок*, *сигарный лист*, *сигарный сок*, *сигарный шкафчик*, *сигарный пепел*, *сигарный мундштук*, *сигарный столик*, *сигарный футляр*.

W NKJR przymiotnik *сигарный* odnotowujemy w kontekstach mówiących bezpośrednio o jego przykrym zapachu (*вонь от его сигар; Через несколько минут все купе было полно вонючим удушливым сигарным дымом; Воздух гостиной отдавал застоявшимся сигарным дымом*), który wywołuje nieprzyjemne doznania (*Едкий сигарный дым; поперхнулся жирным сигарным дымом; глаз прищурен от сигарного дыма; Вязкий сигарный дым; Отпугивает детишек*) i stanowi poważne zagrożenie dla zdrowia (*Мой отец рассказывал, что однажды, будучи еще совсем маленьким, я упал в обморок от его сигарного дыма*). Nieprzyjemny zapach i zjadliwość dymu przeciwstawia się świeżemu powietrzu (*Сигарный дым вместо свежего воздуха; Воздух был мутно-сиреневый от сигарного дыма; Он распахнул окно*). Negatywna waloryzacja przejawia w zestawieniu z pesymizmem i niepozytywną oceną przyszłości: *Будущее из пессимизма и сигарного дыма – скверная вещь!* I chociaż odnajdujemy pozytywnie waloryzowane konteksty, w których dym z cygara opisany jest jako wykwintny symbol przynależności do wyższych klas (*изысканно-сигарным дымом; Судя по его размашистому почерку с завитушками и тонкому сигарному запаху, он был нечужд европейской цивилизации*), to licznie znacznie ustępują one kontekstom z negatywną waloryzacją przymiotnika *сигарный*.

Przeprowadzone badanie wykazało, że informacja o zabarwieniu emocjonalnym przymiotnika zarejestrowanego w ZEPRJ nie zawsze jest zawarta w haśle słownika objaśniającego. W takim przypadku wyodrębnienie emotywnych semów umożliwiają dane słownika asocjacyjnego lub analiza użyc przymiotnika w korpusach językowych. Emotywny semy funkcjonują jako afektywy wskazujące na kompleksy związanych z danym słowem doznań i odczuć. Analiza ta może być wykorzystana w rekonstrukcji emocjonalnych obrazów świata i narodowo-kulturowej specyfiki wyrażania emocji oraz kształtowania emotywnych kompetencji i osobowości, a metodyka wyodrębnienia emotywnego komponentu znaczenia za pomocą afektywów-skojarzeń może posłużyć do dalszych badań emotywnych leksyki.

Bibliografia

- Ahmanova, Ol'ga S. *Slovar' lingvističeskich terminov*. Moskwa, KomKniga, 2005.
- Apresân, Ūrij D. „Образ человека по данным языка: попытка системного описания”. *Voprosy âzykoznaniâ*, 1, 1995, s. 37–65.
- Babenko, Lûdmila G. *Leksičeskie sredstva oboznačeniâ èmocij v russkom âzyke*. Sverdlovsk, Izdatel'stvo Ural'skogo universiteta, 1989.
- Balli, Šarl'. *Obšââ lingvistika i voprosy francuzskogo âzykoznaniâ*. Moskwa, Izdatel'stvo inostrannoĭ literatury, 1955.

- Daneš, František. „Cognition and Emotion in the Discourse Interaction: A Preliminary Survey of the Field”. *Preprints of the Plenary Session Papers. XIV International Congress of Linguists Organized under Auspices of CIPL, 10–15 August 1987*. Berlin, 1987, s. 272–291.
- Gak, Vladimir G. *Ázykovye preobrazovániâ*. Moskva, Ázyki russkoj kul'tury, 1998.
- Galkina-Fedoruk, Evdokiâ M. „Ob êkspressivnosti i èmocional'nosti v ázyke”. *Sbornik statej po ázykoznaniiu*. Red. Aleksej I. Efimov. Moskva, Izdatel'stvo Moskovskogo universiteta, 1958, s. 103–124.
- Gawarkiewicz, Roman, Izabela Pietrzyk, Barbara Rodziewicz. *Polski słownik asocjacyjny z suplementem*. Szczecin, Print Group, 2008.
- Grabias, Stanisław. *Język w zachowaniach społecznych*. Lublin, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1997.
- Homskaâ, Evgeniâ D., Natal'â Â. Batova. *Mozg i èmocii. Nejropsihologičeskoe issledovanie*. Moskva, Rossijskoe pedagogičeskoe izdatel'stvo, 1998.
- Kerbrat-Orecchioni, Catherine. *La connotation*. Lyon, Presses universitaires de Lyon, 1977.
- Kožina, Margarita N. *Stilistika russkogo ázyka*. Moskva, Prosvešenie, 1983.
- Lubaš, Władysław. *Polskie gadanie. Podstawowe cechy i funkcje potocznej odmiany polszczyzny*. Opole, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, 2003.
- Mâgkova, Elena Ŭ. „Problemy i perspektivy issledovaniâ èmocional'nogo značeniâ”. *Ázyk, soznanie, kommunikaciâ: Sbornik statej*, vyp. 11. Red. Viktoriâ V. Krasnyh, Andrej I. Izotov. Moskva, Dialog-MGU, 2000, s. 20–23.
- MAS – *Malyj akademičeskij slovar'*. Red. Anastasiâ P. Evgen'eva. Moskva, Russkij ázyk, 1981–1984. Web. 15.03.2020. http://enc.biblioclub.ru/Encyclopedia/118_malyj_akademicheskij_slovar.
- Maslečkina, Svetlana V. „Vyraženie èmocij v ázyke i reči”. *Vestnik Brânskogo gosudarstvennogo universiteta*, 3 (26), 2015, s. 231–236.
- Nelûbin, Lev L. *Očerki po vvedeniû v ázykoznanie*. Moskva, Moskovskij gosudarstvennyj oblastnoj universitet, 2005.
- NKJR – Nacional'nyj korpus russkogo ázyka. Web. 17.02.2020. <http://www.ruscorpora.ru/new/>.
- Ožegov, Sergej I. *Slovar' russkogo ázyka*. Web. 15.02.2020. <https://slovarozhegova.ru/>.
- RSA – Karaulov, Ŭrij N. et al. *Russkij asociativnyj slovar'*. Tom I: *Ot stimula k reakcii*. Moskva, Izdatel'stvo AST, 2002.
- Šahovskij, Viktor I. *Lingvističeskaâ teoriâ èmocij*. Moskva, Gnozis, 2008.
- Savčenko, Aleksej N. „Ázyk i sistemy znakov”. *Voprosy ázykoznaniiâ*, 6, 1972, s. 21–32.
- Stepanov, Ŭrij S. *Osnovy obšego ázykoznaniiâ*. Moskva, Prosvešenie, 1975.
- Vežbickaâ, Anna. *Semantičeskie universalii i bazisnye koncepty*. Moskva, Ázyki slavânskikh kul'tur, 2011.
- ZEPJR – Kolbeneva, Marina G., Ŭrij I. Aleksandrov. *Organy čuvstv, èmocii i prilagatel'nye russkogo ázyka. Lingvo-psihologičeskij slovar'*. Moskva, Ázyki slavânskikh kul'tur, 2010.
- Zvegincev, Vladimir A. *Semasiologiâ*. Moskva, Izdatel'stvo Moskovskogo universiteta, 1957.

STANISŁAW PUPPEL

W sprawie konieczności zachowania przedludzkich systemów komunikacyjnych (beźjęzykowych) w kontekście zachowania bioróżnorodności

Concerning the necessity of the preservation of prehuman communication systems (languageless) in the context of the preservation of biodiversity

Abstract. On the basis of the existing and unquestioned linguistic stance, a division of all the living creatures inhabiting the Earth into those which do not have language (i.e. prehuman and languageless) and those who have language (i.e. the genus *Homo sapiens*) is postulated. The paper briefly discusses a rich diversity of communication modes occurring in the domain of the prehuman communication systems, such as the auditory, visual, tactile, olfactory, electric, thermal, and seismic ones, with appropriate graphic illustrations. Furthermore, on the basis of the phenomenon of the observable shrinking of this diversity and the key position of the human species, it postulates the necessity of preserving this diversity in the context of biodiversity. This major postulate is in accord with the need to intensify attempts to preserve biodiversity as well as preserve the remaining diversity on the level of the prehuman communication systems as a major challenge of modern humanity. In this context, the human species is considered here as the species of the ‘overseers’ and ‘archivers’ of all the existing communication systems existing on the Earth as the carrier of the tree of life.

Keywords: universal communication space, prehuman communication systems (languageless), biodiversity, preservation of biodiversity, indexical systems, symbolic system, communication mode, communication order

Stanisław Puppel, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań – Polska, spuppel@amu.edu.pl, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1203-9282>

Wstęp

Na gruncie językoznawstwa podział wszystkich istot żywych zamieszkujących ziemię na posiadające język, czyli człowieka (*Homo sapiens*), i go nieposiadające, czyli wszystkie inne poprzedzające (przedludzkie) gatunki biologiczne, nie wymaga dalszych komentarzy. Taki podział przyjęty został przez językoznaw-

stwo, w tym językoznawstwo ogólne, językoznawstwo antropologiczne, biolingwistykę i językoznawstwo ewolucyjne. Zatem człowiek odróżniony został od innych gatunków na linii ‘język – brak języka (beźjęzykowość)’, gdzie przez ‘język’ rozumie się złożony wielopiętrowy system symbolicznej reprezentacji rzeczywistości, wykształcony filogenetycznie (ewolucyjnie) i przekazywany ontogenetycznie i międzypokoleniowo. Natomiast zjawisko ‘beźjęzykowości’ odnosi się do innych systemów komunikacyjnych, będących w posiadaniu pozostałych, a więc przedludzkich, gatunków biologicznych (zob. np. Sebeok; Hauser). Są to systemy przedsymboliczne i przede wszystkim oparte na wskaźnikowości (zob. np. Nöth) wykorzystującej prosty i powszechny mechanizm obejmujący wszystkie istoty żywe: ‘jestem, czyli posiadam cielesność, a więc reaguję na innych’. Mechanizm ten zawarty jest w Wielkim Układzie Życia (ang. *Grand Design of Life*) i Imperialnym Tetragonie Wcielenia (ang. *Imperial Tetragon of Embodiment*, zob. np. Puppel 2017).

Całość ziemskiego uniwersum komunikacyjnego (czy też ‘uniwersalnej przestrzeni komunikacyjnej’ – UPK, zob. Puppel 2004) stanowi globalny ekosystem językowo-komunikacyjny, którego ostatecznym celem jest pełna obsługa wszystkich istot żywych pomiędzy sobą (a więc komunikacja wewnątrzgatunkowa i ewentualna międzygatunkowa), a także swoista komunikacja tychże z nośnikiem ziemskim i Słońcem jako centrum większego układu planetarnego (np. fotosynteza), a więc ‘mieszkaniem’ dla wszystkich istot żywych (dom, gr. *oikos*), za pomocą dostępnych gatunkom i organizmom ‘zasobów komunikacyjnych’. W sensie zasobów komunikacyjnych ziemskie uniwersum komunikacyjne stanowi o jego gatunkowym (istotowym) bogactwie wykształconym pracowicie w niezliczonych pokoleniach ziemskiego biosu.

Unikatowa istotowość człowieka, będąca w odniesieniu do stopnia złożoności w wyraźnej opozycji do istotowości innych gatunków, zasadza się na spionizowaniu postawy, uwolnieniu kończyn górnych, rozwoju języka (tj. jego wielopiętrowej struktury i uniwersalnych cech składających się na jego budowę, zob. np. Hockett 1960; Hockett 1963), jak i silnie rozbudowanej świadomości odnośnie do własnego gatunku, świadomości międzygatunkowej i nośnikowej wyrażonej w układzie ‘kultury’. Idzie za tym równie unikatowa świadomość człowieka w odniesieniu do całokształtu życia na ziemi, zatem zdecydowanie unikatowa umiejętność objęcia całości i to w odniesieniu zarówno do różnorodności wszelkich zjawisk, jak i ich skali i trwania (metaświadomość). Jest więc człowiek nie tylko bezwzględny eksploratorem ziemskich zasobów, ale także mocą owej unikatowej i ewolucyjnie ustanowionej metaświadomości, niejako ‘nadzorcą’ całości. Jako nadzorca człowiek może zachowywać się jak ów benthamowski nadzorca więzienny funkcjonujący w idealnym panoptikonie (zob. Foucault),

w którym ma pełen dostęp do całości ziemskiego habitatu i umieszczony w nim centralnie przygląda się bacznie wszystkiemu zarówno w charakterze bezwzględ- nego eksploatatora wszelkich zasobów ziemskich, jak też jako ich archiwizator i ewentualny obrońca.

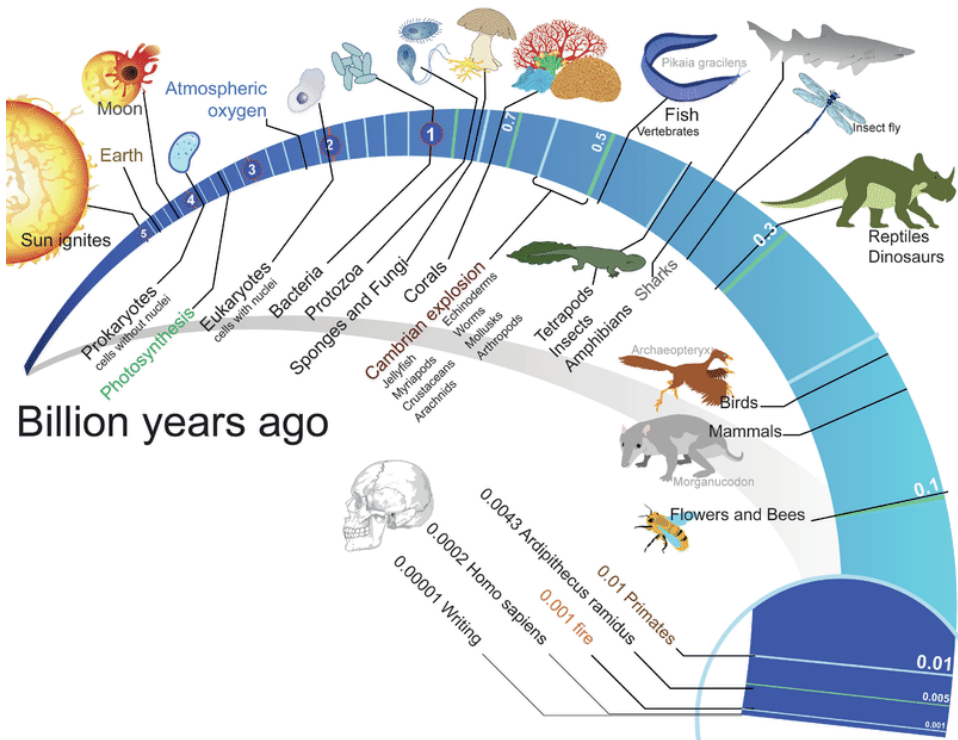
W niniejszym eseju przedstawiam człowieka, posiadacza języka i gatunkowo najmłodszego uczestnika ‘drzewa życia’ (ang. *tree of life*) nie jako komunikato- ra, lecz jako tego, który może i powinien wystąpić w charakterze obrońcy istot bezjęzykowych celem zachowania bezcennej różnorodności komunikacyjnej cha- rakteryzującej ziemski bios. Gatunkowo przebogata różnorodność ‘przedludzkich systemów komunikacyjnych’ (PSK) zawiera bowiem w sobie całe etologiczne bogactwo elementów, które w ten czy inny sposób, w tej czy innej skali, znała- zły swoje miejsce w wytworzonym ewolucyjnie systemie językowo-komunika- cyjnym człowieka *vis-à-vis* owych niezwykle bogatych przedludzkich systemów komunikacyjnych (zob. chociażby Darwin; Ruse). W tym sensie niniejsze krótkie opracowanie stanowi niewielki przyczynek omawiający mały fragment prowa- dzonych obecnie usilnych starań człowieka współczesnego w sprawie zachowa- nia jak największej różnorodności wszelkich bytów na ziemi (bioróżnorodności), w tym zachowania różnorodności językowej (lingworóżnorodności, zob. Puppel 2007, 2019; Cardinale et al.; Eberhard et al.).

Przedludzkie systemy komunikacyjne i ich starożytna różnorodność

W systemie linneuszowskim (Linnaeus 1735), wspartym bogatymi nowo- żytnymi badaniami odnośnie do datowania poszczególnych gatunków (zob. np. Gould 1990; Gould 2002; dos Reis et al.), możemy przyjąć następujące (oczywi- ście bardzo przybliżone) przedziały czasowe dla ich istnienia:

- prokarioty (*prokaryotes*, wiek: 4–3 mld lat)
- pojawienie się fotosyntezy (wiek: 3,5 mld lat)
- eukarioty (*eukaryotes*, wiek: ok. 2 mld lat)
- bakterie (*bacteria*, wiek: 1 mld lat)
- pierwotniaki (*protozoa*, wiek: 1,5 mld lat)
- gąbki i grzyby (*sponges* i *fungi*, wiek: 800 mln–700 mln lat)
- koralowce (*corals*, wiek: ok. 700 mln lat)
- ryby (*fish*, wiek: ok. 400 mln lat)
- rekiny (*sharks*, wiek: ok. 450 mln lat)
- czworonogi (*tetrapods*, wiek: ok. 400 mln lat)
- owady (*insects*, wiek: ok. 400 mln lat)
- płazy (*amphibians*, wiek: ok. 300–250 mln lat)

- gady i dinozaury (*reptiles i dinosaurs*, wiek: ok. 300 mln lat)
  - ptaki (*birds*, wiek: ok. 100 mln lat)
  - ssaki (*mammals*, wiek: od ok. 65 mln lat do dziś)
  - pszczoły (*bees*, wiek: ok. 100 mln lat)
  - naczelné (*primates*, wiek: ok. 100–65 mln lat)
  - człowiek (*Homo sapiens*, wiek: ok. 300–200 tys. lat)
- Przybliżone przedziały czasowe pokazuje także rysunek 1:

Rys. 1. Przedziały czasowe (w miliardach i milionach lat) reprezentujące historię życia na nośniku ziemskim

Źródło: Web. 01.12.2020. <https://pixabay.com/images/search>.

Jeśli na podstawie ogromnego dorobku paleobiologii (zob. np. Benton; Jablonski et al.; Briggs, Crowther) przyjmujemy za pewne wyodrębnienie tak bogatych podziałów życia na Ziemi i tak starożytne przedziały wiekowe pomiędzy poszczególnymi gatunkami, to logiczne jest założenie, że wszystkie one rozwinęły i nadal dysponują ustalonymi w tak długim okresie trwania gatunkowo adekwatnymi i udanymi systemami komunikacyjnymi, charakteryzującymi się nie

tylko bogatą różnorodnością elementów dystynktywnych, ale także sprawdzonymi zachowaniami komunikacyjnymi zarówno w bieżącej komunikacji wewnątrzgatunkowej i międzygatunkowej, jak i w określonych środowiskach (np. wodnym i powietrznym).

Przedziały te w sposób jednoznaczny pokazują najpóźniejsze pojawienie się w obrębie biosu ziemskiego człowieka rozumnego, którego najważniejszymi wyznacznikami są, jak już wskazano powyżej, spionizowana postawa, wolne kończyny górne, język oparty na znakowości symbolicznej i rozwinięta w stopniu maksymalnym metaświadomość. To właśnie ona pozwala człowiekowi na zajęcie wygodnego miejsca w charakterze obserwatora w benthamowskim panoptykonie celem nie tylko dokonywania obserwacji, prognoz i opisów całego świata, ale także, w węższej perspektywie, badania i opisywania całego przedludzkiego uniwersum komunikacyjnego, a także rozważania możliwości jego archiwizowania i tym samym ocalania go wraz z jednoczesnym rzucaniem światła na ewolucję języka (Puppel 2020).

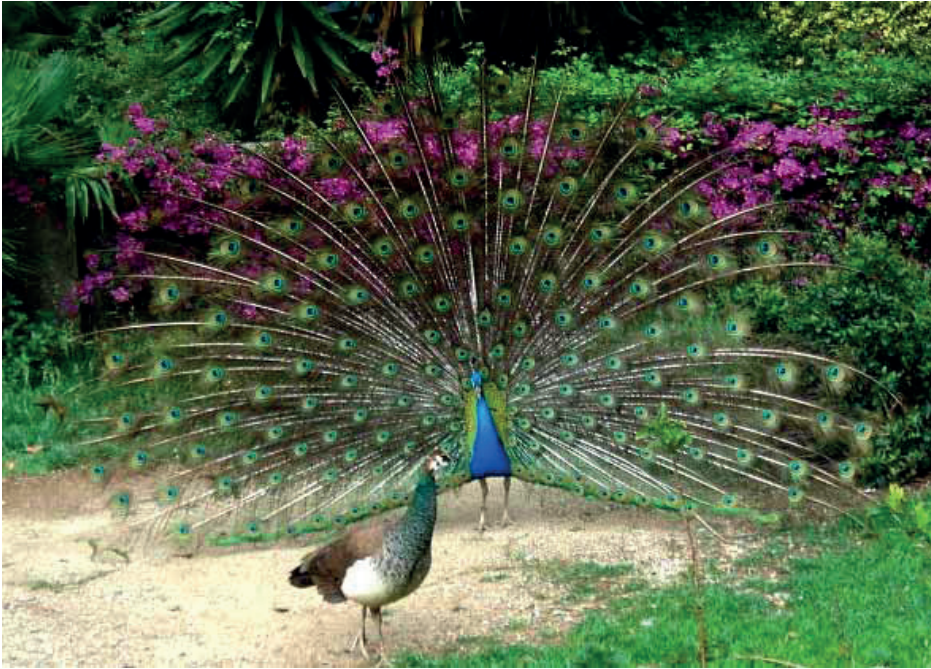
Przez wymienioną powyżej różnorodność przedludzkich systemów komunikacyjnych rozumie się występujące obecnie ogromne strukturalne bogactwo tychże ze wskazaniem dominujących trybów komunikacyjnych (łac. *modus comunicandi*, ang. *communication mode*) i ich elementów strukturalnych. Poniżej podano wybrany zestaw trybów występujących w różnych przedludzkich systemach komunikacyjnych. Są to:

- słuchowy,
- wizualny,
- dotykowy,
- węchowy (w tym chemiczny),
- elektryczny,
- termiczny,
- sejsmiczny.

A oto krótkie opisy wymienionych trybów komunikacyjnych.

Tryb słuchowy charakteryzuje wszystkie istoty przedludzkie komunikujące się z otoczeniem za pomocą dźwięków (w tym ultradźwięków w przypadku szczurów), a więc: płazy (np. żaby), ptaki, ssaki (w tym ssaki wodne jak delfiny i wieloryby), naczelne.

Tryb wizualny charakteryzuje wszystkie istoty przedludzkie komunikujące się z otoczeniem za pomocą wzroku, a więc: ryby, rekiny, czworonogi, owady, płazy, gady, ptaki, ssaki, naczelne. Tryb wizualny, m.in. doskonale zilustrowany prezentacją ogona samca pawia w okresie godowym (rys. 2), jest, obok trybu węchowego, najpowszechniej stosowanym trybem komunikacyjnym w świecie istot przedludzkich.

Rys. 2. Prezentacja ogona samca pawia (*Pavo cristatus*) w okresie godowym

Źródło: Web. 01.12.2020. http://www.ptakiozdobne.pl/21_Paw_krolewski.html#galeria.

Tryb dotykowy charakteryzuje wszystkie istoty przedludzkie komunikujące się z otoczeniem za pomocą zmysłu dotyku, a więc: ryby, czworonogi, owady, płazy, gady, ptaki, ssaki, naczelne. Tryb dotykowy jest trzecim po wizualnym i węchowym najpowszechniej stosowanym trybem komunikacyjnym w świecie istot przedludzkich.

Tryb węchowy (w tym chemiczny) charakteryzuje wszystkie istoty przedludzkie komunikujące się z otoczeniem za pomocą zmysłu węchu, a więc: ryby, rekiny, czworonogi, owady (np. pszczoły), płazy, gady, ptaki, ssaki, naczelne. Tryb węchowy z użyciem feromonów, a więc mieszaniny różnych substancji chemicznych, które mają wywołać określoną reakcję organizmów należących do tego samego gatunku (zob. np. Stoka) jest, obok trybów wymienionych powyżej, kolejnym najpowszechniej stosowanym i być może najstarszym trybem komunikacyjnym w świecie istot przedludzkich (zob. np. Baeckens).

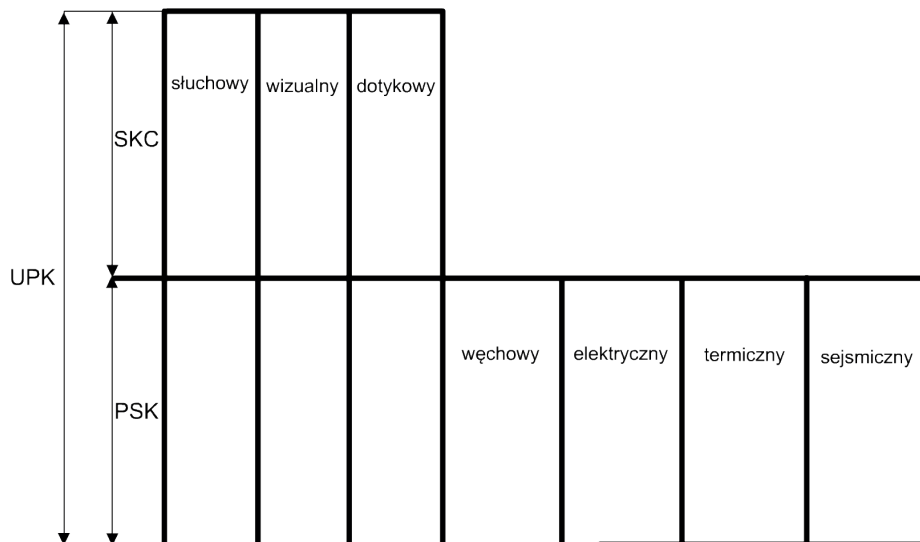
Tryb elektryczny charakteryzuje wszystkie istoty przedludzkie komunikujące się z otoczeniem za pomocą wytwarzania i odbierania pól elektrycznych, a więc ryby, płazy, gady i niektóre ssaki wodne, np. delfina gujańskiego, *Sotalia guianensis* (zob. np. Czech-Damal et al.). Tryb elektryczny występuje zatem bardzo rzadko, w większości ogranicza się do środowiska wodnego.

Tryb termiczny charakteryzuje wszystkie istoty przedludzkie komunikujące się z otoczeniem za pomocą rozpoznawania promieniowania cieplnego wytwarzanego przez inne istoty. Dotyczy on np. wampira zwyczajnego, *Desmodus rotundus* (zob. np. Kishida et al.), czy pluskwiaków wysysających (zob. np. Campbell et al.), a zwłaszcza wielu węży, które mają zdolność do rozpoznawania takiego właśnie promieniowania (np. grzechotniki, *Crotalus atrox*) za pomocą nie tylko wzroku, ale także wgłębień znajdujących się w części twarzowej (ang. *facial pits*), zawierających wykrywacze temperatury i promieniowania podczerwonego (IR) (zob. np. Kardong i MacKessy; Gracheva et al.) oraz pozwalających na tworzenie odpowiednio precyzyjnych „wizerunków cieplnych” swoich ofiar, a także zachowanie dystansu do nich. W porównaniu z innymi trybami tryb termiczny jest unikatowy i wyraźnie ograniczony w odniesieniu do skali swojego występowania.

Tryb sejsmiczny charakteryzuje wszystkie istoty przedludzkie komunikujące się z otoczeniem za pomocą wykrywania różnego rodzaju drgań przekazywanych za pomocą takich przekźników jak gleba, woda, łodygi roślin, liście trawy czy pajęczyzna. Tryb ten rozwinęły m.in. żaby, krety, pszczoły, pająki, dżdżownice w odpowiedzi np. na swoisty „bębniący” typ lokomocji u czworonogów, wytwarzający wyczuwalne drgania nośnika ziemskiego i wywołujący określone reakcje istot umiejących je rozpoznać.

Tryby powyżej wymienione stanowią jako całość niezwykle bogactwo komunikacyjne występujące na nośniku ziemskim. Ich obecność wskazuje na sprawdzone ewolucyjnie sposoby komunikowania się wewnątrz- i międzygatunkowe oraz z nośnikiem ziemskim w ogólnym celu utrzymania danego gatunku. Jak już zaznaczono powyżej, tryby te charakteryzują całe bogactwo przedludzkich systemów komunikacyjnych wykorzystujących pierwotną wskaźnikowość jako semiotyczną podstawę swojego istnienia. Mocno trzeba w tym miejscu podkreślić, że ich pełne poznanie, opisanie oraz staranna archiwizacja z pewnością pozwolą na pełniejsze poznanie i opisanie symbolicznej natury języka człowieka, opartego na wcześniej rozwiniętych systemach wskaźnikowych.

W tym kontekście trzeba wskazać na ewolucyjne ustalenie się u człowieka dla celów komunikacji wewnątrzgatunkowej trzech spośród wymienionych powyżej trybów, tj. słuchowego, wizualnego i dotykowego. Stworzyły one swoisty, gatunkowo ustanowiony, zespół słuchowo-twarzowo-dotykowy (zob. np. Puppel 2016), który znalazł się na wyposażeniu trzech porządków komunikacyjnych człowieka, tj. pierwotnego porządku słuchowo-ustnego, wprowadzonego znacznie później i wskutek przeniesienia się człowieka dodatkowo do stworzonego przez siebie wymiaru kulturowego porządku graficznego (pisanego i drukowanego) oraz będącego połączeniem obydwu porządku hybrydowego (zob. Puppel 2017). Dominację wyróżnionych przez człowieka trzech trybów w systemie komunikacji człowieka (SKC) ukazuje rysunek 3.

Rys. 3. Dominacja trybu słuchowego, wizualnego i dotykowego w systemie komunikacyjnym człowieka na tle innych trybów komunikacyjnych w przedludzkich systemach komunikacyjnych

UPK – uniwersalna przestrzeń komunikacyjna

PSK – przedludzkie systemy komunikacyjne

SKC – system komunikacyjny człowieka

Nie oznacza to, że inne spośród wymienionych powyżej trybów występujących w przedludzkich systemach komunikacyjnych nie odgrywają jakiejś (mniejszej lub większej) roli w komunikowaniu się człowieka wewnątrzgatunkowo czy z innymi (przedludzkimi) gatunkami. Zachowują one jednak u człowieka pierwotne zastosowanie wskaźnikowe, wyraźnie wspierające symboliczny język, wszelkie zachowania werbalne oraz reprezentują różnorodne uwarunkowania środowiskowe zachowania te określające. Ma to szczególne odniesienie do trybu węchowego, którego rola w kulturze została odpowiednio podkreślona (zob. np. Drobnick; Hoffmann; Ferdenzi et al.; także głośny film *Pachnidło. Historia mordercy* z roku 2006, oparty na powieści Patricka Süskinda z roku 1985 o tym samym tytule, który w szczególny sposób odniósł się do roli węchu i zapachu w kulturze Zachodu).

Zatem należy na koniec mocno podkreślić, że wymienione tryby komunikacyjne nie tylko doskonale ilustrują wciąż istniejącą bioróżnorodność i uczestnictwo tychże trybów w bogactwie zachowań komunikacyjnych w przedludzkich systemach komunikacyjnych, ale że właśnie z tego powodu należy dołożyć wszelkich starań, by lepiej je poznać i zachować w jak najpełniejszej formie.

Bibliografia

- Baeckens, Simon. „Evolution of animal chemical communication: insights from non-model species and phylogenetic comparative methods”. *Belgian Journal of Zoology*, 149, 1, 2019, s. 63–93.
- Benton, Michael J., red. *The fossil record 2*. London, Chapman and Hall, 1993.
- Briggs, Derek E. G., Peter R. Crowther. *Paleobiology II*. Oxford, Blackwell Scientific Publications, 2001.
- Campbell, Angela L. et al. „Biological infrared imaging and sensing”. *Micron*, 33, 2002, s. 211–225.
- Cardinale, Bradley J. et al. „Biodiversity loss and its impact on humanity”. *Nature*, 486, 2012, s. 59–67.
- Czech-Damal, Nicole U. et al. „Electroreception in the Guiana dolphin (*Sotalia guianensis*)”. *Proceedings of the Royal Society B*, 279, 2012, s. 663–668.
- Darwin, Charles. *The expression of the emotions in man and animals*. London, John Murray, 1872/1892.
- Drobnick, Jim, red. *The smell culture reader*. Oxford, Berg Publishers, 2006.
- Eberhard, David M., Gary F. Simons, Charles D. Fennig, red. *Ethnologue: languages of the world*. 22 ed. Dallas, TX, SIL International, 2019.
- Ferdenzi, Camille et al. „Individual differences in verbal and non-verbal affective responses to smells: Influence of odor label across cultures”. *Chemical Senses*, 42, 2017, s. 37–46.
- Foucault, Michel. *Discipline and punishment: The birth of the prison*. New York, Vintage Books, 1977.
- Gould, Stephen J. *The structure of evolutionary theory*. Cambridge (Mass.), Harvard University Press, 2002.
- Gould, Stephen J. *Wonderful life: The Burgess Shale and the nature of history*. New York, W.W. Norton, 1990.
- Gracheva, Elena et al. „Molecular basis of infrared detection by snakes”. *Nature*, 464, 2010, s. 1006–1011.
- Hauser, Marc D. *The evolution of communication*. Cambridge (Mass.), The MIT Press, 1997.
- Hockett, Charles F. „The origin of speech”. *Scientific American*, 20, 1960, s. 89–96.
- Hockett, Charles F. „The problem of universals in language”. *Universals of language*. Red. Joseph H. Greenberg. Cambridge (Mass.), The MIT Press, 1963/1966, s. 1–29.
- Hoffmann, Beata. *Perfumy. Uwarunkowania kulturowo-społeczne*. Kraków, Oficyna Wydawnicza Impuls, 2013.
- Jablonski, David, Douglas H. Erwin, Jere H. Lipps, red. *Evolutionary paleobiology*. Chicago, The University of Chicago Press, 1996.
- Kardong, Kenneth V., Stephen P. MacKessy. „The strike behavior of a congenitally blind rattlesnake”. *Journal of Herpetology*, 25, 2, 1991, s. 208–211.
- Kishida, Ryo et al. „A suspected infrared-recipient nucleus in the brainstem of the vampire bat, *Desmodus rotundus*”. *Brain Research*, 322, 1984, s. 351–355.
- Linnaeus, Carl. *Systema naturae sive regna tria naturae systematice proposita per classes, ordines, genera, & species*. Lund, Haak, T. i J.W. de Groot, 1735.
- Nöth, Winfried. *Handbook of semiotics*. Bloomington (IN), Indiana University Press, 1995.
- Puppel, Joanna. „Wskaźnikowość twarzy ludzkiej: krótki przegląd problematyki”. *Scripta Neophilologica Posnaniensia*, 16, 2016, s. 201–206.

- Puppel, Stanisław. „ECOLI[S]: essays and notes on ecolinguistic synergy and synthesis”. *Scripta de Communicatione Posnaniensi. Seria: Prace Naukowe Katedry Ekokomunikacji UAM*. T. 8. Poznań, Zakład Graficzny UAM, 2017.
- Puppel, Stanisław, red. *Ochrona języków naturalnych. Scripta de Communicatione Posnaniensi. Seria: Materiały Dydaktyczne Katedry Ekokomunikacji UAM*. T. 1. Poznań, Zakład Graficzny UAM, 2007.
- Puppel, Stanisław. „An outline of a domain-resource-agent-access-management (DRAAM) model of human communication: towards an ecology of human communication”. *Electronic Journal Oikeios Logos*, 1, 2004, s. 1–26.
- Puppel, Stanisław. „Uwagi w sprawie zachowania lingworóżnorodności w kontekście bioróżnorodności”. *Humanistica*, 21, 2019, s. 59–71.
- Puppel, Stanisław, red. *A bibliography of writings on the origins and evolution of language and communication. A tribute to science (evolving)*. Poznań [w druku].
- dos Reis, Mario, Philip C. J. Donoghue, Ziheng Yang. „Bayesian molecular clock dating of species divergences in the genomics era”. *Nature Reviews Genetics*, 8, 2015, s. 1–12. DOI: 10.1038/nrg.2015.8.
- Ruse, Michael, red. *The Oxford handbook of philosophy of biology*. Oxford, Oxford University Press, 2008.
- Sebeok, Thomas A. *Perspectives in zoosemiotics*. The Hague, Mouton, 1972.
- Stoka, Angel M. „Phylogeny and evolution of chemical communication: an endocrine approach”. *Journal of Molecular Endocrinology*, 22, 1999, s. 207–225.
- Süskind, Patrick. *Pachnidło. Historia pewnego mordercy*. Przeł. Małgorzata Łukasiewicz. Warszawa, Świat Książki, 1990.
- Süskind, Patrick. *Das Parfum. Die Geschichte eines Mörders*. Zürich, Diogenes Verlag, 1985.

KONRAD RACHUT

Komunikacja niewerbalna a tłumaczenie symultaniczne: aspekt empiryczny

Non-verbal communication and simultaneous interpreting: the empirical aspect

Abstract. Bearing in mind the prime principle of audiovisual integration in human communication (Seeber 2012, 2017), the author discusses the empirical aspects of the correlation between nonverbal communication and simultaneous interpreting. Having established that kinesics and prosody indeed can have a positive impact on understanding one's message, he conducts an experiment in which he compares the quality of the interpretations performed by MA students of English and Russian philology divided into audio and audio-visual groups in the case of English-Polish and Russian-Polish simultaneous interpreting. He focuses specifically on two categories of gestures – illustrators and emblems. Ultimately, he discovers a tangible relation between having the ability to see the speaker and the accuracy of interpreting the speaker's speech. However, the limitations of the experiment do not allow for making universal conclusions on the basis of its results, as it should become operationalised and replicated.

Keywords: nonverbal communication, simultaneous interpreting, audiovisual integration, experiment, gestures

Konrad Rachut, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań – Polska, konrad.rachut@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3019-0592>

Niniejszy artykuł stanowi kontynuację mojego wcześniejszego artykułu (Rachut), w którym poruszyłem aspekty teoretyczne związane z problemem korelacji pomiędzy komunikacją niewerbalną a tłumaczeniem symultanicznym. Podstawowe założenie, które eksplorowałem w jego ramach, brzmiało następująco:

zależność pomiędzy systemem znaków werbalnych i niewerbalnych wiąże się ze zjawiskiem integracji audiowizualnej w komunikacji międzyludzkiej, którego uzasadnieniem jest tendencja ludzkiego mózgu do łączenia wszelkich dostępnych płaszczyzn przekazu informacji w jedną całość. Badania neurolingwistów sugerują, iż sygnały niewerbalne wspierają i ułatwiają odbiór mowy (Rachut 66).

Bazą teoretyczną uzasadniającą konieczność uwzględniania płaszczyzny niewerbalnej w procesie tłumaczenia symultanicznego stał się model użycia zasobów

kognitywnych opracowany przez Kiliana Seebera (Seeber 2017: 468; Rachut 73). Jest to konsekwencją tego, że

[p]rzekładoznawca opracował model przetwarzania audiowizualnego, w ramach którego zaprezentował zakres wykorzystania zasobów kognitywnych tłumacza symultanicznego [...]. [Seeber] wyróżnił cztery równoważne płaszczyzny komunikacji bezpośredniej: słuchowo-przestrzenną (*auditory-spatial*), słuchowo-werbalną (*auditory-verbal*), wizualno-werbalną (*visual-verbal*) i wizualno-przestrzenną (*visual-spatial*) (Rachut 72; Seeber 2017).

Obranie takiej perspektywy pozwala uznać za zasadne przekonanie, zgodne z którym płaszczyzna niewerbalna może odgrywać istotną rolę dla tłumacza i tworzonego przez niego przekładu ustnego. Z tego względu celem niniejszego artykułu jest weryfikacja empiryczna, czy znaki niewerbalne, a w przypadku przeprowadzonego eksperymentu gesty wykonywane przez prelegentów i tłumaczy ustnych w procesie tłumaczenia symultanicznego, mają istotny wpływ na psychikę tłumacza i jakość przekładu symultanicznego jako produktu. W trakcie eksperymentu wykorzystałem mieszaną metodologię badawczą, która pozwoliła uwzględnić zarówno płaszczyznę werbalną przekładu symultanicznego, jak również jego przestrzeń niewerbalną.

Dotychczas przekładoznawcy podejmowali próby przebadania tłumaczenia symultanicznego z uwzględnieniem roli odgrywanej w nim przez znaki niewerbalne, lecz stosowana przez nich metodologia i stawiane cele nie były spójne. Najważniejsze eksperymenty związane z tym zagadnieniem to: kwestionariusze Hildegund Bühler (Bühler), eksperyment Sylvi Rennert (Rennert) dotyczący wpływu na rozumienie komunikatu dostępu/braku dostępu do danych wizualnych, eksperyment Eleny Galvão (Galvão, źródło elektroniczne) dotyczący naśladowania gestów prelegenta przez tłumaczy symultanicznych i eksperyment Seebera (Seeber 2012), w którym badacz przeanalizował ruchy gałek ocznych tłumaczy symultanicznych świadczące o poszukiwaniu danych wizualnych. Założenia teoretyczne i praktyczne rezultaty tych badań poddałem weryfikacji w ramach eksperymentu, którego opis, hipotezy i wyniki zawarłem w dalszej części artykułu.

Wobec dwufazowości komunikacji w tłumaczeniu symultanicznym, czyli kontaktu pomiędzy przedstawicielami odmiennych kultur i języków pośredniczonego przez tłumacza ustnego, jak również konsekwencji płynących z takiej sytuacji (odmiennych konwencji zachowania werbalnego i niewerbalnego, które w konfrontacji mogą prowadzić do nieporozumień, a nawet konfliktów) warto zastanowić się nad właściwościami komunikacji niewerbalnej i typologią gestów. Co ważne, zainteresowanie naukowców problematyką komunikacji niewerbalnej tak naprawdę doprowadziło do opracowania „gramatyki języka ciała”. Kluczowym postulatem w ramach takich rozważań jest to, że składa się ona z jednostek znaczenia, które w ogólnym rozrachunku stanowią reprezentację intencji nadaw-

cy. Dlatego też posługiwanie się terminem składnia języka ciała jest całkowicie uzasadnione. W tym ujęciu pojedyncze sygnały niewerbalne muszą być interpretowane jako większa całość, ponieważ wspólnie składają się na pasmo przekazu informacji.

Pierwszą właściwością komunikacji niewerbalnej jest **ciągłość**, która sprowadza się do czysto fizycznego aspektu komunikacji międzyludzkiej. Gdy uczestnicy rozmowy znajdują się w tym samym miejscu, są bezustannie obserwowani przez swoich interlokutorów (Verderber, Verderber, Sellnow 43). Daje to nieprzerwaną możliwość odczytywania stanu emocjonalnego poszczególnych osób i ich stosunku do danej sytuacji. Na przykład spoglądanie w dół lub na bok w trakcie ważnego spotkania biznesowego może świadczyć o braku zainteresowania tematem. W tego typu przypadkach osoba komunikuje się z pozostałymi, mimo że nie przekazuje eksplicytnej wiadomości werbalnej.

Drugą właściwością jest **wielokanałowość**, co oznacza, że znaki niewerbalne przekazują intencje mówiącego na wielu płaszczyznach (Verderber, Verderber, Sellnow 44). Interpretacja ludzkiego zachowania jest oparta na współdziałaniu postawy, gestów, ruchów ciała, mimiki, spojrzenia, wyglądu, melodii głosu (Verderber, Verderber, Sellnow 44). W ten sposób liczba niewerbalnych źródeł informacji, które odbiorcy komunikatu mogą wziąć pod uwagę, zdecydowanie przewyższa liczbę kanałów przekazu werbalnego, czyli dwa: wizualny (tekst) i audialny (mowa) (Fujishin 38).

Trzecią cechą komunikacji niewerbalnej jest **intencjonalność** związana z faktem, że nadawanie komunikatów za pośrednictwem znaków niewerbalnych jest u ludzi wrodzone. W konsekwencji są one zdecydowanie trudniejsze do skontrolowania niż zachowania werbalne. Wynika to prawdopodobnie z tego, że zasoby kognitywne dostępne ludziom w procesie komunikacji są zużywane przez trzy kluczowe procesy, czyli w kolejności chronologicznej, przedjęzykowe planowanie, formułowanie oraz artykulacja lub zapisanie (Grabowski 169). Z jednej strony nie oznacza to, że kontrolowanie sygnałów niewerbalnych jest niemożliwe – wymaga ono zdolności aktorskich, szczególnie w sytuacji, gdy nadawcy zależy na tym, by wyglądały one naturalnie i przekonująco. Z drugiej strony przesadne skupienie się na aspekcie niewerbalnym komunikacji może doprowadzić do wystąpienia błędów w trakcie wypowiedzania słów.

Czwartą właściwością sygnałów niewerbalnych jest **niejednoznaczność** związana z subiektywnością interpretacji ich znaczenia (Verderber, Verderber, Sellnow 44). W istocie każdy komunikat może być niejednoznaczny, gdyż ludzie dekodują jego potencjał semantyczny, opierając się na własnym spojrzeniu na świat, doświadczeniach życiowych i procesach poznawczych. Wiąże się to z konotacjami przyjmującymi różne postaci w zależności od człowieka i przekładającymi się na odmiennie odczytywany sens komunikatu, co opiera się na języku,

kulturze, wiedzy i psychice jednostki (Sternberg 375). Zasada ta ma zastosowanie również w przypadku komunikatów niewerbalnych, przez co istnieje wiele potencjalnych możliwości ich zdekodowania. Jeśli kontekst i kontekst rozmowy są niejasne, to intencja przypisana komunikatowi przez nadawcę może zostać odmiennie rozumiana przez każdego odbiorcę.

Ostatnią właściwością znaków niewerbalnych jest ich **prymarność** w odzwierciedlaniu ludzkich emocji (Verderber, Verderber, Sellnow 45). Ma to związek z faktem, że język werbalny został wytworzony sztucznie, a historycznie poprzedza go komunikacja oparta właśnie na niewerbalności. Jest ona więc pozostałością reakcji instynktownych typowych dla świata zwierząt. Inaczej mówiąc, są to zautomatyzowane szablony zachowania stanowiące bazę funkcjonowania człowieka.

Mając na względzie charakterystykę komunikacji niewerbalnej w ogóle, przejdę do wyodrębnienia poszczególnych kategorii sygnałów niewerbalnych. Ponieważ w eksperymencie skupiono się wyłącznie na wpływie gestów na jakość przekładu symultanicznego, nie będę odwoływał się do prozodii, kontaktu wzrokowego, mimiki, postawy i wykorzystania przestrzeni.

Powołując się na typologię gestów autorstwa Paula Ekmana i Wallace'a Frisena (Ekman, Frisen), należy wyodrębnić pierwszą kategorię gestów, czyli **emblematy**. Ekman uznaje te gesty za właściwy język ciała ze względu na to, że mają one precyzyjne znaczenie, jednakowo odczytywane przez przedstawicieli tej samej kultury (Ekman 39). Typowym przykładem emblematów jest kciuk uniesiony do góry, znak zwycięstwa i gest Kozakiewicza – ich potencjał semantyczny jest na tyle rozbudowany, że mogą one zastąpić dłuższe związki wyrazowe (Verderber, Verderber, Sellnow 45). Należy jednak zaznaczyć, że fizycznie identyczny emblemat może być rozumiany inaczej w zależności od kultury, w której jest używany.

Na kategorię emblematów składają się dwie podkategorie, czyli **emblematy ikoniczne** i **zakodowane arbitralnie** (Ekman 40). Gesty należące do pierwszej podkategorii bezpośrednio wyrażają swoje znaczenie, natomiast gesty z drugiej podkategorii nie mają formalnego związku z niesionym znaczeniem, a ich interpretacja jest rezultatem umowy społecznej. Przykładowo, dotknięcie ust czubkiem palca jednoznacznie pokazuje prośbę o zamilknięcie, więc należy do podkategorii emblematów ikonicznych. Z kolei uniesiony do góry kciuk oznacza aprobatę, która nie wynika z formalnej postaci znaku, natomiast ma szerokie znaczenie kulturowe, czyli jest emblematem zakodowanym arbitralnie.

Drugą kategorią gestów są **ilustratory** używane w celu dopełnienia komunikatu przekazywanego za pomocą słów poprzez zobrazowanie istotnej dla mówiącego części wypowiedzi. Ten rodzaj gestów pełni zatem funkcję tła komunikacji (Osika 160). Zrozumiałe jest, że częstotliwość używania ilustratorów zależy od

indywidualnych preferencji i przyzwyczajzeń konkretnej osoby. Właśnie z tego powodu niektórych określa się jako osoby „mówiące rękoma” (Verderber, Verderber, Sellnow 45). Ta częstotliwość jest powiązana z poziomem zaangażowania emocjonalnego osoby mówiącej. Wyróżnia się następujące podkategorie ilustratorów: **batuty**, **ruchy deiktyczne**, **ruchy rytmiczne** i **piktografy**. Jako że ilustratory czynią proces komunikacji bardziej dynamicznym i wielowymiarowym, to pozwalają na przekonanie rozmówców do swojej racji. Na dodatek dzięki nim mówiący sprawia wrażenie osoby towarzyskiej i przyjaźnie nastawionej. Przykładowo, ilustratory to wskazywanie, wyliczanie i wzruszanie ramionami. Bez wątplenia są one komplementarne wobec znaczenia zawartego w przekazie słownym.

Trzecią kategorią gestów są **regulatory**, czyli sygnały niewerbalne służące kontrolowaniu naprzemiennej natury komunikacji (tury słuchania i mówienia) pomiędzy dwoma rozmówcami lub ich większą liczbą (Ekman 44). Innymi słowy, dzięki użyciu tych gestów współrozmówcy ukazują swoje role odgrywane na każdym z etapów komunikacji – na tej podstawie Ekman (Ekman 44) wyodrębnił cztery podkategorie regulatorów. Po pierwsze są to **sygnały zgody odbiorcy**, czyli formy okazania pozytywnych odczuć ze strony słuchaczy, takie jak kiwanie głową lub wyraz aprobaty na twarzy. Po drugie są to **wzwania do odpowiedzi**, czyli sygnały niewerbalne, za pomocą których słuchacz komunikuje mówiącemu potrzebę wyjaśnienia czegoś – np. przez uniesienie brwi. Po trzecie są to **podtrzymywanie wypowiedzi**, a więc gesty wyrażające chęć mówcy do kontynuowania wypowiedzi, mimo że słuchacz chce mu przerwać – np. jest to dłoń skierowana spodem w stronę słuchacza. Po czwarte do regulatorów należą **poszukiwacze zmiany**, przy użyciu których słuchacze wyrażają swoją chęć zabrania głosu, takie jak wychylenie ciała do przodu lub podniesienie ręki.

Ostatnią kategorią gestów są **manipulatory**, które polegają na poruszaniu jedną częścią ciała przy użyciu innej, czyli np. jest to poprawianie okularów, bawienie się włosami lub kręcenie młynka kciukami (Ekman 43). Mogą one wyrażać odczucie dyskomfortu lub być zwyczajem konkretnej osoby. Są często nazywane **adaptatorami**, gdyż ich używanie obniża poziom stresu w interakcjach społecznych, tym samym pozwala osobie dostosować się do bieżącej sytuacji (Osika 161).

Podwaliny pod badania nad znaczeniem niewerbalności w tłumaczeniu symultanicznym stworzyła Bühler (Bühler). Przeprowadziła ona ankietę skupiającą się na aspekcie psychologicznym pracy doświadczonych tłumaczy symultanicznych. Ogólnym wnioskiem płynącym z udzielonych odpowiedzi było to, że dla tłumaczy niezbędna była możliwość obserwowania interakcji zachodzących pomiędzy prelegentami, widownią i pozostałymi tłumaczami. Jeśli chodzi o zdanie ankietowanych odnośnie do funkcji pełnionej przez komunikację niewerbalną prelegentów, to twierdzili oni zgodnie, iż jej percepcja umożliwiała im precyzyj-

niejsze tłumaczenie wypowiedzi, co szczególnie dotyczyło przypadków niezrozumienia słów lub problemów technicznych. Co się tyczy widowni, czyli również potencjalnych prelegentów, ich zachowania niewerbalne (zgłaszanie się, wstawanie z miejsca, podchodzenie do podium) pozwalały tłumaczom przygotować się na zmianę osoby mówiącej lub języka, dzięki czemu prawdopodobieństwo wytrącenia ich z rytmu diametralnie spadało. Z kolei obserwowanie zachowania odbiorców dawało możliwość dostosowania przekładu do ich wymagań – reakcje negatywne sygnalizowały niezrozumienie i pozwalały na przeformułowanie przekładu. W kwestii utrzymywania kontaktu wzrokowego z pozostałymi tłumaczami ankietowani zgodnie uznali, iż był to dla nich sposób na zasygnalizowanie potrzeby zasięgnięcia konsultacji merytorycznej lub wyrażenia chęci udzielenia jej. Podsumowując, z opinii tłumaczy przebadanych przez Bühler wynika, iż ci „nie chcą pracować w próżni” i ze względu na to cenią sobie możliwość zapoznania się z atmosferą tłumaczonej sytuacji komunikacyjnej.

Pierwsze próby eksperymentalnego zbadania problemu zostały podjęte przez Maurizia Balzaniego (Balzani), Lindę Anderson (Anderson) i Alexandrę Jesse i in. (Jesse et al.). Celem wszystkich trzech doświadczeń było zweryfikowanie wpływu obecności lub braku dostępu do płaszczyzny wizualnej komunikacji tłumaczonej symultanicznie, jednak jednoczesne uwzględnienie wielu aspektów przestrzeni niewerbalnej (mimika, gesty, postawa ciała) nie pozwoliło na jednoznaczną interpretację wyników. Ogólnie rzecz biorąc, rezultaty tych eksperymentów pozwalają stwierdzić, że w przypadku umożliwienia dostępu tylko do strony werbalnej komunikacji tłumacze symultaniczni mają skłonność do popełniania większej liczby błędów niż w przypadku dostępu do pasma przekazu werbalnego i niewerbalnego. Eksperymenty te mają zatem potencjał do wskazania kierunku dalszych badań – konieczności skupienia się na relacji pomiędzy konkretną kategorią znaków niewerbalnych a jakością przekładu symultanicznego.

Jeśli chodzi o nowsze badania, to Rennert w swoim eksperymencie (Rennert) zajęła się problemem wpływu obecności lub nieobecności prelegenta w polu widzenia tłumacza na jakość przekładu symultanicznego. Uczestnicy badania zostali podzieleni na dwie grupy: członkowie pierwszej mieli dostęp zarówno wizualny, jak i słuchowy do prelegenta, członkowie drugiej mieli zaś dostęp tylko do pasma dźwiękowego, ponieważ zostali umieszczeni w „ślepych kabinach” (ang. *blind booths*). Mimo że badaczka nie zauważyła wyraźnej korelacji pomiędzy obiema zmiennymi, w trakcie eksperymentu zaobserwowała przypadki, w których płaszczyzna niewerbalna stała się pomocna dla tłumaczących. Wynika to z kwestionariuszy wypełnionych przez uczestników eksperymentu po jego ukończeniu. Osoby tłumaczące w „ślepych kabinach” zauważyły, że tłumaczenie bez kontaktu wzrokowego z prelegentem było trudniejsze, wymagało większej koncentracji i prowadziło do szybszego zmęczenia. Było to szczególnie widoczne w situa-

cyjach, w których tłumaczący zdawali sobie sprawę, iż mówca przekazuje jakieś informacje za pomocą gestów dla nich niewidocznych. Nie ulega wątpliwości, że w tym kontekście obecność dodatkowego pasma wizualnego przekazu informacji mogła pozwolić tłumaczącym na obniżenie poziomu obciążenia kognitywnego. Należy zatem interpretować tłumaczenie ustne bez dostępu do pasma wizualnego tłumaczonej wypowiedzi jako znacznie utrudnione.

Z kolei Galvão w swoim badaniu skupiła się na aspekcie niewerbalnym tłumaczenia symultanicznego z pominięciem warstwy słownej, a więc gestykulacji połączonej z prozodią prelegenta i stopnia, w jakim tłumacze ustni ją odzwierciedlają (Galvão). Liczba uczestników eksperymentu (dwoje) i przykładów podanych w publikacji (cztery) jest niewielka, niemniej jednak sama idea jest warta przybliżenia. Badaczka wysnuwa wniosek, iż uczestnicy badania rzeczywiście powtarzali zachowania niewerbalne prelegenta. Dla przykładu:

[...] the speaker's emphasis on *well before* is rendered by the interpreter through prosody (ascending pitch and higher intensity) as well as gesture (ample stroke). Both speaker and interpreter seem to reveal the same perception or comprehension of time through their gestures: they locate the past behind and the present right in front of them and draw a line with a forwards movement to indicate time progression¹ (Galvão 15).

Te i inne sytuacje, w których doszło do odzwierciedlenia gestykulacji i prozodii prelegenta, pozwalają stwierdzić, że tłumacze w sposób naturalny wykorzystują komunikację niewerbalną w kabinach. Dzieje się tak, mimo że zdają sobie sprawę, że nie są widziani przez odbiorców tłumaczenia. Najwyraźniej jest to dla nich sposób na ułatwienie sobie procesu dobierania słów w trakcie tłumaczenia.

Seeber (Seeber 2012) w swoim doświadczeniu również skupił się na aspekcie niewerbalnym tłumaczenia symultanicznego – za cel obrał ustalenie, czy tłumacze korzystają z pasma wizualnego przekazu informacji w procesie tłumaczenia małych i dużych liczb. Wykorzystał do tego tzw. okulografy (*eye tracker*, *eye tracking glasses*) w konfrontacji z dwoma rodzajami przekazu: wizualno-przestrzennego (języka ciała) i wizualno-słownego (slajdów) (Seeber 2012: 344). Ruchy gałek ocznych uczestników dały podstawę do wysnucia wniosku, że sygnały niewerbalne traktowane są przez tłumaczy jako dodatkowe źródło informacji. W szczególności dotyczyło to slajdów, ponieważ w przypadku, gdy wyświetlano na nich liczby wypowiedziane przez prelegenta, tłumacze patrzyli

---

¹ „[...] podkreślenie przez prelegenta frazy *znacznie wcześniej* jest odzwierciedlone przez tłumacza za pomocą prozodii (intonacja rosnąca i donośniejszy głos) i gestu (machnięcie ręką). Zarówno prelegent, jak i tłumacz wyrażają analogiczną percepcję albo rozumienie czasu za pośrednictwem swoich gestów: umieszczają przeszłość za sobą, a przyszłość bezpośrednio przed sobą, dodatkowo rysują w powietrzu linię skierowaną od siebie dla zwizualizowania upływu czasu” [przeł. K.R.].

na nie dwa razy dłużej w porównaniu z sytuacją, kiedy liczby nie były na nich wyświetlane. Co szczególnie interesujące, twarz prelegenta była obserwowana przez tłumaczy zdecydowanie najdłużej (ok. 25 sekund w porównaniu do 10 sekund w przypadku slajdów i 5 sekund w przypadku gestów), chociaż zrozumiałe jest, że twarz nie jest w stanie zwizualizować liczb, w przeciwieństwie do slajdów i gestów (Seeber 2012: 345). Można wnioskować, że dążenie do wydobywania informacji ze znaków niewerbalnych jest, z jednej strony, świadome, lecz, z drugiej strony, instynktowne.

Przechodząc do opisu eksperymentu, chcę podkreślić, że punktem wyjścia było założenie, że komunikat prelegenta dociera do tłumaczy symultanicznych równolegle za pośrednictwem kanału audialnego i wizualnego. Mając na uwadze stwierdzone naukowo zjawisko integracji audiowizualnej w komunikacji (w tym w tłumaczeniu symultanicznym), miałem na celu wykazanie, czy dostęp zarówno do audialnego, jak i wizualnego pasma przekazu informacji ma pozytywny wpływ na jakość przekładu symultanicznego. Przekłada się na to procentowy udział każdej z trzech płaszczyzn składających się na komunikat – eksperyment koncentruje się na kinezyce (języku ciała), która stanowi aż 60% komunikatu. Jeśli chodzi o metodologię badania, to zastosowana procedura oparta jest na trzech spośród opisanych eksperymentów (Rennert; Galvão; Seeber 2012), natomiast metodologia oceny jakości przekładu symultanicznego została zainspirowana metodą opracowaną przez Magdalенę Bartłomiejczyk (Bartłomiejczyk). Eksperyment stanowi próbę wypracowania metodologii badawczej pozwalającej w wymierny sposób ocenić relację pomiędzy komunikacją niewerbalną a jakością przekładu symultanicznego. Wyniki badania i wnioski wyciągnięte na tej podstawie mogą przyczynić się do tego, iż praca tłumaczy symultanicznych stanie się łatwiejsza, zostaną opracowane nowe strategie nauczania tłumaczenia symultanicznego, jak również zostanie zgłębiony aspekt teoretyczny poruszanego zagadnienia.

Eksperyment miał na celu zweryfikowanie następujących hipotez sformułowanych na podstawie wspomnianych wyżej doświadczeń:

1. Tłumacze, którzy widzą i słyszą prelegenta, tłumaczą lepiej od tych tłumaczy, którzy go tylko słyszą.
2. Tłumacze, którzy jedynie słyszą prelegenta, czują się bardziej zestresowani, zdezorientowani i odizolowani od tłumaczonej sytuacji komunikacyjnej w porównaniu z tymi tłumaczami, którzy widzą i słyszą prelegenta.
3. Tłumacze, którzy widzą i słyszą prelegenta, odzwierciedlają jego gesty, a tłumacze, którzy tylko słyszą prelegenta, gestykują na swój indywidualny sposób.

Powyższe hipotezy zostały zweryfikowane na podstawie punktacji, którą uzyskały przekłady symultaniczne z języka angielskiego i rosyjskiego na polski wykonane przez członków dwóch grup eksperymentalnych: w jednej tłumacze

zarówno słyszeli, jak i widzieli prelegentki (są to grupy audio-wideo), a w drugiej jedynie je słyszeli (są to grupy audio). Istotne jest to, że wystąpienia prelegentek zostały odtworzone z nagrania, a nie zaprezentowane na żywo. Wynikało to nie tylko z ograniczeń finansowych i technicznych eksperymentu, lecz również z faktu, że ważne było dla mnie to, aby wszyscy uczestnicy eksperymentu mieli do czynienia z identyczną postacią komunikatu źródłowego.

W eksperymencie wzięło udział siedmioro studentów II roku studiów magisterskich filologii angielskiej i pięcioro studentów I roku studiów magisterskich filologii rosyjskiej. Wszyscy studenci uczęszczali na specjalizację przekładoznawczą, w związku z czym w programie studiów mieli przewidziane zajęcia z tłumaczenia ustnego, w tym symultanicznego. Należy zaznaczyć, iż grupa studentów filologii rosyjskiej zakończyła cykl zajęć z tłumaczenia symultanicznego 6 miesięcy przed eksperymentem. Dodatkowo grupa studentów filologii rosyjskiej była na I roku studiów magisterskich, zatem jej członkowie mogli mieć mniej doświadczenia i pewności w tłumaczeniu symultanicznym niż członkowie grupy studentów filologii angielskiej. Kluczowy jest fakt, iż tak mała liczba uczestników eksperymentu nie pozwoliła na poczynienie daleko idących uogólnień wyników, a wręcz odwrotnie – wnioski wyciągnięte z tych wyników należy interpretować jako tendencje, które muszą być zweryfikowane w ramach kolejnych badań.

Eksperyment został przeprowadzony w sali przystosowanej do zajęć z tłumaczenia symultanicznego, wyposażonej w profesjonalne kabiny i telewizory umieszczone pod sufitem na środku sali. W każdej z kabin przed każdym uczestnikiem eksperymentu zostały ustawione aparaty cyfrowe, które filmowały ich od momentu wejścia do kabiny do momentu zakończenia tłumaczenia. Nagrania te posłużyły jako materiał do analizy i oceny zachowań niewerbalnych tłumaczących, które dopełniły ocenę warstwy tekstowej przekładów.

W trakcie eksperymentu wykorzystałem dwa nagrania wystąpień dotyczących problemu niewerbalności w komunikacji międzyludzkiej. Wystąpienie w języku angielskim trwało 6 minut i 47 sekund, a liczba słów w nim użytych to 1091, natomiast wystąpienie w języku rosyjskim trwało 3 minuty i 19 sekund i użyto w nim 453 słów. Tak znacząca rozbieżność pomiędzy długością nagrań i liczbą słów w obu wystąpieniach wynikała z tego, że wystąpienie w języku angielskim w dużej mierze składało się z powtórzeń i wtrąceń. Poziom nasycenia informacjami w obu tekstach był mimo to porównywalny – został ustalony na podstawie indeksu czytelności, który w przypadku tekstu angielskiego wyniósł 77,5, a w przypadku tekstu rosyjskiego – 73. Co istotne, w trakcie nagrywania obu wystąpień obecna była publiczność, dlatego też prelegentki kilkakrotnie zwracały się do niej. Wszyscy uczestnicy eksperymentu zostali o tym poinformowani i poproszeni o nietłumaczenie odpowiedzi publiczności, gdyż były one niesłyszalne.

Początkowo dążyłem do tego, aby zdania, których dokładność tłumaczenia podlegała ocenie, zostały równomiernie rozlokowane w czasie całego wystąpienia w celu zminimalizowania efektu domina. Okazało się jednak, że znaczące i wyraźne gesty obu prelegentek grupowały się w określonych miejscach, podczas gdy w pozostałych trudno było je wyodrębnić. Na tej podstawie można stwierdzić, że w przypadku obu prelegentek natura gestów była sekwencyjna, gdyż jeden gest potrafił towarzyszyć całemu zdaniu lub kilka gestów potrafiło wystąpić jeden po drugim. Mając to na uwadze, wybrałem do analizy i oceny zdania, którym towarzyszyły wyraziste gesty i które miały ewidentny związek z płaszczyzną tekstową wystąpienia. Jako że spośród czterech opisanych kategorii gestów prelegentki używały dwóch, a mianowicie ilustratorów i emblematów, to właśnie one zostały uwzględnione w eksperymencie.

Po przetranskrybowaniu nagrań źródłowych określiłem w ich ramach obszary zainteresowania, a więc zdania, które były skorelowane z dwiema wspomnianymi kategoriami gestów: ilustratorami lub emblematami. Następnie w każdym z przekładów odszukałem zdania będące ekwiwalentami wybranych obszarów zainteresowania z wystąpień źródłowych i je przetranskrybowałem. Dalej, po podzieleniu wszystkich zdań na jednostki syntagmatyczne, przeprowadziłem analizę odpowiedniości występującej pomiędzy tekstami źródłowymi i przekładami. W tekście angielskim wybrałem 12 zdań skorelowanych z ilustratorami i 5 zdań skorelowanych z emblematami, a w tekście rosyjskim – 6 zdań skorelowanych z ilustratorami i 4 zdania skorelowane z emblematami. Gesty eksplicytnie powiązane ze znaczeniem słów prelegentek przypisałem do kategorii ilustratorów, a te, które mogłyby być zinterpretowane bez odwołania do słów, przypisałem do kategorii emblematów.

W trakcie zajęć z tłumaczenia ustnego, prowadzonych przez wykładowców ówczesnego Instytutu Filologii Angielskiej i Instytutu Filologii Rosyjskiej, wyznaczyłem po dwie sesje eksperymentalne z każdą z grup uczestników. Były to dla studentów pierwsze zajęcia w danym dniu, dzięki czemu można było wykluczyć wpływ ich zmęczenia na jakość przekładów. Każdą z grup poinformowałem o eksperymencie z tygodniowym wyprzedzeniem. Przed badaniem powiedziałem uczestnikom, że będą tłumaczyć wystąpienie prelegenta z nagrania i wskazałem jego temat. Uczestnicy celowo nie zostali poinformowani o problemie istotnym dla eksperymentu, aby nie wpłynąć na ich zachowanie i stosunek do zadania. Dodatkowo zostali poproszeni o wyrażenie zgody na bycie nagrywanymi i na wykorzystanie ich wizerunków w ewentualnych publikacjach.

Uczestnicy zostali przydzieleni albo do grupy audio, albo do grupy audio-wideo w wyniku losowania. Od strony technicznej eksperyment został przeprowadzony następująco – dwa telewizory podwieszono pod sufitem na środku sali zwrócone w stronę kabin tłumaczących pasmo audio zostało wyłączone,

natomiast pozostałe dwa – włączone. Członkowie obu grup wchodzili do sali w porządku alfabetycznym i siadali po jednej ze stron sali zgodnie z przydzieloną im grupą. W przypadku grupy studentów filologii angielskiej miały miejsce dwie tury eksperymentalne – pierwsza przy udziale czterech osób (dwie z grupy audio, dwie z grupy audio-wideo), druga przy udziale trzech osób (jedna z grupy audio, dwie z grupy audio-wideo). Jeśli chodzi o grupę studentów filologii rosyjskiej, to w ich przypadku miały miejsce trzy tury eksperymentalne – dwie, w których tłumaczyła jedna osoba z każdej z grup, i jedna, ostatnia, w której tłumaczyła tylko jedna osoba z grupy audio-wideo. W przypadku tłumaczenia z języka rosyjskiego na polski zdecydowałem o ograniczeniu liczby studentów biorących udział w turze z czterech do dwóch, by uniknąć kontrolowania czterech aparatów cyfrowych na raz. Było to spowodowane tym, że w grupie studentów filologii angielskiej właśnie z tego powodu nie udało się nagrać 1/3 przekładu jednego z uczestników.

Na początku każdej z tur odtworzyłem kilka sekund nagrania, aby upewnić się, czy każdy z uczestników słyszy albo widzi i słyszy nagranie (odpowiednio do grupy). Następnie odtworzyłem nagranie od początku do końca. Gdy uczestnicy eksperymentu zakończyli tłumaczenie, rozdałem im kwestionariusze, ponieważ chciałem zebrać informacje związane z ich odczuciami odnośnie do wykonanego zadania – zostało to zainspirowane eksperymentem Bühler (Bühler). Poprosiłem uczestników o udzielenie odpowiedzi wraz z uzasadnieniem na trzy pytania:

1. Czy tłumaczenie sprawiło Panu/Pani jakiegokolwiek trudności?
2. Czy uważa Pan/Pani, że możliwość widzenia prelegenta lub brak takiej możliwości ułatwiła/utrudniła Panu/Pani tłumaczenie?
3. Czy uważa Pan/Pani, że możliwość widzenia prelegenta lub brak takiej możliwości w jakikolwiek sposób wpłynęłaby na jakość Pana/Pani przekładu?

Uczestnicy eksperymentu otrzymali w kwestionariuszu wersję pytania nr 2 i 3 odpowiadającą ich grupie. W odpowiedzi na pytanie nr 2 uczestnicy mieli możliwość podzielenia się refleksjami na temat wykonanego zadania, a na pytanie nr 3 – przedstawienia swoich przypuszczeń. W ten sposób chciałem sprawdzić, czy uczestnicy badania odczuli wpływ widoczności/niewidoczności prelegentów na swoją psychikę i przekład, a także czy zadawali sobie sprawę z konsekwencji sytuacji, w której znaleźliby się, gdyby trafili do innej grupy.

Po przetranskrybowaniu tekstów źródłowych i ich przekładów podzieliłem wybrane zdania skorelowane z ilustratorami i emblematami na zdania składowe (syntagmy), aby ocenić dokładność przekładów każdego z uczestników eksperymentu. Celem analizy było ustalenie, czy podstawowe jednostki sensu zawarte w każdej z syntagm zostały odzwierciedlone w przekładach, czy nie. Oznacza to,

że oceniłem jakość przekładów na poziomie części zdania, a nie słów. Przykładowy podział zdania prezentował się następująco:

/Cos, quite frankly /, how we talk to each other / and how we behave / are two very strongly interwoven things/.

Z powyższego przykładu wynika, że w ramach tego zdania wydzieliłem cztery syntagmy. W celu oceny dokładności przekładów zastosowałem uproszczoną wersję metody oceny odpowiedniości syntagmatycznej autorstwa Magdaleny Bartłomiejczyk (Bartłomiejczyk 188). Każda syntagma poprawnie zrekonstruowana w przekładzie otrzymała jeden punkt. Zero punktów przyznawane było syntagmom pominiętym, przetłumaczonym niepoprawnie pod względem językowym i w których znaczenie źródłowe zostało zmienione. Należy zwrócić uwagę, że w przekładach wystąpiły dwa typy błędów w obrębie ostatniej kategorii: po pierwsze dodanie negacji do poprawnie przetłumaczonej syntagmy, po drugie zmiana wyjściowego związku zgody pomiędzy podmiotem i orzeczeniem w taki sposób, że zdanie stawało się niezrozumiałe. Kiedy wszystkie przekłady zostały ocenione, obliczyłem średnie wartości punktów dla każdej z grup, oddzielnie dla zdań skorelowanych z ilustratorami i emblematami. W analizie uwzględniłem nie tylko jakość przekładów, ale też gestykulację uczestników eksperymentu, ponieważ była ona widoczna na nagraniach.

Jeśli chodzi o tłumaczenie z języka angielskiego na polski, to maksymalna liczba punktów, jaką uczestnicy eksperymentu mogli zdobyć, wyniosła 52 dla ilustratorów i 21 dla emblematów. W przypadku ilustratorów średnia ocen jakości przekładów dla całej grupy audio wyniosła 37,3 punktu (71% maksymalnej liczby punktów), a w przypadku grupy audio-wideo – 29,25 punktu (56%). W związku z tym grupa audio osiągnęła wyższy poziom dokładności przekładów względem tekstu źródłowego niż grupa audio-wideo. Jest to sprzeczne z postawioną hipotezą, jako że zgodnie z nią to grupa audio-wideo powinna była przetłumaczyć te zdania lepiej. W przypadku emblematów grupa audio uzyskała 12,66 punktu (60%), a grupa audio-wideo – 16 punktów (76%) i w ten sposób hipoteza została potwierdzona.

Tabela 1. Wyniki angielsko-polskiego tłumaczenia symultanicznego dla zdań skorelowanych z ilustratorami i emblematami

Uczestnik	Grupa audio		Grupa audio-wideo	
	Ilustratory (maks. 52)	Emblematy (maks. 21)	Ilustratory (maks. 52)	Emblematy (maks. 21)
U1	34	12	–	–
U2	42	16	–	–

U3	36	10	–	–
U4	–	–	22	18
U5	–	–	30	15
U6	–	–	32	16
U7	–	–	33	15
	Średnia: 37,3	Średnia: 12,66	Średnia: 29,25	Średnia: 16

Jeśli chodzi o uczestników z grupy audio-wideo, w odpowiedziach do pytań z kwestionariuszy kilkoro z nich zwróciło uwagę, że niewidzenie prelegentki zmusiłoby ich do zaangażowania dodatkowych zasobów kognitywnych w celu wyobrażenia sobie, o czym prelegentka mówiła. Ich zdaniem, mogło to prowadzić do szybszego zmęczenia i utraty precyzji tłumaczenia. Co więcej, niektórzy twierdzili, że w momentach, kiedy mieli problem ze zrozumieniem słów prelegentki – ze względu na słabą jakość dźwięku lub odgłosy w tle – wykorzystywali kinezykę jako pomoc w zrozumieniu komunikatu. Była ona dla nich źródłem dodatkowych informacji, co jest całkowicie zgodne z przywołanym na początku artykułu założeniem Seebera o korzystnym wpływie integracji audiowizualnej na proces komunikacji (Seeber 2017: 462). W taki sposób w sytuacjach, kiedy tłumaczący nie rozumieli słów, odwoływali się do gestów prelegentki, traktując je jako kanał przekazu informacji, równoważny wobec słów. Na tej podstawie można wywnioskować, że gesty były narzędziem rozszerzającym przekaz, co implikuje lepsze rozumienie i tłumaczenie wypowiedzi pod warunkiem utrzymywania kontaktu wzrokowego z prelegentami.

Odnosnie do uczestników z grupy audio, należy przytoczyć opinię jednej osoby, iż dostęp do pasma wideo pozwoliłby nie tylko na zachowanie spójności przekładu, lecz również na efektywniejsze przekazanie wydźwięku wypowiedzi. Ponadto jedna z tłumaczących zauważyła, że gdyby widziała prelegenta, to wpłynęłoby to lepiej na jej samopoczucie, gdyż nie byłaby tak odosobniona i niepewna. Co ważne, tylko jedna uczestniczka zwróciła uwagę, że niemożność obserwowania całej sytuacji komunikacyjnej w nagraniu sprawiła, iż nie była w stanie zrozumieć i przewidzieć takich momentów, w których dochodziło do interakcji pomiędzy prelegentką a publicznością.

To skłania do wniosku, że także regulatory mogą mieć istotny wpływ na jakość przekładu symultanicznego – dostęp wizualny do nich pozwala tłumaczowi na przygotowanie się do zmiany osoby wypowiadającej się i zrozumienie atmosfery zachodzących interakcji. Dotyczyło to np. sytuacji, kiedy prelegentka kiwała głową w odpowiedzi na podniesioną rękę jednej z osób spośród publiczności, pozwalając jej na zabranie głosu. Tłumaczący z grupy audio-wideo widzieli te interakcje i byli przygotowani na wtrącenia ze strony innych osób, podczas gdy

grupa audio była tym zaskoczona. Niemniej jednak jedna z uczestniczek uznała, że dostęp do pasma wideo (widoczność tablicy, publiczności) ją rozpraszał właśnie ze względu na wielopłaszczyznowość.

Jak widać w tabeli 1, członkowie grupy audio przetłumaczyli zdania zawierające ilustratory o 15% dokładniej niż członkowie grupy audio-wideo. Może to sugerować, że w danym wypadku ilustratory nie nosły dodatkowego znaczenia z punktu widzenia tłumaczących. W istocie to właśnie dla osoby mówiącej ilustratory stają się najbardziej użyteczne, gdyż stanowią środek ekspresji – są powiązane ze stosunkiem nadawcy do komunikatu. W przeciwieństwie do redundantności emblematów, ilustratory są komplementarne wobec mowy. Należy w tym miejscu podkreślić, iż grupa audio tłumaczyła dokładniej niż grupa audio-wideo, lecz ta dokładność sprowadzała się do liczby syntagm i słów. Jej członkowie nie mieli możliwości zweryfikowania poprawności rozumienia słów prelegenta, co zmusiło ich do odtworzenia w przekładach tylko warstwy słownej wystąpienia. Potwierdza to fakt, że członkowie grupy audio-wideo tłumaczyli bardziej rozwlekle i opisowo, tracąc cenne sekundy i przeciążając zasoby kognitywne. Niektórzy z nich parafrazowali kilka razy z rzędu tę samą syntagmę źródłową, co można zinterpretować jako przesadne skupienie na gestach w celu zwiększenia precyzji tłumaczenia. Mówiąc inaczej, tłumaczący opisywali to, co widzieli na ekranie, zamiast podążać za prelegentką kontynuującą swój wywód. To powodowało pomijanie kolejnych fraz i utratę punktów przyznawanych za dokładność tłumaczenia. Na podstawie wyników eksperymentu można sądzić, iż uwaga członków grupy audio-wideo została odwrócona przez ilustratory, gdyż w ich opinii były one źródłem większej ilości informacji, niż miało to miejsce w rzeczywistości. Wiązało się to z tym, że ilustratory uzupełniają warstwę słowną. Co ciekawe, w kwestionariuszach wszyscy tłumaczący z tej grupy zgodnie twierdzili, że płaszczyzna niewerbalna ułatwiła im rozumienie i tłumaczenie oryginalnej wypowiedzi.

W przeciwieństwie do ilustratorów, emblematy sprawiły, że grupa audio-wideo przetłumaczyła zdania skorelowane z nimi o 16% lepiej od grupy audio. Ich natura, jak podkreśliłem przy opisywaniu kategorii gestów, sprowadza się do znaczenia niezależnego – stanowią one równoważniki całych fraz. Wyniki te potwierdzają obserwację, zgodnie z którą redundantne wobec mowy sygnały niewerbalne ułatwiają jej zrozumienie. Emblematy są gestami, za pomocą których osoba mówiąca może powtórzyć znaczenie przekazywane za pomocą słów. Wydaje się więc, że tłumacze wykorzystują to, porównując słowa z gestami i poszukując powiązań pomiędzy nimi. W przypadku eksperymentu tłumaczący stosowali tę zasadę nie tylko do zdań, z których zrozumieniem nie mieli problemu, lecz też do tych, których znaczenie nie było jasne. Dzięki uwzględnianiu emblematów tłumaczący albo potwierdzali, albo odrzucali swoje pierwotne interpretacje słów prelegentki. Istotne jest, że prelegentka używała emblematów, przede wszystkim

mówiąc o konkretnych gestach. Dla przykładu, kiedy poruszała kwestię osób mających w zwyczaju dotykać swoich współ rozmówców, jednocześnie wizualizowała to poprzez położenie ręki na ramieniu. Uczestniczka 6 z grupy audio-wideo przetłumaczyła ten fragment wypowiedzi jako „osoby, które są blisko”, a potem jako „osoby, które odpychają naszą rękę”. Dopiero po sześciu sekundach przetwarzania komunikatu źródłowego poprawiła się, wypowiadając słowa „osoby, które klepią cię po ramieniu”.

Pozwala to zauważyć, że członkowie grupy audio tłumaczyli wypowiedź prelegentki słowo po słowie, a członkowie grupy audio-wideo – opisowo. Ci pierwsi pominęli dwie syntagmy, ci drudzy aż osiem. Na podstawie tych liczb można uznać, że z jednej strony członkowie grupy audio słuchali uważniej słów prelegentki i starali się dokładniej oddawać strukturę wypowiedzi źródłowej w swoich przekładach, lecz mimo to nie udało im się lepiej przetłumaczyć zdań zawierających emblematy. W tym przypadku zadanie było łatwiejsze dla grupy audio-wideo, jako że gesty służyły prelegentce do wizualizacji tego, o czym mówiła. Tłumaczący mieli możliwość ciągłego konfrontowania płaszczyzny werbalnej i niewerbalnej. Z drugiej strony strategia tłumaczenia posłownego zastosowana przez grupę audio okazała się efektywna w przypadku ilustratorów, gdyż pojawiały się one wraz ze zdaniem opisującym teorię komunikacji niewerbalnej. Za ich pośrednictwem prelegentka odzwierciedlała tempo wypowiedzi, podobieństwa i różnice pomiędzy poruszonymi kwestiami, jak również stosunek emocjonalny do tematu.

Jeśli chodzi o tłumaczenie z języka rosyjskiego na polski, to w tym przypadku maksymalna liczba punktów, jaką uczestnicy eksperymentu mogli uzyskać, wyniosła 18 dla zdań skorelowanych z ilustratorami i 19 dla zdań skorelowanych z emblematami. W przypadku ilustratorów średnia ocen jakości przekładów dla całej grupy audio wyniosła 6,5 punktu (36% maksymalnej liczby punktów), a w przypadku grupy audio-wideo – 11,6 punktu (64%). W przypadku emblematów grupa audio uzyskała 5 punktów (26%), a grupa audio-wideo – 13 punktów (68%). Hipoteza została więc potwierdzona zarówno w odniesieniu do zdań skorelowanych z ilustratorami, jak i z emblematami.

Tabela 2. Wyniki rosyjsko-polskiego tłumaczenia symultanicznego dla zdań skorelowanych z ilustratorami i emblematami

Uczestnik	Grupa audio		Grupa audio-wideo	
	Ilustratory (maks. 18)	Emblematy (maks. 19)	Ilustratory (maks. 18)	Emblematy (maks. 19)
U1	10	3	–	–
U2	3	7	–	–
U3	–	–	10	15

U4	–	–	15	13
U5	–	–	10	11
	Średnia: 6,5	Średnia: 5	Średnia: 11,6	Średnia: 13

W wypadku pierwszej kategorii używanych gestów grupa audio-wideo była lepsza od grupy audio o 28%, a w wypadku drugiej kategorii gestów – o 42%. Wyniki sugerują, że grupa rosyjsko-polska – mając mniej doświadczenia od grupy angielsko-polskiej – była w stanie lepiej wykorzystać dostęp do gestosfery prelegentki. Mogło to wynikać z faktu, że rosyjski tekst był krótszy, tempo wypowiedzi wolniejsze, a prelegentka używała gestów w sposób bardziej wyrazisty. Dodatkowo sami uczestnicy spoglądali na ekran dłużej, co mogło wpłynąć na zniwelowanie problemów w odbiorze komunikatu. To zostało odzwierciedlone w ich przekładach, dlatego że grupa audio-wideo pominęła tylko cztery syntagmy, a grupa audio – dziewięć. Można wnioskować, że możliwość patrzenia na prelegentkę przełożyła się na większą dokładność i pewność w tłumaczeniu u członków grupy audio-wideo.

Kolejnym istotnym aspektem eksperymentu była komunikacja niewerbalna tłumaczących, gdyż taka analiza nie może skupiać się wyłącznie na niewerbalności prelegenta. Kinezyka i prozodia tłumaczących w grupie angielsko-polskiej przez większość czasu pozostawała względnie monotonna. Najbardziej jawnym odzwierciedleniem stanu psychicznego uczestników eksperymentu było ich spojrzenie, gdyż grupa audio-wideo często przenosiła wzrok poza ekran w trakcie przetwarzania komunikatu. Z kolei grupa audio skupiała wzrok w jednym miejscu przez większość czasu. Podobieństwo w kwestii gestów między obiema grupami sprowadzało się do tego, że ich członkowie mieli tendencję do machania rękoma w trakcie tłumaczenia (używania batut), tak jakby starali się przyspieszyć tempo swojego tłumaczenia i zmobilizować się do większej skuteczności. Oprócz tego, ze względu na świadomość, że byli nagrywani, tłumaczący używali adaptatorów i spoglądali w obiektyw – były to niewątpliwie objawy efektu obserwatora.

Szczególnym obiektem mojego zainteresowania było to, w jakim stopniu tłumaczący odzwierciedlali zachowania niewerbalne prelegentek. W przypadku tłumaczących z grupy angielsko-polskiej wydarzyło się to dwukrotnie. Po pierwsze, uczestniczka 7 odworowała pochylenie się prelegentki nad biurkiem w trakcie wypowiedzania słów „jeśli osoba pochyła się w twoją stronę w ten sposób” poprzez delikatne wychylenie swojego torsu. Po drugie, uczestniczka 6 odzwierciedliła skrzyżowanie ramion prelegentki poprzez wypchnięcie ramion przed siebie. Rzucano się w oczy także to, że uczestnik 3 z grupy audio gestykułował, modulował swój głos i używał mimiki o wiele bardziej żywiłowo niż prelegentka. Mogło to wynikać albo z działania efektu obserwatora, albo z tego, że nie widział

prelegentki. Gdyby druga sytuacja faktycznie miała miejsce, to należałoby to interpretować jako instynktowne dążenie do kompensacji braku dostępu do strony wizualnej nagrania.

Zachowania niewerbalne tłumaczących z grupy rosyjsko-polskiej były porównywalne do tych z grupy angielsko-polskiej, ponieważ wykorzystywali oni gesty w celu zmotywowania siebie do uzyskania większej efektywności tłumaczenia. Można było również zauważyć oznaki dezorientacji po stronie członków grupy audio, co przede wszystkim dotyczyło tych fragmentów wystąpienia prelegentki, których nie rozumieli. Zwrócili na to uwagę w odpowiedziach do pytań z kwestionariuszy – wszyscy opisali towarzyszące im uczucie odseparowania od tłumaczonej sytuacji komunikacyjnej. W przeciwieństwie do tłumaczących z angielskiego na polski, w tej grupie miała miejsce sytuacja, w której członkini grupy audio-wideo gestykulowała równoległe z prelegentką. Uczestniczka 3 czuła naturalną potrzebę wyrażenia sensu swoich słów za pomocą sygnałów niewerbalnych, nie odczuwając presji wynikającej z tego, że jest nagrywana. Trzeba zaznaczyć, że w większości przypadków używała innych gestów niż prelegentka, ale w tych samych momentach wystąpienia. Przede wszystkim dotyczyło to jego drugiej części, co może być powiązane ze spadkiem początkowo wysokiego poziomu stresu. W taki sposób uczestniczka przetłumaczyła nie tylko słowa prelegentki, lecz również jej gesty, jednak dokonała tego za pośrednictwem gestów innych niż w wystąpieniu źródłowym.

Jeśli chodzi o potencjalne zastrzeżenia, które mogą pojawić się w odniesieniu do przeprowadzonego eksperymentu, głównym z nich może być temat wystąpień prelegentów, czyli komunikacja niewerbalna. Mówienie o niej bez wątplenia wymusza wykorzystywanie znaków niewerbalnych w sposób sztuczny jako przykładów, co w przypadku innej tematyki wystąpień mogłoby nie mieć miejsca. Przełożyło się to chociażby na moment, kiedy amerykańska prelegentka mówiła o haptyczności i wykonywała rękami ruchy przypominające dotykanie niewidzialnej osoby. Na dodatek w obu wystąpieniach było kilka sytuacji, w których prelegentki używały wyrażen deiktycznych w celu wskazania na wykonywany przez nie gest. Dla grup audio-wideo ten gest był w zasięgu wzroku, więc nie dość, że wiedziały, co osoby mówiące mają na myśli, to mogły zastąpić wyrażenie deiktyczne opisem użytego sygnału niewerbalnego. Osoby z grup audio poradziły sobie jednak z tym problemem, gdyż dosłownie przetłumaczyły użyte wyrażenie deiktyczne, zakładając, że hipotetyczni odbiorcy ich tłumaczenia widzą to, do czego ono odsyła.

Trzy kluczowe ograniczenia eksperymentu były następujące: brak profesjonalnego doświadczenia uczestników, tłumaczenie wypowiedzi z nagrania, a nie na żywo oraz liczba uczestników. Po pierwsze, jako że uczestnicy eksperymentu dopiero kształcili się w obszarze tłumaczenia ustnego, nie mieli jeszcze wypracowanych i zautomatyzowanych strategii radzenia sobie z problemami tłumacze-

niowymi, w tym z identyfikowaniem informacji zbędnych. Oprócz tego mogli być bardziej podatni na stres i nieprzyzwyczajeni do wykonywania zadań tłumaczeniowych pod presją. Po drugie, ze względu na fakt, że uczestnicy eksperymentu tłumaczyli wystąpienie z nagrania, można stwierdzić, że takie zadanie zbliżone było do tłumaczenia zdalnego. Istnieje prawdopodobieństwo, że wystąpienia prelegentek byłyby postrzegane przez tłumaczących inaczej, gdyby i jedni, i drudzy znajdowali się w tym samym pomieszczeniu (Moser-Mercer; Mouzourakis). Zależało mi jednak na tym, aby wszyscy uczestnicy eksperymentu tłumaczyli dokładnie tę samą wersję wystąpienia, gdyż liczba kabin w sali nie pozwalała na jednoczesne umieszczenie w nich wszystkich tłumaczących. Po trzecie, niewielka liczba uczestników eksperymentu nie pozwala na sformułowanie uogólnienia odnośnie do tego, że pozytywny wpływ dostępu tłumacza do płaszczyzny komunikacji niewerbalnej prelegenta na jakość przekładu symultanicznego jest uniwersalny. Jest to raczej obserwacja, która powinna być poddana operacjonalizacji i weryfikacji na większej grupie tłumaczy (wartościowe byłoby porównanie wyników tłumaczy amatorów i zawodowych tłumaczy).

Podsumowując niniejszy artykuł, pragnę zauważyć, że teza o integracji audiowizualnej w procesie komunikacji, która została postawiona przez Seebera (2017), ma przełożenie na realia tłumaczeniowe. Z eksperymentu wynika, iż pierwsza hipoteza o pozytywnym wpływie sygnałów niewerbalnych na jakość przekładu symultanicznego została potwierdzona w $\frac{3}{4}$ (za wyjątkiem grupy angielsko-polskiej w przypadku zdań skorelowanych z ilustratorami). Druga hipoteza, w myśl której grupom audio-video powinno się tłumaczyć łatwiej pod względem psychologicznym, została potwierdzona na podstawie subiektywnych odczuć uczestników eksperymentu, opisanych przez nich w kwestionariuszach. Z kolei trzecia hipoteza o odzwierciedlaniu komunikacji niewerbalnej prelegenta przez tych tłumaczy, którzy go widzą, została potwierdzona częściowo – troje uczestników powtarzało niektóre gesty prelegentek. Na podstawie przekładów i zachowania uczestników eksperymentu można uznać, że komunikacja niewerbalna rzeczywiście może być istotna w procesie tłumaczenia symultanicznego. Potwierdzenie tej obserwacji na szerszą skalę wymaga zastosowania spójnej metodologii badawczej i przeprowadzenia obszerniejszej dyskusji teoretycznej. Dzięki temu możliwe będzie ułatwienie pracy tłumaczom symultanicznym i dopełnienie sylabusów stanowiących podstawę programową kursów kształcących przyszłych tłumaczy ustnych.

Bibliografia

- Anderson, Linda. „Simultaneous interpretation: Contextual and translation aspects”. *Bridging the gap: Empirical research in simultaneous interpretation*. Red. Sylvie Lambert, Barbara Moser-Mercer. Amsterdam, John Benjamins Publishing Company, 1994, s. 101–120.

- Balzani, Maurizio. „Le contact visuel en interpretation simultanée: resultats d’une expérience (Français–Italien)”. *Aspects of applied and experimental research on conference interpretation*. Red. Laura Gran, Christopher Taylor. Udine, Campanotte Editore, 1990, s. 93–100.
- Bartłomiejczyk, Magdalena. „Effects of short intensive practice on interpreter trainees’ performance”. *Why translation studies matters*. Red. Daniel Gile, Gyde Hansen, Nile K. Pokorn. Amsterdam, John Benjamins Publishing Company, 2010, s. 183–194.
- Bühler, Hildegund. „Conference interpreting: A multichannel communication phenomenon”. *Meta: Translators’ Journal*, 30 (1), 1985, s. 49–54.
- Burgoon, Judee K., Aaron Bacue. „Nonverbal communication skills”. *The handbook of communication and social interaction skills*. Red. John O. Greene, Brant R. Burleson. Mahwah, Lawrence Erlbaum Associates Publishers, 2003, s. 179–219.
- Ekman, Paul. „Emotional and conversational nonverbal signals”. *Language, knowledge, and representation*. Red. Jesús M. Larrazabal, Luis A. Perez Miranda. Dordrecht, Springer Science+Business Media, 2004, s. 39–50.
- Ekman, Paul, Wallace V. Friesen. „The repertoire of nonverbal behavior: Categories, origins, usage, and coding”. *Semiotica*, 1 (1), 1969, s. 49–98.
- Fujishin, Randy. „Creating effective groups: The art of small group communication”. Plymouth, Rowman & Littlefield Publishers, 2007.
- Galvão, Elena Z. „Speech and gesture in the booth – A descriptive approach to multimodality in simultaneous interpreting”. *Translation and the (Trans)formation of Identities. Selected Papers of the CETRA Research Seminar in Translation Studies 2008*. Red. Dries De Crom. 2009. Web. 14.11.2020. <http://www.arts.kuleuven.be/cetra/papers/files/galvao.pdf>.
- Grabowski, Joachim. „The writing superiority effect in the verbal recall of knowledge: Sources and determinants”. *Writing and cognition*. Red. Mark Torrance, Luuk van Waes, David Galbraith. Bingley, Brill, 2007, s. 163–179.
- Jesse Alexandra et al. „The processing of information from multiple sources in simultaneous interpreting”. *Interpreting*, 5 (2), 2000/2001, s. 95–115.
- Moser-Mercer, Barbara. „Remote interpreting: Issues of multi-sensory integration in a multilingual task”. *Meta: Translators’ Journal*, 50 (2), 2005, s. 727–738.
- Mouzorakis, Panayotis. „That feeling of being there: Vision and presence in remote interpreting”. Web. 14.11.2020. https://www.academia.edu/25852376/That_feeling_of_being_there_Vision_and_presence_in_remote_interpreting.
- Osika, Grażyna. „Komunikacja niewerbalna”. *Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej. Seria: Organizacja i Zarządzanie*, 43, 2008, s. 111–128.
- Rachut, Konrad. „Komunikacja niewerbalna a tłumaczenie symultaniczne: Aspekt teoretyczny”. *Acta Neophilologica*, 21 (2), 2019, s. 65–75.
- Rennert, Sylvi. „Visual input in simultaneous interpreting”. *Meta: Translators’ Journal*, 53 (1), 2008, s. 204–217.
- Seeber, Kilian G. „Multimodal input in simultaneous interpreting: An eye-tracking experiment”. *Translation Studies: Old and new types of translation in theory and practice. Proceedings of the 1st International Conference TRANSLATA. Translation & interpreting research: Yesterday? Today? Tomorrow*. Red. Lew Zybatow, Alena Petrova, Michael Ustaszewski. Frankfurt am Main, Peter Lang, 2012. Web. 14.11.2020. <https://archive-ouverte.unige.ch/unige:97482>.
- Seeber, Kilian G. „Multimodal processing in simultaneous interpreting”. *The Handbook of Translation and Cognition*. Red. John W. Schwieter, Aline Ferreira. Hoboken, John Wiley & Sons, Inc., 2017, s. 461–475.
- Sternberg, Robert. *Cognitive psychology*. Belmont, Wadsworth Publishing, 2011.
- Verderber, Rudolph, Kathleen Verderber, Dean Sellnow. *COMM*. Wadsworth, Cengage Learning, 2009.

BARBARA RODZIEWICZ

Безопасность в польской и русской аксиосферах языкового сознания

Safety in the Polish and Russian axiospheres of linguistic consciousness

Abstract. In this study, the focus is placed on the semantic content of several concepts in the language consciousness of Polish and Russian speakers revealed by means of the free associative test. Particular attention is paid to the real content of the concepts *bezpieczeństwo* and *безопасность*. The paper reports on the results of the comparative analysis of data obtained by means of a free non-directional associative experiment. The distribution of cognitive characteristics according to the degree of brightness in the structure of the concepts is presented. Special attention is paid to identifying similarities and differences in the semantic content and the semantic volume of the investigated concepts. The examined data, taken from associative dictionaries, allow for describing the dynamics of the process of conceptualization as well as for presenting the peculiarities of both concepts. The paper further discusses the formats of the conceptualization of *bezpieczeństwo* and *безопасность* and the language dynamics of the objectification of these formats.

Keywords: linguaculturology, axiology, safety, verbal association test, Poles and Russians

Barbara Rodziewicz, Uniwersytet Szczeciński, Szczecin – Polska, barbara.rodziewicz@usz.edu.pl,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7724-5602>

Везде, где есть жизнь, есть и опасность
(Ralph Waldo Emerson)

Безопасность связана с человеческим существованием и формами сосуществования людей в коллективах с незапамятных времен. Человек всегда стремился улучшить свою жизнь, удовлетворить свои основные потребности, обуславливающие продолжительность его жизни и обеспечивающие стабильность его благосостояния.

Человек всегда искал и ищет эффективные инструменты обеспечения нужного уровня безопасности (Rosa 13). Следовательно, защищенность становится основной, инстинктивной потребностью, требующей полного удовлетворения, гарантирующей сохранение жизни и здоровья, необходимых для нормального состояния всех функциональных систем человека.

На лестнице человеческих потребностей безопасность занимает одно из самых высоких мест. Американский психолог Абрахам Маслоу, создатель теории иерархии потребностей, доказывает, что реализация физиолого-психологической нужды в безопасности, классифицируемой им как нужда низшего порядка (т. е. как одна из важнейших потребностей), позволяет человеку удовлетворять метапотребности, т. е. нужды высшего уровня (потребности роста) – потребность в принадлежности к группе и в любви, признании обществом, самореализацию, когнитивную и эстетическую нужды. Отсутствие удовлетворения требования в безопасности тормозит развитие человека, препятствует его самоактуализации и совершенствованию, приводит к концентрации человека всего лишь на выживании, оставляя позади ряд других целей и ценностей (Maslow 62–138).

Современный финский социолог Эрик Аллардт рассматривает человеческую защищенность в контексте измерения состояния (*being*) человека в отношении его существования в обществе (Allardt 88–94). По мнению польского антрополога Бронислава Малиновского, безопасность, наряду с его репродуктивной функцией и здоровьем, относится к базовым требованиям, которые удовлетворяет человеческая культура (Szacki 662).

Безопасность – цель личной, но и общественной жизнедеятельности человека, направленных на предотвращение, устранение потенциальных и реальных угроз, страха и душевного беспокойства. Являясь основным объектом человеческих усилий, безопасность относится не только к числу потребностей, но и к числу ценностей. В качестве аксиологической категории безопасность приобретает форму желания. Это означает, что она в числе едва достижимых ценностей, следовательно, требует немалых усилий, являясь одновременно большим вызовом для субъекта. И все же человек хочет ее достичь и применить на практике (Krzyżanowski 216). Аксиологическое измерение безопасности дало основание рассматривать ее под углом зрения различных теорий и классификаций ценностей, включая типологии, предложенные Милтоном Рокичем, Максом Шелером, Рональдом Инглхартом и Шаломом Шварцом.

Безопасность в аксиологическом измерении наделена, безусловно, положительным значением, в то время как безопасность, понимаемая как потребность, т. е. обычно как состояние индивидуума, ощущающего недостаток чего-то, что по разным причинам (напр. биологическим или социальным) необходимо для их жизни и развития (Zbróg 14), содержит некоторый элемент отрицательной оценочной окраски. Если для негативно понимаемой защищенности первостепенными потребностями являются существование и выживание человека, то для позитивно воспринимаемой безопасности важнейшим считается ее развитие. На самом деле трудно переоценить как

экзистенциальную, так и духовную безопасность. Она, несомненно, фундаментальная, хотя не автотелическая (терминальная) ценность – не самоценность, поскольку она лишь обеспечивает реализацию других ценностей, по отношению к которым устанавливается ее служебный, инструментальный характер (Szmyd 45–52).

Целью данного исследования является представление и сравнение способов концептуализации безопасности как ценности в языковом сознании поляков, русских и немцев. Концептуализация понимается здесь вслед за Рональдом Лангакером как „ментальный опыт, который включает сенсорный опыт, процессы создания новых понятий и контекстуальное знание” (цит. за: Jedliński 62). Процесс концептуализации служит для распознавания и характеристики смыслов понятий и позволяет на основе лингвистических данных реконструировать символическое понимание предмета, составляющее значение понятия. Концептуализация языковой единицы то же, что ее значение со всеми культурными компонентами и коннотативной сферой.

Эмпирический материал был получен в результате лингвистического эксперимента, участниками которого были 1000 респондентов – студентов польских и российских университетов, обучающихся на разных специальностях и представляющих различные сферы человеческого знания, женщины и мужчины в возрасте от 19 до 26 лет (по 500 представителей от каждой национальности).

Упомянутый лингвистический эксперимент – это тест вербальных ассоциаций, или иначе – ассоциативный свободный эксперимент. Он заключается в том, что испытуемые получают список слов-стимулов и записывают в определенное время первое приходящее им в голову слово или фразу, связанные с данным стимулом. Целью эксперимента является определение ассоциативных полей слов-стимулов, содержащих хранящиеся в памяти носителей языка смыслы и значения, соотносящиеся с данным словом.

Представленный тест дает много возможностей для интерпретации результатов, позволяя рассматривать язык не только как инструмент для передачи мыслей. В этом случае язык рассматривается и как носитель специфических черт, традиций и культурных ценностей. Исходя из предположения, что в языке находят выражение менталитет, восприятие и понимание мира, культура данного коллектива, можно предполагать, что параллельно в межсловесных связях (связях между словом-стимулом и словом-реакцией) фиксируются определенные культурные и социальные клише (Wierzbicka 16–32; Chlewiński 32–35).

Метод свободных ассоциаций, инициированный Фрэнсисом Гальтоном и впервые описанный немецкими учеными – психологом Альбертом Тумбом и лингвистом Карлом Марбом, – использовался примерно со второй

половины XX века в качестве диагностического инструмента в исследованиях в области обработки информации человеческим умом (о реальных или воображаемых объектах), иными словами, в области интерпретируемой когнитивной психологии¹. Этот метод позволяет проникнуть вглубь мира ментальных образов, закрепленных в так называемом языковом сознании, которое Евгений Тарасов определяет как „совокупность образов сознания, формируемых и овнешняемых при помощи языковых средств – слов, свободных и устойчивых словосочетаний, предложений, текстов и ассоциативных полей” (Tarasov 26).

Межкультурный анализ понятий-ценностей, с одной стороны, входит в область аксиолингвистических исследований, проводимых Анной Вежбицкой, Ядвигой Пузыниной, Ежи Бартминьским, Михаэлем Фляйшером, Валерием Писареком и Рышардом Едлинским, с другой стороны, он тесно связан с концепцией лингвокультурной реконструкции языковой картины Европы (EUROJOS) (Bartmiński; Chlebda; Puzynina).

Выбор понятий *bezpieczeństwo* и *безопасность* для аксиологически ориентированного анализа не случаен и обоснован следующими факторами. Мы живем в XXI веке, в котором уровень угрозы безопасности постоянно повышается. Развитие цивилизации и технический прогресс приводят к появлению все новых угроз, ранее неизвестных человеку, количество и разнообразие которых непрерывно растет. Среди них следует назвать международный терроризм, киберпреступность, распространение оружия массового уничтожения, организованную транснациональную преступность, глобальные экономические кризисы, массовую миграцию и безработицу, экологические катастрофы и стихийные бедствия беспрецедентных масштабов (Zawisza, Śmiel 200). По мнению современного немецкого социолога Ульриха Бека, сегодняшнее общество – это общество риска, бедствий (Beck), но, как и на заре человеческой истории, люди хотят жить в условиях безопасности всегда и везде. Как отдельные лица, так и сообщества ищут действенные меры, позволяющие устранить новейшие угрозы или, в худшем случае, гарантирующие защиту от них, меры, обеспечивающие безопасность. Вследствие этого значение безопасности увеличивается пропорционально увеличению уровня угрозы. В настоящее время безопасность становится особенно желательной, чрезвычайно важной и приоритетной ценностью.

---

¹ Подробнее о методологии исследований см. в монографии: Barbara Rodziewicz, *Wartości. Polacy – Rosjanie – Niemcy*. Szczecin, Volumina.pl, 2014, и статье: Barbara Rodziewicz, Roman Gawarkiewicz „Skojarzenia słowne w kontekście badań etnolingwistycznych. O potrzebie realizacji projektu polsko-niemiecko-rosyjskiego słownika asocjacyjnego”. *Studia Językoznawcze. Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny*, XIX (в печати).

Эмпирическими данными для данной статьи послужили результаты ассоциативного теста, который проводился методом письменного анкетирования на родном языке испытуемых – поляков и немцев. В качестве исходного материала участникам эксперимента был предъявлен список 20 слов-стимулов, названий ценностей, в том числе понятия-ценности *bezpieczeństwo* и *безопасность*. Польским словом-стимулом *bezpieczeństwo* были порождены 117 ответов-реакций, русское стимульное слово *безопасность* представлено 170 ассоциатами.

Исходя из предположения о том, что изучение вербальных ассоциаций позволяет зафиксировать „фрагмент образа мира того или иного этноса, отраженного в сознании среднего носителя той или иной культуры, его мотивов и оценок и, следовательно культурных стереотипов” (Ufimseva 98), настоящий анализ, полученный в ходе эксперимента, направлен на, во-первых, определение и описание ассоциативных полей, характеризующих обсуждаемое понятие-ценность, во-вторых, получение ответа на вопрос, как представители опрошенных сообществ профилируют объект исследования, что они о нем знают, что думают, какие у них представления о безопасности и как они оценивают одну из базовых единиц аксиологической картины мира.

Из эмпирических данных вытекает, что в языковом сознании представителей двух языковых сообществ сильнее всего укреплено индивидуально-личностное измерение безопасности. Выделение индивидуально-личностной безопасности, с одной стороны, и структурной безопасности, с другой стороны, является существенным при описании и понимании этой аксиологической единицы (Zawisza, Śmiel 198). Индивидуально-личностная безопасность относится к отдельным конкретным людям и идентифицируется не только с отсутствием угрозы их жизни и здоровью, но также с отсутствием ряда других ценностей, необходимых для правильного функционирования, развития и самоопределения личности, например, свободы, работы, владения и распоряжения имуществом, комфорта жизни и поддержки со стороны общества и особенно группы близких людей, их уважения, признания и доброжелательного отношения. Отсутствие прочных связей с семьей и близких отношений с другими людьми приводит к неудовлетворению основной потребности в личной безопасности – принадлежности к группе, эмоциональном тепле, привязанности, любви, принятии и признании.

Структурная безопасность, в свою очередь, связана с определенными целостными структурами, к которым относят народ, государство, местное, региональное или международное сообщества. То, как построены эти структуры и каким образом они работают, влияет на жизнь действующих в них людей, в том числе на их чувство собственной безопасности.

Респонденты, как уже упоминалось, профилируют безопасность как личную защищенность. Подавляющее большинство опрошенных связывает анализируемое понятие с семьей и близкими людьми – родителями, друзьями и жизненными партнерами. Эта часть ассоциативного профиля самая актуальная в ответах молодых поляков. Приводимое ими чаще всего слово *dom*, очевидно, относится не только к жилому зданию, жилью, но, прежде всего, к пространству, заполненному его обитателями – членами семьи, к пространству, в котором осуществляется безопасная жизнь семейного сообщества. Также в языковом сознании русских самая частотная реакция, создающая базовое ядро профиля понятия *безопасность*, выражена словом *дом* (хотя количество ответов этим словом в два с половиной раза меньше, чем в ассоциативном поле, созданном поляками), ср.:

- польскоязычные вербализации стимульного понятия *bezpieczeństwo*: *dom* (179 реакций – 35,8%), *rodzina* (64 реакции – 12,8%), *mama* (2 реакции – 0,4%), *matka* (2 реакции – 0,4%), *dom rodzinny* (5 реакций – 1%), *bliscy* (1 реакция – 0,2%), *przyjaciele* (2 реакции – 0,4%), *bliska osoba* (1 реакция – 0,2%), *ktoś bliski* (1 реакция – 0,2%), *partner* (1 реакция – 0,2%), *przyjaciel* (1 реакция – 0,2%), *rodzice* (1 реакция – 0,2%), *rodzina, dom* (1 реакция – 0,2%), *życie z drugą osobą* (1 реакция – 0,2%), *związek* (1 реакция – 0,2%), *życiowy spokój, dom* (1 реакция – 0,2%), *partner* (1 реакция – 0,2%), всего 265 реакций, т. е. 52,8% всех полученных ответов;
- русскоязычные вербализации стимульного понятия *безопасность*: *дом* (75 реакций – 15%), *семья* (20 реакций – 4%), *мама* (5 реакций – 1%), *родители* (2 реакции – 0,4%), *близкие* (1 реакция – 0,2%), *дома* (1 реакция – 0,2%), *Мой дом – моя крепость* (1 реакция – 0,2%), *любимый человек* (1 реакция – 0,2%), *наши близкие* (1 реакция – 0,2%), *объятия любимого* (1 реакция – 0,2%), *отец* (1 реакция – 0,2%), всего 107 реакций, т. е. 21,4% всех полученных ответов².

Остальные ассоциаты, составляющие профиль безопасности в ее индивидуально-личностном измерении, указывают на следующие аспекты:

- 1) защиту жизни и здоровья, ср.: ответы на польском языке: *zdrowie* (5 реакций – 1%), *życie* (2 реакции – 0,4%); ответы на русском языке: *жизнь* (22 реакции – 4,4%), *жизнедеятельность* (8 реакций – 1,6%), *вирус* (1 реакция – 0,2%), *жизни* (1 реакция – 0,2%), *здоровье* (1 реакция – 0,2%), *сохранение здоровья* (1 реакция – 0,2%), *продолжительность жизни* (1 реакция – 0,2%);

² Списки всех реакций на слова-стимулы *bezpieczeństwo* и *безопасность*, построенные в порядке убывания частоты, помещаются в конце статьи.

- 2) материальную базу существования, ср.: ответы на польском языке: *dach nad głową* (1 реакция – 0,2%), *pieniądze* (2 реакции – 0,4%), *dostatek* (1 реакция – 0,2%), *finansowe* (1 реакция – 0,2%), *własny dom* (1 реакция – 0,2%), *własny kąt* (1 реакция – 0,2%); ответы на русском языке: *финансовая* (1 реакция – 0,2%), *социальная* (1 реакция – 0,2%), *экономическая* (1 реакция – 0,2%);
- 3) социальную стабильность, ср.: ответы на польском языке: *praca* (2 реакции – 0,4%), *stabilność* (1 реакция – 0,2%);
- 4) сохранение свободы, ср.: ответы на польском языке: *nie kosztem wolności* (1 реакция – 0,2%), *wolność* (1 реакция – 0,2%); ответ на русском языке: *свобода* (1 реакция – 0,2%);
- 5) состояние психического комфорта (положительные эмоции), ср.: ответы на польском языке: *spokój* (18 реакций – 3,6%), *ciepło, spokój* (1 реакция – 0,2%), *komfort* (1 реакция – 0,2%), *ciepło* (1 реакция – 0,2%), *radość* (1 реакция – 0,2%), *szczęście* (1 реакция – 0,2%); ответы на русском языке: *спокойствие* (29 реакций – 5,8%), *комфорт* (4 реакции – 0,8%), *стена* (4 реакции – 0,8%)³, *покой* (2 реакции – 0,4%), *благополучие* (1 реакция – 0,2%), *душевное спокойствие* (1 реакция – 0,2%), *жить в мире и спокойствии* (1 реакция – 0,2%), *спокойствие* (1 реакция – 0,2%), *хорошая жизнь* (1 реакция – 0,2%), *уют* (1 реакция – 0,2%).

В большей части приведенных ассоциатов содержится позитивная неявная оценка понятия-стимула. Такие слова, как, например, польские *ciepło*, *dostatek* и *spokój*, а также русские – *спокойствие*, *уют*, *благополучие*, *комфорт* имплицитно подразумевают положительные качества благодаря своей внутренней семантике.

Ассоциаты, вербализирующие безопасность в структурном измерении, также представлены довольно большим количеством лексем. Структурная безопасность укоренилась в языковом сознании респондентов, как национальная, государственная безопасность, лишь в небольшой степени она приобретает более широкое, международное или глобальное измерение. Опрошенные студенты согласны с тем, что создание безопасных условий для жизни в социальном пространстве является задачей государства, страны, в которой они живут, ср. ответы на польском языке: *kraj* (3 реакции – 0,6%), *państwo* (3 реакции – 0,6%), *narodowe* (1 реакция – 0,2%); ответы на русском

³ Реакция, выраженная словом *стена*, соотносится, по всей вероятности, с фразеологическим сочетанием *точно за каменной стеной*, употребляемым в значении ‘быть, жить, чувствовать себя в полной безопасности, под покровительством, под надежной защитой’.

языке – *страна* (2 реакции – 0,4%), *страны* (2 реакции – 0,4%), *государства* (1 реакция – 0,2%), *государство* (1 реакция – 0,2%).

В более узком смысле государственная безопасность помещается молодежью в институциональную сферу и определяется названиями конкретных государственных органов, действия которых, по мнению участников эксперимента, направлены не только на защиту жизни, здоровья и имущества членов общества от различных угроз, нарушающих чувство безопасности личности, но и на поддержание общественного порядка. В языковом сознании испытуемых актуальна связь стимульного понятия с названиями основных органов, обеспечивающих общественную безопасность. Это полиция, за которой следуют другие специализированные учреждения, выполняющие контрольные, профилактические и социальные функции, начиная со специальных служб, армии или даже дорожной инспекции и кончая Красным Крестом, ср.:

- ответы польских респондентов: *policja* (35 реакций – 7%), *SBA* (2 реакции – 0,4%), *wojsko* (6 реакций – 1,2%), *armia* (1 реакция – 0,2%), *organy ścigania* (1 реакция – 0,2%), *PZU* (1 реакция – 0,2%);
- ответы русских респондентов: *милиция* (19 реакций – 3,8%), *ГИБДД* (1 реакция – 0,2%), *армия* (2 реакции – 0,4%), *МЧС* (4 реакции – 0,8%), *МВД* (2 реакции – 0,4%), *Красный Крест* (1 реакция – 0,2%), *ОМОН* (1 реакция – 0,2%), *спецслужбы* (1 реакция – 0,2%), *служба* (1 реакция – 0,2%), *службы спасения* (1 реакция – 0,2%), *федеральная служба* (1 реакция – 0,2%), *федералы* (1 реакция – 0,2%), *флот* (1 реакция – 0,2%), *ФСБ* (1 реакция – 0,2%).

Лишь единичные респонденты относят безопасность к политической сфере: *polityka* (1 ответ – 0,2%), *политика* (1 ответ – 0,2%).

Обеспечению безопасности способствуют также законность и правопорядок, что отражено в ответах с указанием различных правил и юридических конструкций, ср.: ответы на польском языке – *ВНП* (5 реакций – 1%), *prawo* (2 реакции – 0,4%), *przepisy* (1 реакция – 0,2%) и на русском языке – *ОБЖ* (7 реакций – 1,4%), *правила* (1 реакция – 0,2%), *закон и порядок* (1 реакция – 0,2%).

Небольшая группа опрошенных указывает на глобальное измерение коллективной безопасности, связывая ее с отсутствием вооруженных конфликтов, ср.: ассоциации польских студентов – *pokój* (3 реакции – 0,6%), ассоциации русских студентов – *военная* (1 реакция – 0,2%), *мир* (7 реакций – 1,4%), *глобальная* (1 реакция – 0,2%), *глобальная проблема* (1 реакция – 0,2%), *чистое небо* (1 реакция – 0,2%).

Согласно дефинициям, фиксируемым польскими и российскими лексикографическими источниками, безопасность определяется обычно как со-

стояние уверенности и свободы от угроз и страха⁴. Следовательно, в языковом сознании поляков и русских создаются ассоциативно-вербальные сети, отражающие общее семантическое наполнение понятий-стимулов – опасность и страх, отвечающее словарному узусу, ср.: ассоциат на польском языке – *zagrożenie* (2 реакции – 0,4%) и ассоциаты на русском языке – *без тревоги* (1 реакция – 0,2%), *нет тревоги* (1 реакция – 0,2%), *страх* (1 реакция – 0,2%), *угроза* (1 реакция – 0,2%).

Респонденты приводят также ряд слов, относящихся к категории синонимов. Защита, уверенность и забота – самые фреквентивные смежные со стимульными понятиями слова, ср.: ответы поляков – *ochrona* (28 реакций – 5,6%), *opieka* (6 реакций – 1,2%), *pewność* (4 реакции – 0,8%), ответы русских – *защита* (41 реакция – 8,2%), *уверенность* (7 реакций – 1,4%), *охрана* (23 реакции – 4,6%), *защищенность* (10 реакций – 2%), *надежность* (4 реакции – 0,8%), *сохранность* (1 реакция – 0,2%).

Безопасность концептуализируется достаточно большим количеством респондентов в контексте вербализированных различными способами угроз, приобретающих определенные формы, виды и размеры. Опасными представляются ДТП, пожар и преступность. Наблюдается проявление современной доминирующей тенденции к расширению лексических значений слов (понятий) *безопасность*, *терроризм*, *нарушение информационной безопасности*. Из-за большого количества единичных ассоциаций здесь приводятся лишь некоторые, наиболее характерные ответы: на польском языке – *samochód* (7 реакций – 1,4%), *droga* (6 реакций – 1,2%), *na drodze* (1 реакция – 0,2%), *ochrona danych* (1 реакция – 0,2%), *złodziej* (1 реакция – 0,2%); на русском языке – *машина* (6 реакций – 1,2%), *терроризм* (6 реакций – 1,2%), *дорога* (3 реакции – 0,6%), *пожар* (3 реакции – 0,6%), *автомобильная* (1 реакция – 0,2%), *Интернет* (1 реакция – 0,2%), *информационная* (1 реакция – 0,2%), *информзащита* (1 реакция – 0,2%).

Каталог ответов включает также ассоциаты, вербализирующие способы защиты от потенциальных угроз или противодействия им. Как отмечал современный философ Зигмунт Бауман, рассматривая проблему характера и степени общественной опасности, „мы не способны ни замедлить темпы изменений, ни, тем более, предсказать или контролировать их ход, поэтому мы концентрируемся на вещах, на которые мы можем (мы верим, что можем или хотим верить, что можем) повлиять” (*Bauman o popkulturze. Wypisy* 260). Список средств защиты и мер, предотвращающих воздействие на людей

⁴ Ср. нормативные дефиниции: на польском – ‘stan niezagrożenia, spokoju, pewności’ (SJP 1978), на русском языке – ‘состояние, при котором не угрожает опасность, есть защита от опасности’ (Ožegov, Švedova 2003).

опасных факторов, фиксируемый языковым сознанием испытуемых, очень длинный, ср., напр.:

- ответы на польском языке: *pasy* (7 реакций – 1,4%), *kask* (3 реакции – 0,6%), *broń* (1 реакция – 0,2%), *gaśnica* (1 реакция – 0,2%), *gaz obronny* (1 реакция – 0,2%), *zamek w drzwiach* (1 реакция – 0,2%), *zamek* (1 реакция – 0,2%);
- ответы на русском языке: *огнетушитель* (8 реакций – 1,6%), *ремень* (5 реакций – 1%), *оружие* (4 реакции – 0,8%), *бронежилет* (3 реакции – 0,6%), *сейф* (3 реакции – 0,6%), *страховка* (2 реакции – 0,4%).

В более широком контексте опрошенные указывают также на необходимость быть бдительным и руководствоваться велением разума, ср.: польскоязычные вербализации понятия-стимула – *rozsądek* (2 реакции – 0,2%), *zawsze trzeba być na wszystko przygotowanym* (1 реакция – 0,2%), *zdrowy rozsądek* (1 реакция – 0,2%) и русскоязычные вербализации понятия-стимула – *осторожность* (7 реакций – 1,4%), *внимательность* (1 реакция – 0,2%).

Очень мало ассоциатов сопряжено с яркой позитивной оценкой предлагаемого в эксперименте понятия. К прототипическим оценочным средствам можно отнести лишь некоторые, чаще всего единичные реакции, поскольку, как упоминалось, большинство лексических единиц в исследуемых ассоциативных полях, выполняющих данную функцию, – это периферийные средства выражения оценки, ср.: ответ польского респондента – *priorytet* (1 реакция – 0,2%) и ответы на русском языке – *превыше всего* (2 реакции – 0,4%), *нужно* (1 реакция – 0,2%).

Небольшая группа студентов отмечает отсутствие безопасности либо ее неудовлетворительный уровень, ср.: ответ на польском языке – *slabe* (1 реакция – 0,2%) и ответы на русском языке – *не существует* (2 реакции – 0,4%), *иллюзия* (1 реакция – 0,2%), *не обеспечена* (1 реакция – 0,2%), *нет* (1 реакция – 0,2%).

Вышеприведенный анализ ассоциативных профилей, хотя и достаточно фрагментарный, позволяет сделать ряд выводов. Концептуализация безопасности, отраженная в ассоциативно-вербальных сетях, хранящихся в языковом сознании представителей двух языковых сообществ, реализуется в нескольких четко узнаваемых содержательных областях. Подавляющее большинство респондентов – 61% опрошенных поляков и 38% русских студентов – относит анализируемое понятие-ценность к личной сфере. Это можно интерпретировать так: безопасность соотносится не только с общественными нормами, но и с чувственным опытом и прагматическими интересами испытуемых. В этом смысле на первое место в ассоциативном профиле выдвигается аксиологическая значимость понятия-стимула.

Как молодые поляки, так и их российские коллеги связывают чувство безопасности с их непосредственным социальным окружением и семьей. Однако межпонятийная связь, отражающая отношения между стимулом и реакциями, проявляется на разных уровнях фреквентивности. В польскоязычных анкетах это почти 50% всех полученных ассоциатов, в то время как уровень фреквентивности в анкетах на русском языке в два с половиной раза ниже и составляет около 22%. По-разному акцентируются также и другие составляющие концепт личной безопасности. Для польскоязычных респондентов существенным является психический комфорт, для русскоязычных – жизнь и здоровье.

Концепт структурной безопасности реализуется на уровне, сравнимом как в количественном, так и в качественном измерении. Как на специализированный орган, обеспечивающий безопасность, респонденты указывают в первую очередь на полицию.

Обширный каталог ассоциаций создается вербализациями угроз. Диапазон потенциальных опасностей широк, однако на ощущение безопасности наиболее сильно влияет опасность дорожного движения.

Несмотря на ряд актуально существующих транснациональных угроз, респонденты практически полностью игнорируют проблему глобальной безопасности.

Не существует единого правильного рецепта для обеспечения безопасности. В языковом сознании респондентов находят отражение различные способы предотвращения возможных угроз, от дверного замка, автомобильных ремней и противопожарного оборудования вплоть до здравого смысла.

Безопасность имплицитно подразумевает положительные эмоции. Оценка, раскрывающая значимость этой аксиологической единицы, тоже позитивна, но чаще всего имплицитна и реализуется в основном посредством вторичных оценочных лексем. Ввиду того, что сама природа понятия, обозначаемого словом-стимулом, аксиологическая, к категории оценки следует отнести и реакции, вербализированные синонимическими лексемами. Характер этой неявно осуществляющейся оценки однозначно положительный, причем больше синонимических лексем и тем самым реакций, подтверждающих ценностный смысл понятия *безопасность*, содержится в русскоязычных ответах (всего почти 17%).

Как показывает анализ результатов эксперимента, закрепленное в виде ассоциативно-вербальных сетей в сознании испытуемых смысловое наполнение понятий *bezpieczeństwo* и *безопасность* совпадает, хотя и заметны различия в яркости отдельных узлов понятийной сетки. Это свидетельствует, с одной стороны, о близости двух исследуемых языковых культур, с другой стороны, удостоверяет не только ценностный статус безопасности, но и не-

кую смысловую универсальность этого понятия, поскольку в ассоциативных профилях практически отсутствуют культурно маркированные компоненты.

Список всех польскоязычных реакций на слово-стимул *bezpieczeństwo* вместе со статистическими данными

dom 179; rodzina 64; policja 34, ochrona 28, spokój 18; pasy, samochód 7; opieka, wojsko 6; droga, siła 5; BHP, dom rodzinny, mężczyzna, pewność, zdrowie 4; kask, kraj, pokój, statku 3; CBA, mama, matka, morze, państwo, pieniądze, praca, prawo, przyjaciele, rozsądek, zagrożenie, życie 2; akademik, Alkon, armia, azyl, bierne, bliscy, bliska osoba, bójka, broń, ciepło; ciepło, spokój; dach, dłoń, dobro, dostatek, durex safe, dzieciństwo, Euro NCAP, finansowe, gaśnica, gaz obronny, gumka prezerwatywa, hełm, higiena, higiena pracy, impreza, kajdanki, klucz, koc, koldra, komfort, ktoś bliski, maska tlenowa, mercedes, na drodze, narodowe, nawigacji, nie kosztem wolności, ochrona danych, państwo, opieka nad drugim człowiekiem, organy ścigania, partner, poczucie, poczucie bezpieczeństwa w grupie, poczucie go, potrzeba, priorytet, przepisy, przeżyć, przyjaciel, PZU, radość, rękawiczka, rodzice; rodzina, dom; rower, safety, samodzielność, seks, słabe; spokój, dom; sporty ekstremalne, stabilność, szczęście, tabletki antykoncepcyjne, tarcza, troska, ubezpieczenie, własne, własny dom, własny ką, wolność, zamek, zamek w drzwiach, zaufanie, zawsze trzeba być na wszystko przygotowanym, zdrowie, zdrowy rozsądek, zebra, złodziej, znajomi, znak, związek, życie z drugą osobą, życiowy partner 1.

Список всех русскоязычных реакций на слово-стимул *безопасность* вместе со статистическими данными

дом 73; защита 41; спокойствие 29; охрана 23; жизнь 22; семья 20; милиция 19; защищенность 10; жизнедеятельность, огнетушитель 8; мир, ОБЖ, уверенность 7; машина 6; мама, мужчина, осторожность, ремень, терроризм 5; комфорт, МЧС, надежность, оружие, стена 4; бронезелет, дорога, замок, пожар, сейф, техника, щит 3; армия, крепость, МВД, не существует, осторожность, охранник, покой, превыше всего, родители, самосохранение, сила, страна, страны, страховка 2; автомобильная, атака, банк, без тревоги, беречь, благополучие, близких, боксер, борьба с терроризмом, в Интернете, вера, видеонаблюдение, вирус, внимательность, военная, гарантирована, ГИБДД, глобальная, глобальная проблема, глухой забор, государства, государство, данных, дверь, дома, душевное спокойствие, жизни, жить в мире и спокойствии, забота, закон и порядок, замо́к, здоровье, иллюзия, Интернет, информационная, информзащита, клетка, ключ, колобок, контроль,

Красный Крест, любимый человек, на дороге, население, не обеспечена, нет, нет тревоги, объятие любимого, мозг, Мой дом – моя крепость, наши близкие, нужно, оборона, обязательное условие, окружения, ОМОН, опасность, опора, опыт, ответственность, отец, ощущение, пожарная, пожарник, политика, политики, основа, параметры, правила, предупреждение, презервативы, природа, продолжительность жизни, ребенок, религия, рено меган, рост, рядом, саммит, самолет, светофор, свобода, секс, сертификат, сигнализация, служба, службы спасения, состояние защищенности сохранение здоровья, сохранность, социальная, спасательный круг, спасение, спецслужбы, спокойствие, стратегия, страх, страхование, страховать, сфера, США, танк, телохранитель, терроризм, терроризм и пиратство, террорист, технология, угроза, укрытие, условие, уют, федеральная служба, федералы, финансовая, флот, ФСБ, хакер, хаммер, хорошая жизнь, хранить, человека, чистое небо, шалаш, экологическая, экономическая, экономия 1.

Библиография

- Allardt, Erik. „Having, Loving, Being. An Alternative to the Swedish model of welfare research”. *The Quality of Life*. Red. Martha Nussbaum, Amartya Sen. Oxford, Clarendon Press, 1993, s. 88–94.
- Bartmiński, Jerzy. „Jak rekonstruować językowo-kulturowy obraz Europy”. *Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury*, 22, 2010, s. 121–127.
- Bauman o popkulturze. *Wypisy. Koncepcja i wybór* Mateusz Halawa, Paulina Wróbel. Warszawa, Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, 2008.
- Beck, Ulrich. *Spoleczeństwo ryzyka. W drodze do innej nowoczesności*. Per. Stanisław Cieśla. Warszawa, Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2002.
- Chlebda, Wojciech. „W stronę językowego obrazu Europy. Analiza słownikowo-tekstowa”. *Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury*, 22, 2010, s. 85–103.
- Chlewiński, Zdzisław. *Umysł. Dynamiczna organizacja pojęć*. Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN, 1999.
- Jedliński, Ryszard. *Językowy obraz świata wartości w wypowiedziach uczniów kończących szkołę podstawową*. Kraków, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, 2000.
- Krzyżanowski, Leszek Jerzy. *O podstawach kierowania organizacjami inaczej: paradygmaty, modele, metafory, filozofia, metodologia, dylematy, trendy*. Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN, 1999.
- Maslow, Abraham. *Motywacja i osobowość*. Per. Józef Radzicki. Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN, 2006.
- Ożegov, Sergej, Švedova Natal’â. *Tolkovij slovar’ russkogo âzyka*. Moskva, ITI Tehnologii, 2003.
- Puzynina, Jadwiga. „Z problemów opisu językowego obrazu świata – pytania i wątpliwości”. *Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury*, 22, 2010, s. 39–51.
- Rosa, Ryszard. *Zarys polskiej filozofii bezpieczeństwa*. Siedlce, Wydawnictwo Akademii Podlaskiej, 2008.
- Słownik języka polskiego*. Red. Mieczysław Szymczak. T. 1–3. Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1978–1981.

- Szacki, Jerzy. *Historia myśli socjologicznej*. Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN, 2002.
- Szmyd, Jan. „Bezpieczeństwo jako wartość. Refleksja aksjologiczna i etyczna”. *Zarządzanie bezpieczeństwem*. Red. Paweł Tyrała. Kraków, Wydawnictwo Profesjonalnej Szkoły Biznesu, 2000, s. 45–52.
- Szymczak, Mieczysław, red. *Słownik języka polskiego*. Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN, 1978–1981.
- Tarasov, Evgenij. „Aktual'nye problemy analiza âzykovogo soznaniâ”. *Âzykove soznanie i obraz mira*. Red. Natal'â Ufimceva. Moskva, Institut âzykoznanii RAN, 2000.
- Ufimceva, Natal'â. „Obraz mira russkih: sistemnost' i sodержanie”. *Âzyk i kul'tura*, 4 (8), 2009, s. 98–111.
- Wierzbicka, Anna. *Słowa klucze. Różne języki – różne kultury*. Warszawa, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2007.
- Zawisza, Jerzy, Sylwia Ćmiel. „Filozoficzne aspekty bezpieczeństwa strukturalnego w kontekście bezpieczeństwa narodowego i międzynarodowego”. *Journal of Modern Science*, 3 (14), 2012, s. 187–210.
- Zbróg, Zuzanna. *Identyfikowanie i zaspokajanie potrzeb społecznych w niepublicznych szkołach podstawowych*. Kraków, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, 2011.

MICHAŁ SARNOWSKI

O rusycyzmach w utworach Mariusza Wilka (rekonesans badawczy)

About Russicisms in the works of Mariusz Wilk (preliminary research)

Abstract. The article presents a survey of numerous Russian elements (lexemes and grammatical constructions) in the works of Mariusz Wilk in an attempt to provide their initial classification and interpretation. Mariusz Wilk, a Polish writer who lives and works in the Russian North, constantly weaves Russicisms into the tissue of his erudite and intertextual statements, making his texts a linguistic experiment with specific textual features. Out of two works by Wilk (*Woloka*, *Lotem gęsi*), more than 140 lexical units (of different status) have been excerpted and subjected to a multifarious analysis. Their typology is based on the concept of space, which is one of the key categories of geopoetics. The author of the article claims that the Russian material in the studied works cannot be treated merely as Russicisms in their strict lexicological sense because these words perform specific functions in the texts, among which the communicative, artistic and conceptual functions are in the foreground. Russian segments belong to the most important ingredients of the writer's idiolect (idiostyle) and, therefore, they should not be treated solely as a violation of the lexical norm. The postulated qualitative and quantitative analysis of Russicisms in Wilk's works, as well as the assessment of their functional load, open up new possibilities of viewing Russian-Polish language contacts not only as mutual interactions, but above all as building blocks of the author's message, intersemiotic in its nature.

Keywords: Russian North, Russianism, *rossicum*, space, geopoetics

Michał Sarnowski, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław – Polska, sarnamich@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4214-0779>

Pisarstwo Mariusza Wilka zasadniczo różni się od twórczości innych autorów dotyczącej współczesnej Rosji. Lista wyróżników jest długa, a najważniejsze z nich to swoista cykliczność autora wynikająca z faktu, że Wilk „zmaga się” z tematem rosyjskim już bez mała 25 lat i opublikował w tym czasie kilkanaście tomów, autentyczność, gdyż od dawna mieszka na rosyjskiej Północy oraz, co z mojego punktu widzenia jest najważniejsze, język „lingwistyczny”,

niepozwalający filologowi (zarówno poloniście, jak i rusycyście) przejść obok jego utworów obojętnie.

Bezpośrednim powodem powrotu do zagadnień języka pisarza¹ stała się dłuższa wypowiedź Marii Janion o Mariuszu Wilku, nazwanym przez nią „Słowianinem na Północy” (Janion 235–241). Konstruując sylwetkę Wilka i oceniając jego dorobek, badaczka eksponuje jego twórczość i poglądy na tle plejady Polaków, którzy współcześnie o Rosji pisali i piszą, podkreśla jego oryginalność i niepowtarzalność (Janion 235–241).

Na czym polega fenomen twórczości tego pisarza i „lingwistyczność” jego tekstów? Mówiąc najogólniej, Wilk w tkankę swoich erudycyjnych utworów stale wplata elementy języka rosyjskiego, rusycyzmy², i to właśnie one, używane w specyficzny sposób, budują niepowtarzalny charakter jego prozy. Zasady swojego warsztatu pisarskiego precyzuje następująco:

Więc jak piszę, a piszę po polsku, to muszę wyjść z tego języka codziennego i wejść w sferę języka sakralnego niemal, obrzędowego [...]. Pisząc, wracam do archetypów językowych, do praźródła, do staro-cerkiewno-słowiańskiego [...], do prasłowiańskiego. Szukam słów, które umarły już w języku polskim, a jeszcze żyją w rosyjskim [...] (Szwedowska 13).

Twórczość Wilka i szczególnie jej efekty językowe stały się obiektem wielu dyskusji w formie pochwał i zachwyty, ale także krytyki³. Jerzy Giedroyc określił język i manierę pisarską Wilka jako „wilczy woląpik”, a Gustaw Herling-Grudziński powiedział o jego pisarstwie: „niezwykła, sugestywna mieszanina polsko-rosyjska, tak pomysłowa i trafna, że robi chwilami wrażenie innego, nowego języka” (cyt. za Wilk 2011: 179), a przywoływana już wcześniej Janion nazywa to „świadomą pracą nad swoistą utopią językową” (Janion 241). W kontekście rozważań o językowej postaci wypowiedzi Wilka przywołam jeszcze jedno, ważne w mojej ocenie, stwierdzenie tej badaczki:

¹ Niniejszy artykuł stanowi pewną kontynuację niektórych założeń i konkluzji zawartych w jednym z moich wcześniejszych artykułów, będącym próbą prezentacji i opisu trzech obrazów stanowiących różne „polskie spojrzenia na ruszczyznę” („obrazy ruszczyzny w polskiej głowie”) w ich wymiarze poniekąd obiektywnym, bez zamiarów wartościowania i krytycznej oceny. „Potoczna polska wiedza o ruszczyźnie” koncentruje się przede wszystkim na instrumentalności tego języka, która występuje w kilku hipostazach (zob. Sarnowski 2017).

² W niniejszym artykule obok terminu *rusycyzm* wymiennie używam określenia *rossicum* (*rossica*) ze względu na wartościowanie negatywne odczuwane w tym pierwszym. Na taki wymiar funkcjonowania terminu *rusycyzm* wskazywała np. Halina Karaś: „Niechętny stosunek do rusycyzmów użytkowników języka polskiego i częste ujmowanie ich w aspekcie poprawnościowym w literaturze lingwistycznej sprawiły, że termin *rusycyzm* stał się także **określeniem wartościującym** [podkr. – M.S.]” (Karaś 25).

³ Por. np. listy czytelników (O. Braniecka i E. Pawlak) na łamach „Rzeczpospolitej” o *Dzienniku północnym* (13–14.04.2002).

W uprawianym przez niego gatunku decydujące znaczenie ma – poręczony życiem w „żywiolu ruskiej mowy”, najczęściej poza bieżącą prasą, radiem, telewizją – stosunek do Rosji ustanawiany poprzez stosunek do języka rosyjskiego (Janion 240–241).

Wyrazy zrozumienia i poparcia dla działań Wilka sformułował inny wybitny pisarz – Czesław Miłosz, niekwestionowany znawca polszczyzny – co Wilk relacjonuje w sposób następujący:

[...] rychło się okaże, że owe pozornie ruskie słowa, których niekiedy używam – na przykład: „tucza”, „otrok” czy „słozą” – można znaleźć w *Słowniku języka polskiego* z adnotacją, że są przestarzałe. Miłosz pisał w przedmowie tłumacza do *Psalmów* o tym, że istnieje „sporo słów i określeń, przebywających niejako na granicy przestarzałych, ale ciągle jeszcze znajomych, i te są do uratowania. Pod jednym warunkiem: że będą użyte nie po to, żeby służyły za ozdoby nadające tekstowi patynę, ale dla nich samych, jako celnych” (Wilk 2011: 178).

W jednym z wywiadów, dystansując się od angielskich makaronizmów i dziwo-łągów z informatycznego slangu oraz płynącej z mównic politycznych i mediów wulgarniej i nic niemówiącej polszczyzny, Wilk deklaruje:

Wolę tedy pozostawać przy swoim wolapiku, odgrzebywując stare polskie słowa pod przykrywką rusycyzmów, wstawiać ruskie okna w swój tekst, aby można przez nie wejrzeć na niepolską rzeczywistość [...] (Brysacz 54).

Z zarzutem o mnogości rusycyzmów Wilk polemizował niejednokrotnie, tłumacząc ich obecność nie brakami czy słabością swojej polszczyzny, a celowym działaniem. Pisze:

[...] wprowadzam je świadomie i konsekwentnie wszędzie tam, gdzie z różnych przyczyn wydają mi się niezbędne. Ideałem bowiem jest taki język, którego można by nie tłumaczyć z polskiego na rosyjski. I odwrotnie. Zaiste, ideału nie ma... Wzmiankując o nim, pokazuję jedynie kierunek moich poszukiwań – nie cel (Wilk 2011: 178).

Przytoczone powyżej dwie wypowiedzi pisarza mają, moim zdaniem, kapitalne znaczenie dla zrozumienia i prawidłowej oceny rusycyzmów w jego tekstach. Za kluczowe uznać należy słowa opisujące metodę pisarską („poszukiwania”, „kierunek” oraz „cel”). Charakteryzują one teoretyczne i intencjonalne zaplecze konstruowania wypowiedzi, a jej materiałem są „stare polskie słowa pod przykrywką rusycyzmów”. Podsumowując te opinie i szczególnie reakcje Wilka na nie, można stwierdzić, że mamy do czynienia z pewnym zaprogramowanym zamysłem rekonstrukcji jakiegoś wspólnego języka. Elementy rosyjskie na mocy autorskich decyzji stają się partnerem i współkreatorem jego polsko-języcznych wypowiedzi artystycznych, gdzie ruszczyzna (jako żywiół obcy)

polszczyźnie nie przeszkadza, lecz przeciwnie – pomaga i współtworzy z nią nową jakość.

W niniejszym artykule zamierzam przyjrzeć się warstwie „rosyjskiej” dwóch wybranych tekstów Mariusza Wilka: *Wołoki* i *Lotem gęsi*. Celem artykułu jest przegląd i wstępna klasyfikacja „rusycyzmów Wilka”, a także ich ocena nie tyle w wymiarze ilościowym, ile typologicznym, koncentrującym się nie tylko na płaszczyźnie powierzchniowej, „faktologicznej”, lecz również sensualnej. Ogółem wyekscepowane ok. 140 jednostek, które zostały poddane analizie i klasyfikacji. Chcę zwrócić uwagę, że jeden z omawianych utworów zatytułowany został za pomocą właśnie *rossicum*: *Wołoka*⁴. Z podobną operacją opatrywania tekstów tytułami zawierającymi wyrazy o proveniencji rosyjskiej w polskiej praktyce publicystycznej i literackiej spotykaliśmy się już wcześniej, gdyż *rossica* wprowadzane były nie tylko do nagłówków gazetowych⁵, lecz mogliśmy odnaleźć je również w składzie tytułów utworów literackich⁶.

Proza Wilka jest przesiąknięta elementami rosyjskimi przede wszystkim w warstwie leksykalnej, choć ślady oddziaływań rosyjskich na inne obszary polszczyzny autora znajdujemy również w innych miejscach⁷. Nie dziwi więc, że w szerokiej perspektywie odbioru czytelniczego dominuje przekonanie, że Wilk w twórczości swej rusycyzmów nadużywa i fakt ten jako niepożądany, jak to już zostało powiedziane, jest poddawany notorycznej krytyce. Ale jeśli spojrzeć na to zjawisko nie tylko przez pryzmat odbioru czytelniczego, lecz w szerszej perspektywie filologicznej, to sprawa nie przedstawia się tak jednoznacznie. Moje stanowisko na ten temat jest zgoła odmienne od potocznych opinii: człowiek, który na co dzień żyje w rzeczywistości ukształtowanej przez język obcy (tu: rosyjski), nie sięga w swoim piarstwie po *rossica* automatycznie, w sposób bezrefleksyjny, jest wprost przeciwnie: pilnuje się, a jego działania z „ruskim słowem” mają charakter świadomy, przemyślany i, jak wynika to z wypowiedzi pisarza, są próbą realizacji jakiegoś planu.

⁴ Poprawnie: *волок*. Znaczenie tego wyrazu Wilk objaśnia w sposób następujący: „wołok – droga przeciągania łodzi lądem” (Wilk 2011: 33).

⁵ Liczne przykłady i komentarz gramatyczny zawarłem w mojej wcześniejszej publikacji – Sarnowski 2010.

⁶ Przykładowo można podać następujące tytuły: *My zdies' emigranty* (Manuela Gretkowska, Kraków, Wydawnictwo X, 1991); *Głubinka. Reportaże z Polski* (Jędrzej Morawiecki, Warszawa, Wydawnictwo Sic!, 2011); *Zajeżdżimy kobyłę historii. Wyznania poobijanego jeźdźca* (Karol Modzelewski, Warszawa, Iskry, 2013).

⁷ Zasygnalizuję w tym miejscu przykładowe zjawiska interferencji rosyjskiej w pozostałych obszarach języka polskiego modyfikowanych przez silne oddziaływanie ruszczyzny, np. 1) składniowe rosyjskie modele zdaniowe realizowane na polskim materiale leksykalnym: *Wsi Tajwenga na mapie wologodzkiego obwodu nie znaleźć*; *A wszystkim im było od dziesięciu do piętnastu lat*; 2) rosyjski szyk wyrazów w zakresie miejsca przydawki: *wologodzki obwód, polski język*; 3) *participia (wyszędlszych)* i inne. Zagadnienie tych interferencji rosyjskich czeka dopiero na opracowanie.

Wstępny zarys typologii rusycyzmów w wybranych tekstach Mariusza Wilka chcę oprzeć na niektórych założeniach geopoetyki rozumianej jako idea, która łączy krainę i filozofię, naturę i kulturę (Rybicka). Geopoetyka operuje kategorią przestrzeni, przede wszystkim pojęciem przestrzeni geograficznej. Stawiam zatem pytanie, czy przestrzeń, w której żyje, działa i tworzy Wilk, wpływa na jego sposób uprawiania pisarstwa oraz czy, a jeśli tak, to w jaki sposób, przejawia się w jego tekstach? Uważam, że odpowiedź może być tylko jedna: przestrzeń życiowa Wilka jest obecna w jego utworach poprzez język. Przestrzeń tę Wilk nakreśla w sposób następujący:

Ruska Północ – obszar na północ od linii, która biegnie od Jeziora Czudzkiego, przecina rzekę Wołchow powyżej Nowogrodu, skręca za rzeką Mstą na południowy wschód do zlewiska Wołgi i Oki, dalej wzdłuż Wyczegdy i Miezienu wpada do Morza Białego [...] – jako odrębny etnograficzno-kulturowy region formowała się od XII do XVII wieku... I do samej rewolucji (niektórzy twierdzą, że do dzisiaj) przetrwały tu w postaci czystszej niżli gdzie indziej w Imperium resztki starego bytu Ruskich – okruchy ruskiego świata (Wilk 2011: 23).

Wybrana i tak zdefiniowana przestrzeń może być opisana w wielu różnorodnych kategoriach: i jako przestrzeń fizyczna z aspektami przyrodniczymi i naturalnymi, ale również jako przestrzeń kulturowa, tworzona przez człowieka w wymiarze historycznym, ekonomicznym, politycznym, socjalnym i również, co bardzo ważne w perspektywie niniejszych rozważań, językowym. Dla Mariusza Wilka jest to przestrzeń o ogromnej energii, która nałożyła swoją pieczęć na niego samego, a także na jego język, a raczej języki: rosyjski, którego używa na co dzień, i polski, w którym powstają jego utwory.

Z oglądu Wilkowych rusycyzmów jasno widać, że *rossica* te nie tworzą jednolitej masy: w korpusie tym łatwo można wydzielić dwa przeciwstawne i, co uważam za szczególnie istotne, odmienne interpretacyjnie zespoły wyrazów. Można powiedzieć, że grupy te (jako składowe typologii „przestrzennej”) odzwierciedlają różne formy obecności subiekta w wybranej przez niego przestrzeni geograficznej: statyczne bycie w przestrzeni vs. dynamiczna w niej aktywność.

Grupa I to *rossica* nazywające przedmioty i artefakty wybranej przez Wilka wieloaspektowej przestrzeni geograficznej. Mówiąc inaczej, są to przedmioty i pojęcia świata, w którym żyje. Odnotowujemy tu przede wszystkim tzw. **egzotyzy** (zwane również **kсенизмami**, **etnografizmami**, **regionalizmami**), czyli wyrazy nazywające obce (w tym przypadku rosyjskie i postradzieckie) realia. Oto materiał językowy: posłusznik, skit, moszczi, mir, wołok, kreml, *Isprawitelno-Trudowej Łagier*, *Rota Usilennogo Rieżyma*, politgramota, FSB, *Objedinionnoje Gosudarstwennoje Politiczeskoje Uprawlenije*, szyło, *BBK – pokaz udarnych tiempow i vysokogo kaczestwa raboty*, Sołowieckij Łagier Osobogo Naznaczenija, zona, katanka, biezprizornyje, wor, kraśni Finowie, czermień, młaka, przy-

czelina, wozmutitel, owin, paz, rajkom, obkom, *lesopował*, *balanda*, *unty*, plac-karta, *podorożnik*, *sawan*, *mieżeń*, *zampolit*, *Bielbaltlag*, sprawka, zeka, morozy krieszczienskijsje, Jordan, maslenica, braga, pogost, bomż, wałun, paz, moroszka, *Kak my lubim – oj-oj-oj! Nasz wielikij Bielmorstroj!*, iwan-czaj, BBK⁸.

Leksemy te mogą być przyporządkowane do różnych grup tematycznych, a niektóre z nich mają już dzisiaj status historyzmów. W skład tej grupy rusycyzmów wchodzi również cytacje, czyli przytoczenia mowy niezależnej, swoiste językowe (foniczne i graficzne) odgłosy tamtej rzeczywistości (różnorodne bon moty i powiedzenia, hasła propagandowe, napisy na plakatach). Z zapisów tekstowych wynika jednoznacznie, że Wilk jest świadomy ich „obcości” we własnych wypowiedziach i dlatego objaśnia je bądź w samym tekście (komentarz lub polskie tłumaczenie w nawiasie), bądź poprzez system odsyłaczy w przypisach dolnych. Pobieżny ogląd wyekscerpowanego materiału pokazuje, że *rossica* tego typu są dosyć liczne. Z ogólnego punktu widzenia mamy tutaj do czynienia ze zjawiskiem nader częstym i banalnym w pisarstwie tego typu: rosyjskie egzotyzy my oraz cytacje odnotowujemy w tekstach wszystkich, którzy pisali o ZSRR oraz Rosji⁹. Można postawić pytanie, czy one musiały się w utworach Wilka pojawić? Odpowiedź jest twierdząca: ze względu na potrzeby i zamiary narracyjne leksemy te muszą być użyte, gdyż nie sposób ich uniknąć, kiedy jest mowa o nazywanych przez nie rzeczach, realizują faktologiczną podstawę przekazu i tym samym pełnią funkcję poznawczą¹⁰.

Grupa II to zespół rusycyzmów, w których można zobaczyć (lub dokładniej: z których można wyczytać) różne Wilkowe doświadczenia „ruskiej” przestrzeni jego życia. Mam na myśli przede wszystkim jego doświadczenia egzystencjalne, tzn. przeżywanie i percepcję przestrzeni dające nowe życiowe doświadczenie oraz jego rosyjskojęzyczną kooperację językową, a także szczególne doświadczenie tej przestrzeni, doświadczenie kulturowe. Oto materiał: dokazać, telega, mat, chwost, chram, bladź, bliad’, rabski (trud), lesowoz, posiołek, jachta, liczko, mać twoja!, muzyk, dzika nienawiść, łyka nie wiążą, starzyk, dzieło, krysza, Domowoj, kucza, głubinka, *priwet!*, *Wot eto da!*, bania, krasota, zapoj, kułak, czaj, kartoszka, nachał, tucza, pieczka/piecz, *Naczal za zdrawije, a swioł za upokoj!*, schod, gnat’ czernuchu, rybałka, pacan, czum, gowniuk, *Koń w palto!*, wiorsta, osobniak, obsobaczyć, czuwak, otkrytka, mnogo-trudny (marsz), pustowat’/

⁸ Przytoczenia zgodne z zapisem oryginału (czcionka prosta, kursywa, nieprawidłowości gramatyczne).

⁹ Np. Ryszard Kapuściński, Jacek Hugo-Bader, Maciej Jastrzębski, Jędrzej Morawiecki i inni.

¹⁰ Z „recenzenckiego” obowiązku warto zwrócić uwagę, że Wilk wprowadza te „komentowane rusycyzmy” do swoich wypowiedzi w sposób niekonsekwentny w zakresie ich postaci graficznej, gdyż obok zapisów czcionką normalną spotykamy formy ujęte w cudzysłów lub realizowane kursywą. Trudno w tym zakresie o jakąkolwiek deszyfrację intencji autora.

pustować, poniuchać, woniać, rugać, pałatka, zapiska, piesznia, dzielanka, (wieś) „nieżyłaja”, rubaszka, czasownia, przydurki, babki (pieniądze), *dostoprimeczatielność*, metalo-czerepica, Mołodcy!, *nastojaszczij Jewropejec*, (pić) drug z drugiem, mieszać, na pososzok!, ucha, *tucza*, *um*, *tropa*, otrok, słowa¹¹.

Rossica tej grupy mają inny status i charakter niż włączone do grupy poprzedniej. Jeśli leksemy grupy I stanowiły przede wszystkim nazwy przedmiotów (realnych i mentalnych), a także zjawisk oraz sytuacji występujących w przestrzeni zewnętrznej w sposób obiektywny (tzn. niezależnie od autora), to leksemy tej grupy nazywają te przedmioty i zjawiska przestrzeni, które zostały przez pisarza niejako przysposobione (wciągnięte/wprowadzone) do jego świata mentalnego i tym samym do jego języka osobniczego.

Przytoczone leksemy grupy II należy potraktować właśnie jako składnik idiolektu (idiostylu) pisarza, który od wielu lat jest zamieszany w północnej Rosji, ruszczyzna jest językiem jego kontaktów i rozmów codziennych, a obecność rossików w jego wypowiedziach, zarówno mówionych¹², jak i pisanych, należy potraktować jako do pewnego stopnia naturalny stan rzeczy ilustrujący postać/formy i dynamikę jego aktywności komunikacyjnej. W związku z powyższym nie sposób spoglądać na nie wyłącznie z pozycji rygorystycznej poprawności językowej jako naruszenie normy leksykalnej lub odbierać to zjawisko jako „nadużywanie rusycyzmów”¹³. Elementy te, poniekąd naturalne w mowie codziennej pisarza, nie pełnią w oglądanych tekstach jakiegokolwiek funkcji naddanej, zdobniczej (typu: ozdobniki tekstowe, inkrustacje). Należy przede wszystkim widzieć w nich swoiste nośniki sensów osobowościowych budujących obraz autora. Są to bezsprzecznie językowe znaki jego zamieszania w przestrzeni „Ruskiej Północy” i w samej ruszczyźnie czy mówiąc inaczej – znaki jego osobowości, a także zmian w postrzeganiu świata¹⁴. Leksemy tej grupy stanowią nową treść świata mentalnego pisarza.

W mojej ocenie to właśnie *rossica* tej grupy (obok rusycyzmów grupy I) przesądza o specyfice i odmienności stylistycznej języka Wilka. Można mówić w tym przypadku o szczególnym efekcie stylistyczno-komunikacyjnym, który jest wynikiem lingwistycznego eksperymentu polsko-rosyjskiego konsekwentnie

¹¹ Przytoczenia zgodne z zapisem oryginału (czcionka prosta, kursywa, nieprawidłowości gramatyczne).

¹² Oto przykłady rusycyzmów użytych przez Wilka w wywiadzie (pierwotnie mówionym): *baboczka*, *umirajet*, „pożywiom uwidim”, *pieczka*, *Domowej*, *głubinka*, *um*, *rybalka*, *dieriewnia*, *rybaczyć*, *purga*, *inostraniec*, *tucza* (much), *kołokolnia*, *kanikuły* (Brysacz 22–63).

¹³ W Wikipedii w haśle Mariusz Wilk sformułowano niesprawiedliwą ocenę, że rusycyzmów autor nadużywa.

¹⁴ Szczegółowa analiza semantyczno-pragmatyczna zespołu idiolektalnych rossików może dostarczyć ciekawego materiału do wnioskowania na temat osobowości i idiolektu autora.

przez Wilka prowadzonego i stale na kartach jego utworów urzeczywistnianego. W realizację waloru odmienności i niepowtarzalności językowej swojego pisarstwa Wilk wprzega przede wszystkim rusycyzmy, które są wyrazami o charakterze ogólnosłowiańskim, tzn. historycznie wspólne dla ruszczyzny i polszczyzny. Dobra znajomość i świadome „rozumienie” języka rosyjskiego dają Wilkowi narzędzia i stwarzają możliwość głębszego wniknięcia w polszczyznę (Wilk 2011: 176). Słowa, po które sięga, są wykorzystywane do realizacji śmiałego programu lingwistycznego zakładającego rekonstrukcję (choćby tylko częściową) starej, wspólnotowej słowiańskiej przestrzeni semantycznej.

Warto przyrzeć się bliżej mechanizmowi tych autorskich działań. Wiadomo, że leksyka ogólnosłowiańska w różnych językach narodowych (w tym przypadku – rosyjskim i polskim) ewoluuje w sposób odmienny i ze względu na różne okoliczności znajduje się na różnych stadiach swojego rozwoju semantycznego i jest opisywana jako aktywna lub też pasywna (historyzmy). Rosyjski leksykon spuścizny ogólnosłowiańskiej zawiera wiele wyrazów, które we współczesnym języku polskim wyszły z użycia (uległy zapomnieniu) i możemy je odnaleźć jedynie w polskich słownikach historycznych. Sam Wilk objaśnia swoje postępowanie następująco:

Słowo [*tucza* – M.S.] do niedawna jeszcze żywe w polszczyźnie. Ostatnie wydanie *Słownika języka polskiego* pod redakcją Witolda Doroszewskiego (1997) odnotowuje *tuczę* jako wyraz przestarzały, ale jednak... Przykład *tuczy* dobrze ilustruje mój zamiar „rozszerzania” współczesnego leksykonu polszczyzny o słowa, które kiedyś w niej istniały, ale z biegiem lat zostały zapomniane. Przy dominującej obecnie modzie na wprowadzanie do języka polskiego anglicyzmów, od których roi się w mowie telewizyjnej tudzież w tak zwanej „młodej prozie”, reanimacja przestarzałych polskich słów i używanie sławizmów idzie wprawdzie na przekór ogólnej tendencji, niemniej są równouprawnione (Wilk 2011: 14–15).

W procesie pracy twórczej Wilk na horyzontalnej osi swojego tekstu umieszcza obok siebie leksemy o różnym statusie filologicznym: w ciąg aktualnych wyrazów polskich tworzących tkankę narracyjną w miejsce zapomnianych polskich historyzmów wplata te wyrazy „niby rosyjskie” (w rzeczywistości wspólne, ogólnosłowiańskie), które używane są w ruszczyźnie współcześnie, a dodatkowo w tych działaniach wykorzystuje również swoje *rossica* idiolektalne (fakty języka osobniczego). Zabiegi te mogą w powierzchownym odbiorze czytelnicznym sprawiać wrażenie, że Wilk sięga po rusycyzmy. Za każdym razem, gdy krytycy mówią na ten temat, mamy do czynienia z przecięciem się horyzontalnej osi narracyjnej tekstu (tkanej z materiału polskiego) z osiami wertykalnymi, na których osadzone są niby aktualne leksemy rosyjskie stanowiące zamienniki utraconych w historii wyrazów polskich. Zamienniki te stanowią protezy odtwarzanej polskiej przestrzeni leksykalnej kreującej niepowtarzalną przestrzeń semantyczną utworów Wilka. W związku z tym jeszcze raz posłużmy się słowami pisarza:

Niektórzy zarzucają mi, że nadużywam archaizmów, słów dawno wyszedłszy z użycia, dialektyzmów i tym podobnych. A przecież w słownictwie – twierdzi Aleksander Brückner – wyrażają się dzieje naszej obyczajowości narodowej, wstecz aż do czasów, do których żadne świadectwa pisemne nie docierają. Ograniczanie się więc do słów będących w aktualnym obiegu jest rodzajem kastracji. Dziw bierze, że te zarzuty pojawiają się w czasach postmodernizmu, gdy akurat w modzie są gry z przeszłością i używanie na tradycji – stylizacje, parodie, maski. Jednakże w moim przypadku nie chodzi ani o grę, ani o pastisz, raczej o świadome przywracanie do życia słów, które niegdyś zostały wyparte lub zapomniane, jak dla przykładu „oksza”, którą wprowadziłem miast „topora”, czy też piękne „rząpie” w miejsce wulgarnego „chuja” (Wilk 2011: 57).

Powyższa wypowiedź może oznaczać tylko jedno: niektóre z wprowadzonych do narracji „rusycyzmów” pełnią dla autora funkcję poniekąd terapeutyczną. Pisarz, wgrzyzając się w polszczyznę, sięga po rosyjskie zamienniki, które w jakimś wymiarze rekompensują mu synchroniczne niedostatki języka ojczystego.

Poczynania twórcze i eksperymenty językowe Wilka nie ograniczają się tylko do naszkicowanej sytuacji włączania rusycyzmów (egzotyzmów i elementów własnego słownika wewnętrznego) w ciąg komponowanych narracji. Pisarz czerpie z ruszczyzny jeszcze w inny sposób. Wyraz rosyjski (zwykle z przejrzystą formą wewnętrzną) może stać się punktem wyjścia do dalszego semantyzowania i „nadbudowywania nad prostym ruskim eksponentem nowych znaczeń i konceptów” (Sarnowski 2017). Nie podejmując się w tym miejscu szczegółowego omówienia wszystkich Wilkowych „kreacji semantycznych” dokonywanych z wykorzystaniem leksyki rosyjskiej i jednocześnie rezerwując sobie prawo powrotu do tego zagadnienia w innym miejscu, ograniczę się do ilustracyjnego przedstawienia jednego przypadku takich działań pisarza.

Doskonałym przykładem wspomnianych poszukiwań może być rosyjski wyraz *mpona*, który często pojawia się na kartach utworów Wilka i obrasta coraz to nowymi sensami, co dynamicznie rozbudowuje intensjonalność tego znaku. Zarodkiem każdego konceptu jest, jak wiadomo, konkretny obraz fizyczny, który poddany abstraktyzacji przekształca się w ustabilizowany obraz mentalny i staje się jego treścią (por. Stepanov). Mechanizmem napędzającym abstraktyzację jest metafora zakładająca paralelizm między zjawiskiem fizycznym (pole źródła) a konglomeratem nowych sensów (pole celu). Wilkowy koncept „tropa” zasada się na wyjściowym znaczeniu denotatywnym (fizycznym) wyrazu *mpona* (‘ścieżka’). Leksem ten w kolejnych użyciach (na piśmie czy częściej w mowie wewnętrznej subiekty) w coraz to nowych kontekstach¹⁵ i liniach skojarzeniowych oscyluje ku nowym sensom i znaczeniom, które w strukturze konceptu stają się centralne i dominujące. Zarysowując ten koncept, przytoczę liczne ko-

¹⁵ Zarys konceptu „tropa” opieram na analizie 25 kontekstów zaczerpniętych z *Woloki* i *Lotem gęsi*.

lokacje fizykalnych tropów (ścieżek), by następnie przywołać szereg nowych sensów opartych na ciągu skojarzeń i asocjacji. Zatem *tropa* z jednej strony „udeptuje się, staje się górską ścieżką”, z drugiej zaś łączy ścieżkę z pisaniem, stając się indywidualnym stylem, sposobem pisania, narracji, sposobem życia. W związku z tym *tropa* to „doświadczenie za plecami”, „spotkanie, nowy krąg znajomych, przypadkowa książka – tuzin nowych lektur”, ale również ważni dla Wilka ludzie (córka Martusza) oraz ważne przedmioty (dom nad Oniego). Nawet z pobieżnego szkicu konceptu wyraźnie widać, że mamy do czynienia z pojemnym psychologicznym obrazem ucieleśniającym skojarzenia i asocjacje wynikające ze sposobu i siły przeżywania denotatu słowa, który, będąc nazwą przedmiotu fizycznego, staje się eksponentem wysublimowanego przedmiotu mentalnego¹⁶. Lektura i wnikliwa analiza kontekstów, w jakich Wilk umieszcza swoją tropę-obraz mentalny, dobitnie pokazuje, że mamy do czynienia z głęboką synonimizacją słów i rzeczy. Można uznać, że wyraz *tropa* (akcentowany po polsku) urasta do rangi jednego z kluczowych słów twórczości i symbolu samego Mariusza Wilka (Sarnowski 2017).

W przypadku tekstów Wilka mamy do czynienia z niecodzienną relacją semiotyczną na linii „nadawca vs. odbiorca”, gdyż teksty te charakteryzują się jednoznacznością orientacją na „pozycję mówiącego”. Ta silna pozycja nadawcy budowana jest, z jednej strony, przez erudycyjność i intertekstualność jego wypowiedzi, z drugiej zaś przez językowy eksperyment twórcy, który dodatkowo nadaje warstwie słownej niebanalną formę. *Rossica* wplecione w tkanę wypowiedzi pisarskiej stanowią swoisty „tekst w tekście”, który na zasadzie linku przywołuje obcą kulturę i jej atrybuty. Dodatkowo chcę ze szczególną siłą podkreślić, że rusycyzy, o których tutaj jest mowa, powinny być traktowane jako reprezentacja kategorii wyjątkowości, są zorientowane na pragmatykę tekstu i budują jego siłę pragmatyczną, a dodatkowo kreują efektywność tekstu autorskiego.

Jest rzeczą oczywistą, że teksty takiego typu mają charakter „zamknięty”, mało dostępny i niezrozumiały dla odbiorcy, ale kierowane są przeciw do wyrobionego kulturalnie czytelnika. Wskazane parametry tekstu „oczekują” od odbiorcy podejścia twórczego, modelującego jego postawę na wzór nadawcy (Ivanov et al. 15–16). Taki układ nadawczo-odbiorczy konstituuje semiotyczne (ale również i emocjonalne) napięcie między antypodami komunikacji, tworząc ciekawe i inspirowane poznawczo pole komunikacyjne.

Trudno jest dać jednoznaczny ocenę językowego eksperymentu Mariusza Wilka. W tym zakresie przeważa podejście normatywistyczne, ale w moim indywidualnym odczuciu polskiego rusycyzy poczynania te zasługują na uznanie

---

¹⁶ Widać wyraźnie, że koncept „tropy” oparty jest na jednej z elementarnych metafor kognitywnych – na metaforze drogi, przemieszczania się, podróży i włączęgi w końcu.

i poparcie, gdyż pojawia się interesująca, przemyślana propozycja odtworzenia (choćby tylko w zarysie!) słowiańskiej, polsko-rosyjskiej wspólnoty językowej i bliskości semantycznej, które wykazują niezaprzeczone wartości pozytywne.

Warto w tym kontekście zwrócić uwagę na postawę samego Wilka i podkreślić to, że on sam swoje eksperymenty językowe uzasadnia, z krytykami podejmuje polemikę (na kartach swoich utworów lub w wywiadach i na spotkaniach autorskich), co nadaje jego tekstowym decyzjom inny wymiar: jest to program, a czy utopijny (jak napisała Janion), to już inna sprawa. W wielu przypadkach, gdy używa wyrazu, który synchronicznie jest rusycyzmem, przywołuje dane różnych słowników języka polskiego (pod red. W. Doroszewskiego, S. B. Linde) pokazujące, że leksem był znany w polszczyźnie i aktualnie jest wyrazem o innym statusie. W mojej ocenie fakt ten kolejny raz potwierdza, że obecność wielu elementów rosyjskich w jego tekstach nie jest przypadkowa, że wyrazy takie wprowadzane są świadomie i służą realizacji autorskiego projektu językowego.

Podsumowując przeprowadzony rekonesans badawczy polegający na wstępnym, szkicowym przedstawieniu rusycyzmów w utworach Mariusza Wilka (na ograniczonym materiale tekstowym), należy stwierdzić, że „segment rosyjski” stanowi ważny składnik jego twórczości, zarówno w wymiarze czysto formalnym (sama obecność badanych wyrazów), jak i artystycznym oraz konceptualnym. Dalsze badania fenomenu „rusycyzmów Wilka” powinny skupiać się na tych dwóch ostatnich aspektach, co jak się wydaje, pozwoli na głębszą rekonstrukcję przesłanek i motywów właśnie takiego sposobu budowania wypowiedzi artystycznej.

Bibliografia

- Brysacz, Piotr. *Patrząc na Wschód. Przestrzeń, człowiek, mistycyzm*. Białystok, Fundacja Sąsiedzi, 2013.
- Ivanov, Váčekoslav V. et al. „Tezisy k semiotičeskomu izučeníu kul'tur (v primenenii k slavánským tekstám)”. *Semiotyka i struktura tekstu*. Red. Maria Renata Mayenowa. Wrocław, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1973, s. 9–32.
- Janion, Maria. *Niesamowita Słowiańszczyzna. Fantazmaty literatury*. Kraków, Wydawnictwo Literackie, 2006.
- Karaś, Halina. „Rusycyzmy słownikowe w polszczyźnie ogólnej – historia i współczesność”. *Poradnik Językowy*, 5, 2007, s. 25–43.
- Rybicka, Elżbieta. „Geopoetyka (o mieście, przestrzeni i miejscu we współczesnych teoriach i praktykach kulturowych)”. *Kulturowa teoria literatury*. Red. Michał P. Markowski, Ryszard Nycz. Kraków, Universitas, 2006, s. 471–490.
- Sarnowski, Michał. „O niektórych aspektach polsko-rosyjskiego dialogu międzykulturowego: *rossica* w strategicznej pozycji tekstu gazetowego”. *Studia Rossica Posnaniensia*, 35, 2010, s. 249–257.

- Sarnowski, Michał. „...z polska – po rosyjsku, czyli o tym, jak Polacy używają ruszczyzny”. *Studia Rossica Posnaniensia*, 42, 2017, s. 259–272.
- Stepanov, Ūrij S. *Konstanty: slovar' russkoj kul'tury*. Moskwa, Akademičeskij proekt, 2004.
- Szwedowska, Joanna. „Trzy zimy, czyli sześć lat”. *Rzeczpospolita*, 29–30.10.2005, s. 13.
- Wilk, Mariusz. *Lotem gęsi*. Warszawa, Noir sur Blanc, 2012.
- Wilk, Mariusz. *Wołoka*. Kraków, Wydawnictwo Literackie, 2011.

DARIA SŁUPIANEK-TAJNERT

Fizyk jako element aksjofery czasów Związku Radzieckiego (na przykładzie reportaży Hanny Krall i Jacka Hugo-Badera)

The physicist as an element of the axiosphere
of the Soviet Union's times (based on the reportages
by Hanna Krall and Jacek Hugo-Bader)

Abstract. The article attempts to analyse the conceptualisation of the scientist-physicist based on the examples of selected reportages by Hanna Krall and Jacek Hugo-Bader. The analysis was conducted in an axiolinguistic key and its aim was to confirm the thesis about the important role of physicists in the Soviet axiosphere. It can be observed that in the axiological profile of a physicist, obtained on the basis of an empirical analysis, instrumental values dominate and these are closely connected with the fact that physicists are associated with political interests. Physicists, who function as objects of evaluation in the analysed reportages, are also a means of an indirect evaluation in relation to the political system in the USSR and reflect ways in which the country treats its citizens. The empirical material analysed allows us to conclude that within the Russian linguistic-cultural area, the physicist does not refer us only to a scientist dealing with a specific research discipline, but deserves to be called a concept that reflects a characteristic stage of the social and political life of the USSR, permanently inscribed into the axiosphere of that period.

Keywords: axiosphere, conceptualization, physicist, values, Soviet Union

Daria Słupianek-Tajnert, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań – Polska, daria.slupianek@amu.edu.pl, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4339-1852>

Stan konfrontacji między dwoma blokami polityczno-militarnymi, które zarysowały się po II wojnie światowej z USA i ZSRR na czele, określane mianem zimnej wojny, charakteryzował się rywalizacją na wielu płaszczyznach – politycznej, gospodarczej i kulturalnej, jednak kluczowy dla obu stron był w tym okresie wyścig zbrojeń i dążenie obu mocarstw do uzyskania przewagi pod względem posiadanej broni atomowej.

Data oficjalnego rozpoczęcia radzieckiego programu budowania broni jądrowej to 11 lutego 1943 roku. Państwowy Komitet Obrony ZSRR zdecydował

wówczas o utworzeniu tzw. Laboratorium nr 2, w którym pracami badawczo-rozwojowymi nad energią nuklearną miał kierować Igor Kurczatow (*Radziecki program nuklearny*, źródło elektroniczne). Działania te nabrały szczególnego rozmachu po zrzuconiu przez Amerykanów bomb atomowych na Hiroszimą i Nagasaki (6 i 9 sierpnia 1945 roku). Spowodowało to natychmiastową reakcję władz Związku Radzieckiego, które przyłączyły się do bezprecedensowego międzynarodowego wyścigu po broń jądrową. Józef Stalin 20 sierpnia 1945 roku powołał do życia Komitet Specjalny przy Państwowym Komitecie Obrony ZSRR. W sygnowanym przez niego dokumencie stwierdzającym powołanie Komitetu Specjalnego (*Postanowienie GOKO nr 9887ss/op „O Special'nom komitecie pri GOKO”*, źródło elektroniczne) znalazły się szczegółowe zadania wyodrębnionego organu, a priorytetem miało być prowadzenie prac ukierunkowanych na jak najszybsze zaprojektowanie i budowę bomby atomowej.

Początki zimnej wojny to również druga fala powstawania w ZSRR specjalnych miast naukowych (pierwsza fala przypadła na lata 30. XX wieku, kiedy to powstały np. Korolow – określany jako kosmiczna stolica Rosji, Żukowski – ośrodek naukowo-badawczy lotnictwa czy Friażino – centrum przemysłu radioelektronicznego). Wyraz naukogrady (ros. *наукोगрады*) pojawił się w obiegu naukowym dopiero na początku lat 90. ubiegłego wieku. Mianem tym określane są miasta bądź ich części charakteryzujące się szczególnie wysoką koncentracją potencjału intelektualnego (naukowców i specjalistów) i naukowo-technicznego, w tym organizacji naukowych, oświatowych, przedsiębiorstw (Lappo, Polân 20–21). Naukogrady odegrały w Związku Radzieckim kluczową rolę w rozwoju wielu dziedzin nauki i gałęzi przemysłu – elektroniki i elektrotechniki, budowy samolotów, przemysłu aerokosmicznego, obronnego, a przede wszystkim – energetyki atomowej. Koncentrując się na ostatniej z wymienionych dziedzin, przywołać należy przede wszystkim miasto Sarow (funkcjonujące wcześniej pod wieloma nazwami, m.in. Kremlow, Arzamas-75, Arzamas-16), w którym od 1946 roku działało centrum jądrowe KB-11, a obecnie znajduje się tam siedziba Rosyjskiego Federalnego Ośrodka Nuklearnego, oraz miasto Dubna – ośrodek, w którym w latach 40. minionego wieku Igor Kurczatow kierował budową akceleratora protonów – aktualnie ma tutaj swoją siedzibę Zjednoczony Instytut Badań Jądrowych.

Powstające w okresie zimnej wojny naukogrady były ściśle powiązane z przemysłem zbrojeniowym, podejmowane w nich przedsięwzięcia miały wynieść ZSRR na szczyt rankingu światowego pod względem obronności. Prowadzone badania oraz działalność konstruktorska i wytwórcza odznaczały się różnym stopniem tajności, dlatego naukogrady mogły mieć status miast otwartych lub zamkniętych (ros. ЗАТО – *закрытое административно-территориальное образование*). Te ostatnie pojawiały się w dokumentach pod zaszyfrowanymi na-

zwami – regularnie zmienianymi i nie figurowały na żadnych mapach. Ich nazwy zostały odtajnione dopiero po upadku Związku Radzieckiego.

Naukogrady były w epoce ZSRR niezwykle uprzywilejowane, mówiono o nich „ulubieńcy państwa” – *любимчики государства* (Lappo, Polân 241). Opinią taką cieszyły się w szczególności miasta związane z energią jądrową, tzw. atomgrady (ros. *атомграды*). Palmę pierwszeństwa zyskały one dzięki temu, iż ich wyspecjalizowanie w dziedzinie fizyki atomowej szło w parze z priorytetami rządzących w kwestii uzyskania przewagi militarnej nad przeciwnikiem po drugiej stronie żelaznej kurtyny, a to wpisywało się w obowiązujący kurs propagandowo-ideologiczny.

Podobnie jak można mówić o rankingu naukogradów, tak też można mówić o rankingu zawodów zatrudnionych w nich uczonych. Na jego szczycie uplasowali się pracujący w atomgradach fizycy. Ich zawód zyskał w Związku Radzieckim niewyobrażalny prestiż, wielu z nich w okresie ZSRR zostało laureatami Nagrody Nobla: w 1958 roku wyróżnienie to otrzymali Paweł Aleksiejewicz Czerenkow, Ilja Michajłowicz Frank i Igor Jewgieniewicz Tamm, w 1962 roku – Lew Dawidowicz Landau, w 1964 roku – Mikołaj Gennadiewicz Basow i Aleksandr Michajłowicz Prochorow, a w 1978 roku – Piotr Leonidowicz Kapica. Fizycy, z uwagi na ówczesną sytuację geopolityczną, nie byli w ZSRR po prostu reprezentantami konkretnej dziedziny nauki, ale jednocześnie – z uwagi na wywieraną na nich często polityczną presję, czynnymi uczestnikami zimnej wojny, zobowiązanymi służyć reżimowi. Wspomnieć można tutaj chociażby o specjalnych więzieniach (ros. *шарашка*) Ławrientija Berii, szefa NKWD, w których oczekujący na wyroki więźniowie – specjaliści z różnych dziedzin nauki – w zamian za niezyskanie na Syberię pracowali nad ważnymi dla władz projektami. W ramach systemu szaraszki (swego rodzaju zamkniętego instytutu naukowo-badawczego dla więźniów) pracowali np. Andriej Nikołajewicz Tupolew – konstruktor lotniczy, Siergiej Pawłowicz Korolow – pionier budowy rakiet, Lew Siergiejewicz Termen – fizyk i inżynier, specjalista techniki radiowej (Ings 315–317).

Słowo fizyk stało się jednym ze społeczno-kulturowych znaków epoki radzieckiej. Przykładowo, wskazanie na ten zawód pojawiło się w Związku Radzieckim w nazwie słynnego sporu dwóch kultur – fizyków i liryków, którego określenie zawdzięczamy Borysowi Słuckiemu, autorowi wiersza *Fizycy i lirycy* (*Физики и лирики*) rozpoczynającego się słowami: „Dzisiaj fizykom owacje. / Dzisiaj lirycy nie w cenie” („Что-то физики в почете. / Что-то лирики в загоне”). Fizycy i lirycy symbolizują w wierszu Słuckiego środowiska humanistów i przyrodników, tzw. dwie kultury, o których dyskusję zapoczątkował swym wykładem na Uniwersytecie w Cambridge (w maju 1959 roku) Charles Percy Snow (Szczeklik, źródło elektroniczne). Wiersz Słuckiego był opublikowany w październiku 1959 roku w „Gazecie Literackiej” („Литературная газета”) i odzwierciedlał w swej

treści rzeczywistą sytuację ówczesnej epoki rozwoju techniki. Jak pisze Maria Pietrowna Ignatowa:

Физики в то время, действительно, были в почете: околоземное пространство бороздили искусственные спутники Земли и первый из них был советским, арктический лед грозно крушил первый в мире атомный ледокол „Ленин”. В подмосковном Обнинске уже работала первая в мире промышленная атомная электростанция, а о могучем джinnie, выпущенном физиками, напоминала трагедия Хиросимы и Нагасаки. До полета Юрия Гагарина оставалось менее двух лет (Ignatova 17).

Zaprezentowane tło historyczno-kulturowe podporządkowane jest nadrzędnemu celowi badawczemu, a mianowicie przedstawieniu tekstowej konceptualizacji uczonego fizyka jako istotnego elementu radzieckiej aksjofery okresu zimnej wojny. Jako materiał egzemplifikacyjny posłużyły cytaty z reportażu *Fizycy* Hanny Krall oraz *Archipelag złotego deszczu* Jacka Hugo-Badera. Reportaż *Fizycy* przynależy do cyklu *Na wschód od Arbatu* (Krall), wydanego po raz pierwszy w 1972 roku. Wspomniana seria reportaży to rezultat trzyletniej (1966–1969) pracy Krall w Związku Radzieckim jako korespondentki prasowej tygodnika „Polityka”. Z kolei reportaż Hugo-Badera pod tytułem *Archipelag złotego deszczu* ukazał się na łamach „Gazety Wyborczej” w 2000 roku (Hugo-Bader 2000), a następnie w tomie *W rajskiej dolinie wśród zielska* (Hugo-Bader 2010), zawierającym teksty będące efektem podróży dziennikarza po uwielbianej przez niego Rosji i krajach byłego Związku Radzieckiego.

Reportaż należy do literatury faktu, definiowany jest jako „gatunek dziennikarsko-literacki, którego podstawową funkcję stanowi sprawozdanie za pośrednictwem obserwatora (reportera) o prawdziwych wydarzeniach, sytuacjach, ludziach” (Gazda, Tynecka-Makowska 634). Wyznaczniki reportażu to m.in. aktualność, autentyczność, akcyjność oraz osobisty stosunek reportera do przedmiotu sprawozdania (Gazda, Tynecka-Makowska 634). Ostatnia z wymienionych cech bezpośrednio aktualizuje aksjologiczny pierwiastek w języku. W kontekście zaprezentowanej definicji słownikowej warto również zwrócić uwagę na cechę referencjalności reportażu, o której pisze w swojej monografii Katarzyna Frukacz:

Zarówno estetyka, jak i epistemologia utworów reportażyowych zawiera się w konstytutywnej dla nich kategorii referencjalności, czyli w ich odniesieniu do pozajęzykowej empirii. Doświadczanie i dokumentowanie realności w tekstach prozatorskich – zwłaszcza tych faktograficznych – nadaje im rangę tropów rzeczywistości, których charakter odzwierciedla mniej lub bardziej wiernie bieżącą scenę społeczno-kulturową (Frukacz 23).

Aby zrealizować cel badawczy, w niniejszym artykule zastosowana została analiza aksjolingwistyczna korespondująca z paradygmatem językoznawstwa kognitywnego. Wybór tego właśnie paradygmatu wydaje się naturalny w kontekście

niektórych wymienionych cech reportażu. Zarówno aksjologiczny pierwiastek w języku, uwarunkowany osobistym stosunkiem reportera do przedmiotu sprawozdania, jak i wspomniana wyżej cecha referencjalności reportażu przywodzą na myśl słowa Jewgienii Fiodorowny Sieriebriennikowej (aktywnie zajmującej się w swych badaniach naukowych zagadnieniami aksjolingwistyki), podkreślającej „głęboki wymiar oceniający fundamentalnego paradygmatu ontologicznego «człowiek – język – kultura – świat (światy)»” (Serebrennikova et al. 5). Jako że reportaż nie stroni od ocen, to z punktu widzenia pragmatyki jedną z jego podstawowych funkcji jest właśnie funkcja oceniająca. Poszerzona analiza wyrażanych w języku ocen i wartości, wychodząc poza płaszczyznę *langue*, otwiera się na każdy z elementów wspomnianego przez Serebrennikową paradygmatu. Wszystkie jego elementy aktualizowane są w antropocentrycznym podejściu do języka w ramach językoznawstwa kognitywnego.

Nawiązując do wspomnianego wcześniej głównego celu badawczego, argumentuję na rzecz tezy, iż fizyk jest istotnym elementem radzieckiej aksjofery okresu zimnej wojny, czego postaram się dowieść na przykładzie poświadczeń tekstowych zaczerpniętych z wybranych reportaży Krall i Hugo-Badera. Analiza materiału ma na celu odczytanie, zbudowanie i usystematyzowanie odzwierciedlonej w języku konceptualizacji uczonego ze szczególnym uwzględnieniem czynnika aksjologicznego. Zorientowany na odniesienie do różnych typów wartości językowy obraz fizyka, oparty na danych tekstowych, dla swej pełniejszej charakterystyki często domaga się odniesień do rzeczywistości pozajęzykowej – żywego reagowania na cechy momentu historycznego, sytuacji społecznej, politycznej czy kulturowej odpowiedniego okresu dziejowego. W drugim etapie analizy materiału empirycznego podejmuję próbę wyróżnienia – typowych dla każdego z reportaży z osobna – dominujących środków wyrażających taką, a nie inną konceptualizację aksjologiczną naukowca. Proponowaną analizę można zatem określić jako aksjolingwistyczno-kulturową.

Szeroki wykład dotyczący problematyki wartości w różnych koncepcjach filozoficznych, od starożytności począwszy, znajdziemy w klasycznej dla aksjolingwistyki monografii Jadwigi Puzyniny *Język wartości* (Puzynina). Opierając się na pracach z zakresu filozofii, autorka prezentuje również własną propozycję typologii wartości. Z uwagi na to, iż analiza będzie zawierała odniesienia do tej właśnie klasyfikacji, referuję pokrótce najważniejsze jej elementy. Punktem wyjścia w zaproponowanym przez Puzyninę podziale jest rozróżnienie wartości instrumentalnych (służebnych) oraz wartości ostatecznych (absolutnych). Te dwie klasy autorka uważa za uniwersalne, zastrzega jednak, że wartości określone mianem ostatecznych nie zawsze i dla każdego takowymi będą – „Są to tylko wartości, które mogą być ostateczne, ale które niejednokrotnie [...] funkcjonują jako instrumentalne” (Puzynina 39). Zarówno wartości instrumentalne,

jak i ostateczne dzielą się na pozytywne i negatywne (podział z punktu widzenia wartości uznawanych przez X-a). Podstawowymi określeniami leksykalnymi pozytywnych i negatywnych wartości instrumentalnych będą odpowiednio *pożyteczny*, *pożytek*, *użyteczny* (i in.) oraz *nieużyteczny*, *nieużyteczność*, *nieprzydatny* (i in.). Z kolei w ramach wartości pozytywnych ostatecznych Puzynina proponuje podział na wartości 1) transcendentne (metafizyczne), 2) poznawcze, 3) estetyczne, 4) moralne, 5) obyczajowe, 6) witalne, 7) odczuciowe (w tym hedonistyczne). Autorka podaje dla każdej z wymienionych kategorii jądro pojęciowe (np. dla wartości moralnych będzie to dobro drugiego człowieka/grupy ludzi, dla wartości estetycznych – piękno, dla witalnych – życie). Szczególną uwagę zwraca na charakter wartości odczuciowych, do których zalicza przede wszystkim wartości hedonistyczne, opierające się na dążeniu do szczęścia o różnych postaciach, mogą to być, przykładowo, wartości materialnego posiadania (Puzynina 39–41). W kontekście zaprezentowanej klasyfikacji warto podkreślić, że granice między poszczególnymi typami są rozmyte, a wartości mogą się wzajemnie zazębiać. Ryszard Tokarski zauważa, iż szczególnie często obserwujemy to zjawisko w przypadku wartościowania pośredniego wyrażonego na płaszczyźnie języka, kiedy to opiera się ono na konotacyjnych cechach słowa (Tokarski 149).

Konceptualizacja uczonego fizyka przez pryzmat typów wartości, rysująca się na podstawie analizy wyekscerpowanych z reportażu cytatów, zawiera wspólny dla obojga reportażystrów trzon, choć każdy z autorów w odmienny sposób rozmieszcza akcenty. Wartością nadrzędną jest wartość instrumentalna. Wyeksponowanie użyteczności zawodu fizyka zauważamy u Krall: „Wiedzą, że ich praca pozwala zajrzeć do tajemnic jądra atomu, a przy tym jest to praca pewna, stabilna, **potrzebna**. I będzie potrzebna zawsze. Wiadomo, jaka jest rola fizyki w dzisiejszym świecie. To znaczy – ich rola” (Krall 65).

Użyteczność fizyków utrwalona została również w *Archipelagu złotego deszczu*, co więcej, Hugo-Bader czyni tę pozytywnie rozumianą użyteczność punktem wyjścia do połączenia jej z instrumentalnym traktowaniem fizyków przez rządzących dla realizacji celów politycznych. Użyteczność fizyków i traktowanie ich w sposób instrumentalny związane są z obowiązującym ówczesnie w Związku Radzieckim kursem ideologicznym władz – dążeniem do uzyskania przewagi w zimnej wojnie pod względem posiadanej broni atomowej. Znajdziemy więc w reportażu takie słowa:

Niektórych fizyków trzeba było wyciągnąć z więzień. O Lwa Landaua, późniejszego noblistę, upomniał się Piotr Kapica, także noblista [...] – Towarzyszu Stalin. On mi jest **potrzebny**. Tylko on może skroplić hel. Bez niego nie będzie fizyki. – Ty, Beria, słyszałeś! **Po-trzeb-ny!** Oddaj! Puścili (Hugo-Bader 2010: 349–350).

Aspekt utylitarności uratował przed represjami nie tylko Landaua, ale również, przykładowo, Lwa Altszulera:

Pewnie, że nie mogli go wysłać na Kołymę, bo już za kilka miesięcy, w październiku 1951 roku, miała być testowana druga radziecka bomba atomowa. [...] – Altszuler wam bardzo **potrzebny**? – **Niezbędny** – odpowiedział kierownik naukowy Arzamasu-16. Beria pomilczał chwilę. – No dobra – i odwiesił słuchawkę. Altszuler znowu był uratowany (Hugo-Bader 2010: 365–366).

Zdarzało się, iż użyteczność fizyków doraźnie dominowała nawet nad ksenofobią i antysemityzmem. Hugo-Bader przytacza tutaj słowa wybitnego fizyka atomisty, członka Rosyjskiej Akademii Nauk Borysa Ioffego:

Bardzo się bałem – opowiada akademik. – Taki był los mojego pokolenia... To trwało aż do śmierci Stalina w 1953 roku. Starych uczonych, akademików, nie ruszali, byli im **potrzebni**, a ludzie **potrzebni** tracili narodowość, nawet Żydzi (Hugo-Bader 2010: 357).

Reporterska konceptualizacja fizyków poprzez pryzmat wartości instrumentalnych eksponuje zatem jednocześnie silne uwikłanie uczonych w reguły obowiązującego systemu politycznego i zmieniające się nastroje polityczne (choć przedstawiciele tego właśnie zawodu nie byli oczywiście jedynymi, którzy znaleźli się w takiej sytuacji). Potwierdzenie znajdziemy w słowach wspomnianego już wyżej Ioffego:

Akurat w 1949 roku pisałem pracę dyplomową, więc mój profesor Izaak Pomieranczuk powiedział, żebym wybrał sobie jakiś temat objęty tajemnicą, na przykład dotyczący atomistyki, bo **wtedy może mnie nie ruszą**. Tak zostałem specjalistą od reaktorów atomowych na ciężką wodę. Produkowałem uran i pluton do bomb (Hugo-Bader 2010: 357).

Kolejnym ważnym elementem w analizowanych reportażach jest odniesienie do wartości witalnych poprzez zaakcentowanie odczuwanego przez naukowców lęku przed różnorodnymi represjami, strachu o swoje bezpieczeństwo, zdrowie, a nawet życie. Bardzo wymowny przykład znajdujemy w reportażu Hugo-Badera, przytaczającego słowa Julija Charitona:

Dopiero w 1994 roku, tuż przed śmiercią, Julij Chariton opowiedział w wywiadzie dla rosyjskiego tygodnika „Argumenty i Fakty”, że już przed eksperymentem jądrowym wiedział o przygotowaniach Berii na wypadek niepowodzenia. Ludowy komisarz spraw wewnętrznych zaplanował stosowne represje, przy czym przyjął bardzo proste i jasne kryteria. Ci, którzy w razie sukcesu mieli dostać tytuł Bohatera Pracy Socjalistycznej – w przypadku klapy mieli być rozstrzelani, kawalerowie Orderu Lenina – dostać 25 lat łagru, laureaci Nagrody Stalinowskiej I klasy – 15 lat, II klasy – 10 lat i tak dalej (Hugo-Bader 2010: 359).

Cytowany przez Hugo-Badera Ioffe mówi nie tylko o strachu odczuwanym przez siebie, ale też w kontekście wspomnianego już Landaua:

Tylko Lew Landau powiedział: „No, nareszcie umarł [Stalin – D.S.-T.]. Już się go nie boję i nie będę więcej pracował”. Przyszły noblista miał na myśli pracę nad bronią jądrową, do której się włączył, by zapewnić sobie bezpieczeństwo. [...] – Wystąpić przeciw, to była pewna śmierć, robił więc tylko to, co do niego należało. Pracował dobrze, uczciwie, akuratnie, ale nie przejawiał inicjatywy (Hugo-Bader 2010: 366–367).

Obecność strachu znajduje poświadczenie tekstowe także u Krall, choć jest on wyrażony w sposób bardzo oględny. Autorka pisze o fizykach: „Nie są lekkomyślni zatem. Unikają efektownych gestów. W ogóle nie dają się wziąć na gesty, zwłaszcza gdy wiedzą, że nie są skuteczne” (Krall 65). Wydźwięk tej wypowiedzi staje się jasny dopiero w szerszym kontekście (w reportażu wspomniano m.in. o wojnie, powojennym głodzie i latach stalinizmu, które utkwiły głęboko w pamięci żyjących ówczesnie ludzi).

Na oddzielną uwagę zasługuje silne zaakcentowanie aspektu materialnego posiadania, co znajduje odzwierciedlenie w wyszczególnianiu przysługujących fizykom profitów. Fizycy, uznani przez władze za potrzebnych, znajdowali zatrudnienie w naukoegradach, w których panowały bardzo dobre warunki bytowe. O fizykach pracujących w Dubnej czytamy: „Budowali nowe synchrofazotrony, odkrywali nowe światy, formułowali nowe teorie. A potem kupowali nowe spodnie i buty na skórze i sprowadzali się do przyzwoitych mieszkań, jakie przystoją ludziom z naukowym cenzusem” (Krall 64). Z kolei Hugo-Bader cytuje żonę Wieniamina Cukiermana – fizyka pracującego w Arzamasie-16:

Tam było jak w sanatorium [...]. Po moskiewskiej biedzie i głodzie po prostu oczom nie wierzyliśmy. Nigdy w życiu nie widzieliśmy takiego bogactwa. Pełne sklepy: warzywa, cytrusy, zagraniczne wędliny, kawior, kawa, koniaki i cukier do woli... Nawet czekolada była. I wszystko za kopiejki, bez kartek. Dostaliśmy umeblowane mieszkanie w domu dla kierownictwa, dwie gosposie, samochód z kierowcą. Zarabialiśmy dziesięć razy więcej niż w Moskwie (Hugo-Bader 2010: 353).

Dodatkowe przywileje przysługiwały tym, którzy osiągnęli wymierny efekt swojej pracy w postaci realizacji stawianych przez rządzących zadań:

Naukowcy przyspieszyli pierwszy eksperyment, by zdążyć przed 70. urodzinami Stalina. Do ostatniej chwili jednak nie było wiadomo, czy próba się powiedzie. 29 sierpnia 1949 roku na poligonie atomowym pod Semipałatyńskiem w Kazachstanie wybucha pierwsza radziecka bomba atomowa. [...] Uczeń został obsypany nagrodami. Stosowną uchwałę, przygotowaną przez Berię, podpisał osobiście Józef Stalin. Tytuł i Złotą Gwiazdę Bohatera Pracy Socjalistycznej dostało 14 uczonych z Kurczatowem, Charitonem i Zeldowiczem na czele, a także kilku ludzi z aparatu bezpieczeństwa, rządu i partii (Hugo-Bader 2010: 358–359).

Oprócz pieniędzy nagradzani otrzymywali dacje i samochody, przywileje rozciągały się także na członków ich najbliższej rodziny. W *Archipelagu złotego deszczu* mowa, przykładowo, o prawie wyboru dowolnych studiów przez dzieci nagrodzonych fizyków czy też o możliwości bezpłatnego korzystania ze wszystkich środków lokomocji w ZSRR z samolotami włącznie (Hugo-Bader 2010: 359).

Oboje reportażystów charakteryzuje fizyków z punktu widzenia wartości poznawczych, podkreślając ich nieprzeciętne zdolności intelektualne. Hugo-Bader fizyków z Arzamasu-16 nazywa „najtęższymi umysłami kraju”:

Miasto zostało specjalnie zbudowane na potrzeby Instytutu Energii Atomowej Akademii Nauk ZSRR. Nazywa się Arzamas-16, ale ludzie mówią krótko: Obiekt. Ławrientij Beria, ludowy komisarz spraw wewnętrznych, a także człowiek odpowiedzialny za budowę radzieckiej bomby atomowej, zgromadził tu **najtęższe umysły kraju** (Hugo-Bader 2010: 352).

Fizycy cieszą się ogromną wiarygodnością, wtórując hasłu „Fizycy na przedzie, lirycy w tyle”, ich metody badawcze są powszechnie poważane i uznawane za przekonujące, czyli również odnajdujemy tutaj aktualizację wartości poznawczych. Krall przytacza w reportażu historię socjologów i pewnego inżyniera, którzy zmuszeni byli do skorzystania z pomocy fizyka w kwestii doboru metody badania materiału empirycznego i zarekomendowania swoich badań w środowisku naukowym:

– Mówią mi socjologowie: „Słuchaj, Garik, mamy świetny materiał faktograficzny, tylko nie możemy sobie poradzić z opracowaniem”. Pytam ich – w czym rzecz, riebata? Okazuje się, że nie dysponują metodą, więc oczywiście wymyśliłem im metodę. Bardzo interesująco to badanie potem wypadło.

Ten sam fizyk dowiedział się, iż jest w Moskwie inżynier, który uważa, że potrafi leczyć raka, i oczywiście wzbudza w środowisku lekarskim naturalną nieufność. Fizyk uznaje, że musi przekonać różnych profesorów, ministrów i urzędy o słuszności metody inżyniera. Co właściwie czyni. W jakim charakterze? Fizyka, to jasne (Krall 66–67).

Pozostaje jeszcze zauważyć w reporterskiej konceptualizacji fizyków odniesienie do wartości moralnych. Hugo-Bader decyduje się postawić w swoim reportażu pytanie o współwinę i uczestnictwo uczonych we wspieraniu reżimu. W rozmowie reportażysty z Lwem Altszulerem padają słowa:

Dlaczego dalsie taką straszną broń Stalinowi? [...] – My tylko uchroniliśmy naszą ojczyznę przed atomową zagładą, a świat przed trzecią wojną. Amerykanie już w 1945 roku mieli broń atomową i uśmiercili ludność cywilną dwóch miast. Mieli plany, by zrzucić bomby na Związek Radziecki. – Nie było takich planów. – U nas w gazetach pisali, że były. Naszym patriotycznym zadaniem było nie dopuścić do tego. Do dziś uważam, że gdybyśmy nie mieli tej broni, oni by nas zbombardowali. – Ja myślę, że **wspierał** pan **zbrodniarzy**, którzy nawet pana chcieli

unicestwić [...]. – Po prostu musieliśmy mieć tę bombę. [...] To był nasz obowiązek. – Tam wokół was, wokół Arzamasu-16, były łagry, tam kosili trawę, żeby ludzie nie mieli czego żreć. Codziennie kolumny szły przez miasto. Wszyscy na nie patrzyliście. – Ale my nie dla Stalina. Nie dla Berii. My dla ojczyzny. Dla Rosji [...] (Hugo-Bader 2010: 368).

Wydźwięk etyczny mają również słowa Zinaidy Matwiejewny, żony fizyka Wieniamina Cukiermana:

– I jeszcze takiemu potworowi daliśmy taką straszną broń. – Żona Wieniamina Cukiermana nie wierzy, że to zrobiła. – To nie mogło ująć bezkarnie. Najpierw Bóg nas ostrzegł. Chciał wziąć Irę. Potem umarł nasz syn. Innych też Bóg ostrzegał. Kurczatow żył sam, bez dzieci, w ogromnym pałacu, który mu postawili na terenie Instytutu w Moskwie. Chariton pochował jedyną córkę, Altszulera Bóg pokarał synem schizofrenikiem (Hugo-Bader 2010: 369–370).

Hugo-Bader nie rości sobie tutaj praw do rozstrzygania poruszonych kwestii etycznych, nie formułuje jednoznacznych sądów, pozwala bohaterom uzasadnić konieczność podejmowanych przez nich działań (np. poprzez wyrażenie przekonania o powinności – obecność modalności deontycznej w zdaniu „Musieliśmy mieć tę bombę” oraz dalsze argumenty: „My dla ojczyzny. Dla Rosji” niwelują negatywny wydźwięk sądu „Ja myślę, że wspierał pan zbrodniarzy”). Reportażysta wskazuje na obecność wątku etycznego. Dążąc do wieloaspektowego zmierzania się z tematem, sygnalizuje konieczność szerokiego spojrzenia zarówno na uczonych fizyków, jak i na moment historyczny, w którym przyszło im prowadzić swoją działalność naukowo-badawczą.

Zarówno Krall, jak i Hugo-Bader zawarli w profilu aksjologicznym odniesienie przede wszystkim do wartości instrumentalnych, witalnych, materialnych i poznawczych. W tym kontekście wymienione grupy wartości można uznać za wyraźne dominanty. Różny jest jednak udział ilościowy treści skorelowanych z nazwanymi wartościami u obojga autorów. W odróżnieniu od Hugo-Badera Krall nie porusza kwestii etycznych dotyczących współwiny fizyków we wspieraniu reżimu komunistycznego. Obecność tego wątku u Hugo-Badera podyktowana została odleglejszym momentem powstania reportażu (niż analizowany tekst Krall), innymi okolicznościami (przede wszystkim brakiem cenzury), które wpłynęły na możliwości formalne i treściowe reporterskiego spojrzenia na fakty.

Przyjrzyjmy się zatem dominującym w tekstach Krall i Hugo-Badera sposobom wyrażania wartościowania (z uwagi na ograniczoną objętość artykułu nie wszystkie środki mogły zostać wyczerpująco omówione), które w największym stopniu zdecydowały o formie przedstawienia problemu. Istnieje bogata literatura dotycząca sposobów wyrażania ocen i wartościowania w języku (Vol'f; Arutûnova; Puzynina; Chlebda; Serebrennikova et al.). Powszechnie uznany jest podział na środki systemowe (czyli skonwencjonalizowane – są to np. środ-

ki fleksyjne, leksykalne, składniowe czy słowotwórcze) i tekstowe (fakultatywne, zależne od kontekstu czy też od konotacji wyrażań, np. metafory, hiperbole, eufemizmy, ironia i in.). Ich charakterystykę znajdziemy w monografii Puzyniny (Puzynina 111).

Na profil aksjologiczny uczonego fizyka, zawarty w tekstach analizowanych reportaży, złożyła się m.in. reporterska kreatywna konceptualizacja oceniająca, w której oceny wyrażone zostały nie tylko za pomocą utrwalonych już w języku środków wartościujących, ale też dzięki twórczemu wykorzystaniu środków językowych, pierwotnie niepełniących funkcji oceniającej, lecz mogących zyskać taki status w szerszym kontekście.

Krall, pisząc reportaże tworzące cykl *Na wschód od Arbatu*, w związku z obowiązującą w tamtych czasach cenzurą nie zawsze mogła pozwolić sobie na mówienie wprost o podejmowanych kwestiach, szczególnie gdy dotyczyły one Związku Radzieckiego. Jak podkreśla Wiesław Kot: „Krall musiała liczyć się z tym, iż jej reportaże będą odczytywane na tle konwencji propagandowej, wymuszającej relacjonowanie pobytu w ZSRR w trybie entuzjastycznych doniesień z kraju wysoce zaawansowanego w budowie socjalizmu” (Kot 17). W czasach, gdy o Związku Radzieckim, jak zauważa Mariusz Szczygieł we *Wstępie do Na wschód od Arbatu*, można było pisać albo dobrze, albo wcale, Krall w sposób zawołowany potrafiła zawrzeć treści nieidące w parze z kursem propagandowym. Samą reporterkę Szczygieł określa w tym kontekście jako przemytniczkę ze Związku Radzieckiego, a jej metodę reporterską jako przemyt (Szczygieł 5). Z kolei Małgorzata Szejnert nazywa to zjawisko myleniem pogoni (Szczygieł 8).

Zanim przejdziemy do wypunktowania dominujących w reportażu *Fizycy* środków wyrażania wartościowania, warto zwrócić uwagę na zastosowany przez pisarkę chwyt reporterski korespondujący z metodą mylenia pogoni, a mianowicie permanentne akcentowanie wyjątkowości fizyków pod różnymi względami (przede wszystkim przez pryzmat typów wartości wyróżnionych w pierwszej części analizy). Biorąc pod uwagę rzeczywistą ogromną rolę uczonych, którą odgrywali w procesie dynamicznego rozwoju nauki i techniki w ZSRR (szczególnie na gruncie fizyki atomowej), dzięki umiejętnemu wysunięciu tego zjawiska na pierwszy plan, co przykuwa uwagę podczas lektury, autorka mogła jednocześnie przekazać między wierszami krytykę niektórych zjawisk zachodzących w Związku Radzieckim.

1. Spośród dominujących w reportażu *Fizycy* środków wyrażania wartościowania szczególną uwagę zwraca częste kontrastowanie. Przykładowo, z kontrastowaniem z wykorzystaniem presupozycji mamy do czynienia w następującym fragmencie: „Są ludzie, którzy specjalnie jeżdżą po wsiach i skupują stare ikony, a kiedy podbijają cenę do trzystu rubli i zwykli śmiertelnicy kupować już tego nie są w stanie, zwijają spokojnie worki: – *Niczewo, fizyki wozmu!*” (Krall 66).

Wyraźnie przeciwstawiając fizyków „zwykłym śmiertelnikom” (a wyrażenie to rodzi konotacje z przeciętnością, szarością), Krall uzyskuje tutaj efekt oceniania uczonych nie tyle w odniesieniu do wartości materialnych, ile w odniesieniu do ich „wyjątkowości” w ogóle, dalekiej od przeciętnego, szarego życia „zwykłych śmiertelników” (Krall 66).

Wyraźne kontrastowanie jest obecne również we fragmencie, w którym fizyków przeciwstawia się z kolei humanistom:

Skoro fizyka może wyjaśnić wiele spraw świata współczesnego, skoro dysponuje przy tym **żelazną logiką, w przeciwieństwie do humanistów**, którzy czasem nawet mają rację, ale czują to jedynie fibrami duszy swojej i nie umieją tego należycie uzasadnić – powstaje przekonanie o **wyjątkowej pozycji fizyka**, a nawet jego **szczególnej misji** (Krall 66).

Takich przykładów znajdziemy w tekście więcej.

2. Wyjątkowość fizyków (przede wszystkim na tle wartości poznawczych), podkreślana w powyższym cytacie, zostaje dodatkowo zintensyfikowana dzięki obecności w bliskim sąsiedztwie wartościujących przymiotników zawierających semy intensyfikujące: „**wyjątkowa** (pozycja fizyka)”, „jego **szczególna** misja”. Wykładnikiem intensyfikacji jest tutaj rzeczownik *misja*, eksponujący posłannictwo do wypełnienia ważnych, odpowiedzialnych zadań, pozwalający przypisać im status wybrańców. Nagromadzenie w bliskiej odległości (w obrębie zdania lub krótkiego fragmentu tekstu) wielu wyrazów (bądź zwrotów) pozytywnie wartościujących lub rodzących kontekstowe konotacje pozytywne możemy zatem określić jako kolejny, obok kontrastowania, często pojawiający się środek wartościowania fizyków w reportażu Krall. Jako ilustracja mogą posłużyć m.in. następujące przykłady:

Człowiek dokonujący **znaczących** odkryć i dręczony **ważkimi** niepokojami (Krall 66).

Powstał więc stereotyp fizyka, który fizykom spodobał się tak bardzo, że sami utrwalają go jak mogą – **stylem, sznytem, sposobem bycia** (Krall 67).

W **hierarchii prestiżu** zawodów w ZSRR fizyk jest **na szczycie drabiny**, w **hierarchii pragnień** maturzystów zajmuje **drugie miejsce**, za kosmonautą, przy stole jest **ozdobą towarzystwa**, nic dziwnego więc, że **wokół** środowiska fizyków powstała już **otoczka kibiców** (Krall 67).

3. Z pragmatycznego punktu widzenia, aby potwierdzić w konceptualizacji fizyków oczywistość powszechnego przeświadczenia o ich szczególnej roli w ówczesnej radzieckiej aksjosferze, reportażystka stosuje wyrażenia modalne typu: *nic więc dziwnego, to jasne, wiadomo*.

4. Mówiąc o językowych środkach wyrażania wartościowania w reportażu Krall, nie sposób pominąć cytowanego już wcześniej fragmentu:

Pamiętają wojnę, powojenny głód, lata stalinizmu, sens XX Zjazdu... Są dorośli. Są **rozważni**. Wiedzą, że ich praca pozwala zajrzeć do tajemnic jądra atomu, a przy tym jest to praca pewna, stabilna, potrzebna. I będzie potrzebna zawsze. Wiadomo, jaka jest rola fizyki w dzisiejszym świecie. To znaczy – ich rola. **Nie są lekkomyślni** zatem. Unikają efektownych gestów. W ogóle nie dają się wziąć na gesty, zwłaszcza gdy wiedzą, że nie są skuteczne (Krall 65).

Mając w pamięci odniesienie do wartości witalnych (zachwianie poczucia bezpieczeństwa, strach o swoje zdrowie, a nawet życie), szczególnie należy podkreślić rozwagę uczonych, wymienioną w powyższym cytacie. Reportażystka celowo kieruje uwagę odbiorcy właśnie na tę cechę, nazywając ją dwukrotnie – przy użyciu przymiotnika *roważny* oraz poprzez zastosowanie antonimu z partykulą przeczącą – *nie są lekkomyślni*. Przymiotnik *roważny*, jak czytamy we *Wstępie* do cyklu *Na wschód od Arbatu*,

[...] oznacza w 1967 roku coś więcej niż dla nas w roku 2014. Rozwaga jest dla obywateli radzieckich strategią polityczną i życiową. Człowiek **roważny** nie narazi się świadomie na gniew władzy i płynące z niego kary i represje. – W rozwadze chodziło o to – mówi dziś Krall – żeby robić swoje, żeby się nie narazić, żeby się nie ześwinić, żeby przejść suchą nogą, przedryfować. [...] Dziś tamte słowa znaczą o wiele mniej, są bardziej dosłowne (Szczygieł 11).

W analizowanym reportażu przymiotnik *roważny* jest środkiem silnie wartościującym nie tylko wobec fizyków, ale również – i może przede wszystkim – wobec reguł dyktowanych obywatelom przez ówczesne radzieckie władze.

W kluczu wartościowania można zatem również rozpatrywać zamykający reportaż obraz: „Fizycy są **daleko, w tle**. Rano wychodzą do pracy, wracają wieczorem, w mieście ich nie widać. Po ulicach Dubnej spacerują babcie z dziećmi i opaleni brodaci kibice w swoich szykownych ubrankach” (Krall 68).

Nieprzypadkowo pojawiły się w zacytowanym fragmencie synonimy kontekstowe *daleko, w tle*, którym również przypisujemy tutaj rolę wartościującą. Z jednej strony Krall nakreśliła w swym reportażu barwną conceptualizację pracujących w Dubnej fizyków – błyskotliwych uczonych pozbawionych trosk materialnych, wykonujących prestiżowy zawód (który może być rozpatrywany nawet w kategoriach szczególnej misji), zwracających na siebie uwagę stylem i sposobem bycia, postrzeganych jako idole z wiernym gronem kibiców. Z drugiej strony z jakiegoś powodu „fizycy są daleko, w tle”. To na pozór nieistotne sformułowanie odsyła nas do omawianych w pierwszej części analizy wartości instrumentalnych. Nie mamy tutaj jednak do czynienia z wartościowaniem przydatności pracy uczonych, ale raczej z zaakcentowaniem instrumentalnego ich traktowania przez system polityczny (fizyk jako jednostka jest „daleko, w tle”, a na pierwszy plan wysuwa się traktowanie go jako „narzędzia” do realizacji celów politycznych).

W *Archipelagu złotego deszczu* uczeni, na których skupia się reportaż, to przede wszystkim fizycy atomiści pracujący w atomgradzie Arzamas-16. Naj-

dziemy w reportażu ich eksplicytnie wartościujące określenia typu: „najtęższe umysły kraju” (Hugo-Bader 2010: 352), „wielcy uczeni” (Hugo-Bader 2010: 357), „awangarda radzieckiej nauki” (Hugo-Bader 2010: 349). Wszystkie wymienione wyrażenia, intensyfikujące ocenianą właściwość, podkreślające nieprzeciętne zdolności intelektualne fizyków (odwołanie do wartości poznawczych), bazują na pozytywnych konotacjach metaforycznych użyć wyrazów *tęgi*, *wielki*, *awangarda*.

Naukowcy zostali także określani w reportażu mianem „elity radzieckiego narodu” (Hugo-Bader 2010: 349). Rzeczownik *elita*, definiowany jako „grupa ludzi wyróżniająca się lub uprzywilejowana w jakimś środowisku, społeczeństwie ze względu na pewne cechy lub posiadanie dóbr cenionych społecznie” (Dubisz), odsyła nas jednocześnie do innych typów wartości składających się na konceptualizację fizyków. Melioratywne określenie „elita radzieckiego narodu” może odnosić się, oprócz wspomnianych wartości poznawczych, również do wartości materialnych (sowite wynagradzanie uczonych za ich osiągnięcia, określane w tekście mianem „złotego deszczu”, „bajecznych pieniędzy” czy też do instrumentalnych (zawód nad wyraz potrzebny).

Kluczowym, nadrzędnym chwytem w planie wyrażania ocen w reportażu *Archipelag złotego deszczu* jest aksjologizacja poprzez deskrypcję, dająca się zaobserwować wówczas, gdy wartościowanie uwarunkowane jest kontekstem i implikowane zostaje przez znaczenie deskryptywne (gdy odbiorca może ocenić opisywaną sytuację, zdarzenie itp. *in plus* bądź *in minus*). Hugo-Bader, nie będąc zmuszonym do pisania w sposób zawołowany, głównym środkiem wyrażania wartościowania czyni zatem, najogólniej rzecz ujmując, operowanie konkretnymi okolicznościami historycznymi. Reportażysta przywołuje wspomnienia z życia fizyków atomistów, wymieniając ich z imienia i nazwiska (np. historia wyciągnięcia z więzienia Landaua poprzez wstawiennictwo Kapicy u Stalina – Hugo-Bader 2010: 349–350), pisze o wydarzeniach ze wskazaniem na osoby, daty i okoliczności, szczegółowo wymienia korzyści materialne, podaje konkretne sumy i przywileje, którymi nagradzani byli fizycy, np. po udanej pierwszej próbie wybuchu radzieckiej bomby atomowej pod Semipałatyńskiem, mówi też o karach, które mogły spotkać uczonych w razie niepowodzenia prób jądrowych (Hugo-Bader 2010: 359), wskazuje zarówno nazwiska fizyków popierających działania władz, jak i dysydentów. Pisze wprost o wciągnięciu fizyków w politykę, o pracy motywowanej strachem o swoje bezpieczeństwo, a nawet życie, bezpośrednio przytacza fakty o działaniach NKWD, kiedy kwestia użyteczności była często czynnikiem decydującym o być lub nie być uczonego (Hugo-Bader 2010: 366). Na tym tle fizycy stają się zatem nie tylko obiektem wartościowania, ale także środkiem wartościowania wobec ówczesnego systemu politycznego i instrumentalnego sposobu traktowania obywateli.

Funkcję wartościującą w reportażu pełni także operowanie ironią. Przytoczę kilka cytatów:

Mają mu [Stalinowi – D.S.-T.] dać broń atomową, więc dla zachęty dostaną nawet odrobinę intelektualnej autonomii (Hugo-Bader 2010: 349).

Niewiarygodne! Z prywatnego telefonu dodzwonili się do Ameryki! [sytuacja dotyczy niedostępnego w ZSRR lekarstwa – streptomycyny, załatwionej dla umierającej córki W. A. Cukiermana w zamian za to, że będzie on pracować przy budowaniu bomb atomowych. Gdy fizyk stawał się potrzebny, „wszystko było możliwe”] (Hugo-Bader 2010: 351).

Ironicznie został również użyty rzeczownik *raj* w poniższym cytacie:

Powiniem był milczeć, a nie wytrzymałem i powiedziałem im, że nie we wszystkim się zgadzam z linią partii – mówi Lew Altszuler. – Boże, co się narobiło! / – Myślał pan, że jak się trafi do tego **raju**, to można wszystko? / – No tak. Mając trzydzieści osiem lat, powiniem mieć więcej oleju w głowie, a ja po prostu nie wytrzymałem. [...] Dlatego chociaż ja jeden musiałem im powiedzieć, że się nie zgadzam! (Hugo-Bader 2010: 363).

Interesujące z punktu widzenia środków wyrażania wartościowania są zaskakujące określenia Arzamasu-16 jako „ogromnego luksusowego obozu pracy” (Hugo-Bader 2010: 353), „ojczystych zarośli” czy „zony” (Hugo-Bader 2010: 365). W świetle tych sformułowań uczeni mogą zostać określani mianem elitarnych zeków – żyjących co prawda w bardzo dobrych warunkach, ale jednak w izolacji i uzależnieniu od decydentów. Wymienione wyrażenia aktualizują w profilu aksjologicznym fizyków odpowiednio: odniesienie do wartości materialnych, do wartości instrumentalnych i witalnych. Jak wynika z powyższych informacji, to, co u Krall mogliśmy odczytać tylko między wierszami, w *Archipelagu złotego deszczu* zostało wyartykułowane wprost.

Analizowane reportaże powstały w odmiennych warunkach społeczno-politycznych, co w naturalny sposób odcisnęło piętno na świadomości twórczej i warsztacie ich autorów – Krall zmuszona była, przykładowo, poradzić sobie z ówczesną peerelowską cenzurą, a reportaż Hugo-Badera powstał już w postsowieckiej rzeczywistości. Niemniej jednak zawarta w reportażach konceptualizacja radzieckiego fizyka otrzymała szeroką, niewykluczającą się, lecz dopełniającą charakterystykę. Chociaż w analizie uwzględnione zostały tylko dwa teksty, to jednak ich przynależność do literatury faktu pozwala wysnuć wnioski dotyczące nie tylko tekstowej konceptualizacji naukowców, ale też, wychodząc poza ramy reportażu – odnieść sformułowane wnioski do szeroko rozumianego rosyjskiego obszaru lingwokulturowego. Poświadczenia tekstowe utralają konceptualizację uczonego fizyka z silnie zaznaczoną obecnością pierwiastka aksjologicznego i pozwalają na konstatację, iż w ramach rosyjskiego obszaru lingwokulturowego czasów Związku Radzieckiego

fizyk nie odsyła nas wyłącznie do naukowca zajmującego się określoną dyscypliną, ale zasługuje na miano konceptu odzwierciedlającego ważny moment życia społeczno-politycznego ZSRR, na stałe wpisując się w ramy aksjosphery tamtego okresu.

Potwierdzenie tych słów znajdujemy także w rosyjskim słowniku asocjacyjnym (Karaulov et al.), w którym zaznaczony został zarówno wysoki status fizyków w hierarchii uczonych, jak i asocjacje współgrające bezpośrednio z zaprezentowanym na wstępie tłem historyczno-kulturowym. Przywołajmy wybrane informacje z artykułów hasłowych dwóch słów-bodźców – *физик* (fizyk) oraz *ученый* (uczony). W artykule hasłowym dla bodźca *физик* pojawiło wiele asocjacji odpowiadających konceptowi fizyka utrwalonemu w analizowanych reportażach. Takimi istotnymi z punktu widzenia niniejszego opracowania słowami-reakcjami są bez wątpienia: *ученый, теоретик, умный, ядерщик, атом, Курчатов, лаборатория, лирик* (Karaulov et al. 701). Interesujący jest również fakt, iż w artykule hasłowym innego słowa-bodźca – *ученый* pierwszą reakcją nazywającą bezpośrednio przedstawiciela określonej dziedziny nauki jest nie kto inny, jak właśnie *физик* (Karaulov et al. 697).

Nakreślona w reportażach konceptualizacja fizyków jest dwojaka – z jednej strony jawią się oni jako predestynowani do wyższych celów wybrańcy, osoby wyjątkowe pod względem intelektu, prestiżu i nieodzowności wykonywanej pracy. Charakterystyka ta koresponduje ze spostrzeżeniami Galiny Pietrowny Sidorowej, która, podejmując w swym artykule problematykę wartości zawodów w kulturze czasów ZSRR, pisze o uczonych w dobie rewolucji naukowo-technicznej (ros. НТР – *научно-техническая революция*) następująco:

В контексте превращения науки в ведущую силу производства, советские ученые – бескорыстные, самоотверженные трудяги и романтики, которые работают не за страх, а за совесть, кого клещами не оторвешь от любимого занятия, испещряющие математическими формулами салфетки в столовых (Sidorova, źródło elektroniczne).

Z drugiej strony w reportażach Krall i Hugo-Badera znajdziemy poświadczenia tekstowe utrwalające konceptualizację fizyków jako osób zdanych na łaskę lub niełaskę władz, odczuwających strach przed reżimem, ale czasem też i reżim wspierających.

W profilu aksjologicznym fizyka, rysującym się na podstawie analizy materiału empirycznego, dominują wartości instrumentalne i ściśle ich połączenie z polem gry interesów politycznych. Fizycy, będąc obiektem wartościowania w analizowanych reportażach, są również pośrednio środkiem wartościowania w stosunku do panującego w ZSRR ustroju i zasad jego obchodzenia się z obywatelami. Reportaże *Fizycy* i *Archipelag złotego deszczu*, utrwalając postaci fizyków atomistów jako ważny element radzieckiej aksjosphery, pozwalają polskiemu odbiorcy dostrzec odmienne nasycenie konotacyjne konceptu *fizyk* (przede wszyst-

kim na płaszczyźnie aksjologicznej), na co wpłynęły realia epoki. Wyraz *fizyk* ma zatem etnokulturową specyfikę i w płaszczyźnie konotacyjnej jest odbiciem scenerii społeczno-kulturowej czasów Związku Radzieckiego.

Bibliografia

- Arutunova, Nina Davidovna. *Typy Źykovykh značenij: Ocenka. Sobytie. Fakt*. Moskwa, Nauka, 1988.
- Chlebda, Wojciech. „O tekstowych wykładnikach wartościowania”. *Przegląd Humanistyczny*, 1, 2007, s. 25–34.
- Dubisz, Stanisław, red. *Uniwersalny słownik języka polskiego* [edycja CD-ROM, wersja 1.0]. Wydawnictwo Naukowe PWN, 2004.
- Frukacz, Katarzyna. *Polski reportaż książkowy. Przemiany i adaptacje*. Katowice, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2019.
- Gazda, Grzegorz, Słowinia Tynecka-Makowska, red. *Słownik rodzajów i gatunków literackich*. Kraków, Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas, 2006.
- Hugo-Bader, Jacek. „Archipelag złotego deszczu”. „Magazyn”, 11. *Gazeta Wyborcza*, 64, 16.03.2000.
- Hugo-Bader, Jacek. *W rajskiej dolinie wśród zielska*. Wołowiec, Wydawnictwo Czarne, 2010.
- Ignatova, Mariâ Petrovna. „«Fiziki» i «liriki»: dve kul'tury včera i segodnâ”. *Izvestiâ Saratovskogo universiteta. Novaâ seriâ. Seriâ: Filosofią. Psihologią. Pedagogika*, 15, 3, 2015, s. 17–20.
- Ings, Simon. *Stalin i naukowcy. Historia geniuszu i szaleństwa*. Warszawa, Wydawnictwo Agora, 2017.
- Karaulov, Ūrij Nikolaevič et al., red. *Russkij asociativnyj slovar'*. Tom 1. Moskwa, Astrel', 2002.
- Kot, Wiesław. *Hanna Krall*. Poznań, Dom Wydawniczy Rebis, 2000.
- Krall, Hanna. *Na wschód od Arbatu*. Warszawa, Wydawnictwo Dowody na Istnienie, 2014.
- Lappo, Georgij Mihajlovič, Pavel Markovič Polân. „Naukogrady Rossii: včerašnie zapretnye i poluzapretnye goroda – segodnâšnie točki rosta”. *Mir Rossii*, 1, 2008, s. 20–49. Web. 22.04.2020. http://elib.biblioatom.ru/text/lappo_naukogrady-rossii_2008/go/0/.
- Postanovlenie GOKO № 9887ss/op „O Special'nom komitete pri GOKO”*. Web. 23.04.2020. <http://school.rusarchives.ru/atomnyi-proekt-v-sssr/postanovlenie-goko-9887ss-o-spetsialnom-komitete-pri-goko.html>.
- Puzynina, Jadwiga. *Język wartości*. Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN, 1992.
- Radziecki program nuklearny*. Web. 21.04.2020. https://pl.wikipedia.org/wiki/Radziecki_program_nuklearny.
- Serebrennikova, Evgeniâ Fedorovna et al. *Lingvistika i aksiologią: ètnosemiometriâ cennostnykh smyslov: kollektivnââ monografiâ*. Moskwa, Tezaurus, 2011.
- Sidorova, Galina Petrovna. „Cennost' professii v sovetskoj hozŹajstvennoj kul'ture i obrazach massovogo iskusstva 1960–1980-h”. *Čelovek i kul'tura*, 1, 2013, s. 61–91. Web. 15.05.2020. https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=291.
- Szczeklik, Andrzej. „Dwie kultury”. *PAUza Akademicka. Tygodnik Polskiej Akademii Umiejętności*, 55, 2009. Web. 25.04.2020. http://pauza.krakow.pl/55_1_2009.pdf.
- Szczygieł, Mariusz. „Wstęp. Jak Hanna Krall myliła pogoń”. Hanna Krall. *Na wschód od Arbatu*. Warszawa, Wydawnictwo Dowody na Istnienie, 2014, s. 5–15.
- Tokarski, Ryszard. *Światy za słowami. Wykłady z semantyki leksykalnej*. Lublin, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2013.
- Vol'f, Elena Mihajlovna. *Funkcional'nââ semantika ocenki*. Moskwa, Nauka, 1985.

EKATERINA STARODVORSKAIA

**От реальности к виртуальному миру и обратно:
как язык помог нам в освоении Интернета
и что произошло потом
(на материале русского и польского языков)**

From the real world to the virtual one and back again:
How language had helped us to become familiar
with the Internet and what happened after that
(based on the Russian and the Polish languages)

Abstract. The paper deals with the linguistic means that had helped us to adapt to virtual reality and that now seem to us to have existed always. The words and expressions didn't appear out of nowhere – they were imported from our everyday language where they had been used for naming objects and processes in the real world. Thus the new realm, such as the physical one, was marked by language signs that determine the nature and the structure of our conception of the Internet which is interpreted generally as a physical space (different types of the latter). These signs are described here in terms of conceptual metaphor theory. Recently we have been dealing with some new, “web-born” expressions. It is shown that such expressions are no more limited to the describing of the Internet and are extended to the real world; it can be said they provide us with new tools to interpret the “old” reality. Thereby we can see the very moment when the source and the target domains (that is real and virtual worlds) are switching their places.

Keywords: conceptual metaphor, Internet, the Polish language, the Russian language, source and target domains

Ekaterina Starodvorskaia, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań – Polska, Irkucki Uniwersytet Państwowy, Irkuck – Rosja, starodvor@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6323-2376>

В 2020 году сложно себе представить, что когда-то того, что мы называем Интернетом, не было. В конце 90-х гг. (начальный период широкого распространения Интернета) он представлял собой абсолютно новую реальность, в которой пользователям необходимо было научиться существовать. Процесс освоения этой новой реальности (как и любого нового для челове-

ка фрагмента действительности) требовал, в частности, умения назвать то, с чем мы взаимодействуем, и то, как мы это делаем.

Человечество в целом и каждый отдельный человек в частности, разумеется, не в первый раз столкнулись с необходимостью освоить новую реальность или ее фрагмент. Если отмотать пленку еще на век назад и посмотреть на эпоху начала широкого распространения автомобильного транспорта, то мы увидим, что существенное количество языковых единиц, используемых для наименования транспортных средств, их частей и характеристик, раньше относились к уже освоенному человеком пространству, ср. – *экипаж* ‘рессорная повозка для пассажиров¹ (перемещаемая лошадьми)’ > ‘автомобиль’ (самодвижущийся):

Провалился в уличную яму извозчик с *экипажем* и лошадью („Утро России”, 1910)².

Вскоре в Петербурге прибывают 150 заграничных автомобилей [...] плата за пользование таким *экипажем* будет взиматься без предварительного торга по таксометру („Петербургская газета”, 1910).

– *кузов* ‘короб, лукошко из лыка или бересты’ > ‘часть повозки, экипажа и т. п., служащая для размещения людей или грузов’ > ‘в том числе автомобиля’:

Англинское изобрѣтѣніе, по которому маленькой *кузовь* навѣшенъ надъ двумя высокими колесами, равно какъ и другое, по которому сиденье поставлено надъ передними колесами, кажется, не нашли еще подражателей (*О экипажахъ*, 1795).

Снизу *кузова* и в деталях подвески есть немало открытых полостей, щелей и других „узкостей” („Советы бывалых”. *За рулем*, 15.05.2003).

– *работать* ‘приводить что-л. в действие, управлять, действовать чем-л. (инструментом, орудием)’ > ‘находиться в действии, действовать (о механизмах, агрегатах, устройствах и т. п.)’ > ‘издавать характерные звуки’: *работать лопатой* – *мотор работает исправно* – *я услышал, как заработали моторы*. Список примеров можно, разумеется, продолжить (ср. *колесо*, *лобовое стекло* и пр.).

Мы наблюдаем довольно очевидную и давно описанную тенденцию: человек объясняет себе новое через освоенное, непонятное через понятное, сложное через простое (или то, что кажется простым), абстрактное через конкретное.

¹ Значения лексических единиц формулируются, если не указано иное, с опорой на (Evgen'eva).

² Здесь и далее, если не указано иное, примеры из Национального корпуса русского языка (*Nacional'nyj korpus russkogo ŗzyka*).

Как пишет Стивен Пинкер, признавая огромную объяснительную силу теории концептуальной метафоры (пусть и критикуя ее в некоторых аспектах), „[...] it’s jarring to discover that even the airiest of our ideas are expressed («pressed out») in thumpingly concrete metaphors ([...] довольно неприятно осознавать, что даже самые возвышенные из наших мыслей выражаются («выдавливаются») сугубо конкретными, осязаемыми метафорами³» (Pinker 237).

Как эта тенденция выглядит применительно к освоению Интернета? Рассмотрим историю семантического развития слова *страница* – в обратном хронологическом порядке. Новейшее значение этого слова (‘доступный для просмотра пользователем документ в информационной сети, содержащий текст, графические и видеоизображения, звуковое сопровождение со ссылками на информацию других страниц и почтовых ящиков’ – Sklârevskaâ 613) является, разумеется, производным от значения ‘одна сторона листа бумаги (в книге, тетради)’, которое, в свою очередь, восходит к цсл. *страна* в значении ‘одна из боковых поверхностей предмета: бок, край’, развившемся от исходного ‘пространство, расположенное в определенном направлении от центра или иной точки отсчета, а также само это направление’ (*Slovar’ russkogo âzyka XI-XVII vv.* 126), ср. примеры:

обновить **страницу** <

загнуть уголок **страницы** <

И еже глаголют, пол рыбы снедена, другую же **страну** и ныне в живых видим (*Slovar’ russkogo âzyka XI-XVII vv.* 127) <

Труп же его [Харитона] скочи на ноги свои и начат трястися на все **страны**... (*Slovar’ russkogo âzyka XI-XVII vv.* 126).

Идентичным образом выглядит семантическая история польской единицы *strona*: ‘kierunek’ > ‘każda z powierzchni ograniczających jakąś bryłę, bok, brzeg, ściana, krawędź czegoś, przestrzeń, miejsce na krawędzi czegoś’⁴ (Borys 581) > ‘każda z dwu powierzchni karty papieru; stronica’ > ‘umieszczone w Internecie pod jednym adresem informacje w postaci tekstu, obrazu lub dźwięku; witryna’ (Dubisz). Обратим внимание, что и в русском, и в польском языке сочетаемость новой лексемы очевидным образом свидетельствует о специфических качествах того пространства, в котором находится обозначаемый

³ Здесь и далее, если не указано иное, перевод наш.

⁴ На вопрос о том, какое из этих значений является исходным (и в древнепольском, и в церковнославянском языке), возможны, очевидным образом, разные ответы. Имея в виду, что значение, связанное с направлением, фиксируется уже в *Остромировом Евангелии*, мы отмечаем его в качестве исходного, но отдаем себе отчет в более высокой степени конкретности значения, отсылающего к поверхности предмета.

объект: в реальном мире невозможно *обновить* страницу книги (или *odświeżyć stronę*).

Итак, логика развития значений в рассмотренном случае выглядит следующим образом: физическое пространство по отношению к точке отсчета (которой является человек или то, что с ним связано) > локализованное физическое пространство (часть рыбы, как в примере выше) > пространство, связанное с конкретной технологией (особенностями переплетения книг) > виртуальное пространство. Следует отметить, что слово *пространство*, которое мы выбрали для обозначения интернет-среды, представляется нам наиболее универсальным. Способ концептуализации последней может быть, разумеется, разным, ср. замечание Александра Токара:

Indeed, given the complexity and the multi-functionality of the global computer network – as is well-known, the Internet is used in a variety of ways, e.g., for communication, commerce, entertainment, etc. – it is not surprising that in addition to being *a series of tubes* and *a rubbish heap*, the Internet is also often referred to as *agora*, *electronic frontier*, *cyberspace*, *global village*, *empyrean realm*, *information superhighway*, *ocean of information*, *container*, *prosthesis for the senses or limbs*, *city*, etc. (Tokar 1).

Очевидно, однако, что в каждом из случаев отправной точкой для осмысления виртуальной действительности становится некоторый участок физического мира (более или менее конкретизированный – но в любом случае более конкретный, чем тот, который необходимо осмыслить и освоить).

Еще раз подчеркнем, что Интернет как новое явление и новое пространство должен был быть освоен пользователями не только в рамках непосредственного взаимодействия с виртуальными сущностями, но и на уровне их номинации: „[...] при помощи слова человек может как бы «застолбить» обследованную часть окружающей действительности, сказать себе: «Это я уже знаю», повесить табличку-название и отправиться дальше” (Norman 78).

То, что не названо, не существует в актуальном сознании – впрочем, верно и обратное: то, что не важно для человека, не получает собственного, известного подавляющему большинству носителей языка названия (ср. отсутствие в русском языке однословных номинаций для места между носом и ртом, места между пальцами). Новый, виртуальный мир только тогда рождается окончательно, когда он, его составляющие, связанные с ним процессы поименованы. Создание мира во множестве мифологических, религиозных и культурных традиций связано с наделением предметов именами (вспомним об Адаме, дающем имена животным).

Адекватная система названий, следовательно, является условием освоения нового опыта; очевидно, что способ и направление осмысления того, что еще неизвестно человеку, опирается на уже имеющиеся у него представ-

ления. Освоение виртуального пространства в терминах пространства физического – тенденция, которая реализовывалась и в сфере имен нарицательных, и в сфере имен собственных. Вышеописанную логику демонстрирует название инструмента, при помощи которого осуществляется просмотр интернет-страниц, ср. англ. *browser*, заимствованное русским языком („a computer program for accessing sites or information on a network (as the World Wide Web)”) и образованное от глагола *browse* (1. „to feed on browse”; 2. „to read or look over something in a casual way”), исходно связанного с перемещением в физическом пространстве (*The Merriam-Webster Dictionary* 90).

Подобным образом сконструированы имена собственные – названия первых браузеров на интернет-рынке: уже забытого *Netscape Navigator* и еще функционирующего, но давно утратившего популярность продукта Microsoft *Internet Explorer*, ср.:

navigate: ‘перемещаться по воде’ > ‘перемещаться посредством управления транспортным средством’ > ‘перемещаться’;

explore: ‘изучать, исследовать, открывать’; ‘путешествовать с целью приключений или совершения открытий’.

Итак, в большом количестве случаев носители языка осмыслили Интернет и его устройство по образцу структуры физического пространства, доступного нам в непосредственных ощущениях. Теория концептуальной метафоры, предполагающая отношение к последней как к средству познания действительности, как к инструменту организации опыта человека, структурирования его знаний о мире, разумеется, неоднократно служила орудием описания новых единиц, называющих объекты и процессы, связанные с Интернетом (см. Dytman-Stasićńko, Stasićńko; Greiffenstern; Tokar):

Internet i technologia IT w wymiarze komunikacyjnym jeszcze do niedawna stanowiły obszar nowy i dlatego wymagający oswojenia, również za pośrednictwem znanych terminów i wyobrażeń, stąd zasymilowane już, a często nieidentyfikowane jako metaforyczne określenia [...] np. ikona, pulpit, okno, strona (Dytman-Stasićńko, Stasićńko 12).

Вероятно, если бы классическая работа Джорджа Лакоффа и Марка Джонсона *Metaphors We Live by* была написана на 15 лет позже, в ней непременно нашлось бы место для описания еще одной концептуальной метафоры, предполагающей в качестве области-источника (*source domain*) физическое пространство (и его отдельные сферы и варианты существования), опыт восприятия которого способствует структуризации и освоению виртуальной реальности:

[...] what we are claiming about grounding is that we typically conceptualize the nonphysical in terms of the physical – that is, we conceptualize the less clearly delineated in terms of the more clearly delineated (Lakoff, Johnson 59).

Можно ли утверждать, что в современных европейских языках функционирует концептуальная метафора ИНТЕРНЕТ – ЭТО ФИЗИЧЕСКОЕ ПРОСТРАНСТВО? Вероятно, да, хотя, разумеется, тот конкретный участок опыта, который метафорически проецируется на новую область, может быть описан с большей степенью конкретности: так, Интернет может концептуализироваться как сеть, источник информации (книга), пространство, наполненное жидкостью, рынок и пр. (см. подробнее Greiffenstern 160–163). Очевидно, что в качестве переходной, опосредующей физической опыт человека ступени могут выступать более частные и специализированные области-источники, уже вошедшие в жизнь человека и освоенные в языковом аспекте, например, фотография (польск. *przełqdarka* ‘program komputerowy słuŹący do wyszukiwania i przeglądarkania danych określonego typu, zwłaszcza udostępnianych w rozległych sieciach komputerowych’ < ‘urządzenie optyczne słuŹące do oglądania przezroczy fotograficznych’ – Dubisz⁵), книгопечатание (*strаница*), механизмы и устройства (*интернет работает/не работает*), жизнеобеспечивающие коммуникации (*отключить интернет*) и пр.

После того как при помощи имеющихся у носителя языка инструментов новое пространство освоено (а точнее, создано), в рамках его языкового измерения начинают развиваться собственные, специфические тенденции, оно начинает существовать в соответствии с закономерностями, родившимися внутри него. Опишем эти закономерности в общем виде.

Одна из них связана с выдвиганием на первый план „цифровых” значений слов, уже существующих в языке. Те смыслы, которые служили основой концептуализации виртуального мира, становятся менее актуальными для носителей языка, чем новые, порожденные в пространстве существования информационных технологий, уступают этим новым значениям в частотности реализации. Огромное количество единиц, исходно связанных с физическим пространством в качестве области-источника, для современного носителя языка ассоциируются в первую очередь с виртуальной реальностью, ср. рус. *доступ* ‘возможность обратиться к информации, размещенной в сети’ (это значение, не представленное в современных авторитетных толковых словарях русского языка, вероятно, опирается не непосредственно на исход-

⁵ Здесь, как и в большом количестве других случаев, можно усмотреть влияние структуры английского эквивалента (*browser*), однако выбор уже существующего в языке экспонента по меньшей мере свидетельствует о том, что новый смысл мог вполне органично встроиться в систему значений польского слова.

ное пространственное, но идея пути, который необходимо преодолеть в виртуальном пространстве, чтобы воспользоваться некоторой информацией, была одной из базовых в процессе формирования „цифрового” значения, ср. *доступ по ссылке*), польск. *załącznik* ‘структурная часть электронного письма, содержащая пересылаемые файлы’, которое за пределами официальной коммуникации, как кажется, используется прежде всего для обозначения сетевых манипуляций.

Показателен пример русского глагола *скачать*, который в современном языке крайне редко реализует значение ‘выкачивая, удалить откуда-л. что-л. жидкое, поверхностный слой жидкости и т. д.’ (отметим, что это дефиниция из словаря под ред. Анастасии П. Евгеньевой, издававшегося в 1981–1984 гг.; в современных авторитетных толковых словарях русского языка названный глагол отсутствует в принципе). Единичные примеры вроде *Также организм может скачать воду и с поверхности кожи; Но для этого надо пару раз скачать воду (а потом пользоваться насосом для снабжения своих потребностей во влаге)*⁶ не меняют общей картины: глагол *скачать* используется преимущественно в значении ‘сохранить файл из сети на жесткий диск’.

Отметим, кроме того, постепенный отказ от тех метафорических средств, которые, очевидно, перестали адекватно описывать постоянно развивающееся и видоизменяющееся виртуальное пространство, хотя еще совсем недавно были вполне частотными. С распространением широкополосного интернета и беспроводной связи связано, как нам представляется, снижение употребительности словосочетаний *войти в интернет* и *выйти в интернет* – особенно первого из них, которое концептуализирует виртуальное пространство как замкнутое и требующее специальных усилий для проникновения в него (характерно, что последний пример использования словосочетания *войти в интернет* в Национальном корпусе русского языка относится к 2009 году).

Главная тенденция, свидетельствующая о том, что интернет-пространство – это абсолютно освоенный участок внеязыковой действительности, связана с появлением языковых единиц (в славянских языках – часто на базе новых заимствований из английского языка – стандартных или калькированных), референты которых изначально находятся именно в сети, – и сами эти единицы формируются в процессе интернет-коммуникации. Это, разумеется, неудивительно: объем взаимодействий в интернет-пространстве постоянно возрастает, регулярно возникают новые виртуальные объекты и явления – и так же регулярно формируются их названия (частично являющиеся

---

⁶ Здесь и далее приводятся примеры, обнаруженные при помощи поиска в Google. При цитировании сохраняется орфография и пунктуация оригинала.

результатом целенаправленного корпоративного словотворчества, частично – стихийного коллективного). Упомянутые языковые средства в первую очередь связаны с пространством социальных сетей и микроблогов, ср. рус. *postить* ‘размещать запись в социальной сети или блоге’ (и его дериваты *заpostить*, *перепostить*), *лайк*⁷ ‘одобрение сообщения (текста, изображения, видео и т. п.) в социальных сетях или на любом сайте с помощью специальной кнопки, имеющей то же название’ (Krongauz 196) и образованные от него глаголы *лайкать* и *лайкнуть*, первый из которых стал производящей основой для других приставочных глаголов, *фолловить* ‘быть подписанным на обновления статусов какого-либо пользователя в сети’, *отписаться* ‘перестать быть подписанным на обновления статусов какого-либо пользователя в сети’⁸, польск. *odlubić* ‘отменить положительную реакцию на текст, изображение, профиль в соцсети и пр. при помощи повторного нажатия кнопки лайк’: *Jak odlubić wszystkie strony na Facebooku; Już was odlubiłam, skoro nie można do was napisać wiadomości prywatnej dotyczącej problemu z telefonem.*

Уже здесь мы сталкиваемся с любопытным, но, если задуматься, вполне логичным и ожидаемым явлением, которое заключается в том, что, скажем, слово *лайк*, рожденное Интернетом и органично в нем существующее, начинает встречаться в контекстах вроде следующего: *Лайк мужику. Если б не он, то сгорело бы полдома* (комментарий на городском портале к статье о предотвращении пожара). Речь, очевидным образом, не идет о нажатии специальной кнопки в соцсети – пользователь выражает свое восхищение поступком героя статьи, совершенным в реальном мире.

Еще более ярко эту тенденцию демонстрируют русский глагол *хейтить* и его польский эквивалент *hejtować*, исходно представляющие собой результаты адаптации английской глагольной основы к флективным системам славянских языков. Английское *hate* не употребляется в Интернете в принципиально новом значении – оно просто используется применительно к новому пространству. В славянских языках, в свою очередь, у заимствований *хејт/хејт* и образованных от них глаголов специализированная функция – исходно они описывают особенности вербального взаимодействия именно в сети, ср.:

⁷ Подчеркнем, что в языке – источнике заимствования указанное значение слова *like* является, разумеется, результатом семантического развития глагола, исходно связанного с не-виртуальным пространством; в русском языке, однако, это заимствование и его дериваты сразу стали употребляться применительно к интернет-пространству.

⁸ Отметим, что данная лексема семантически не связана с *отписаться* в значении ‘написать формальный ответ, отделаться отпиской’. Названные единицы, как кажется, вполне возможно назвать омонимами.

Новый клип певицы из Новосибирска стали **хейтить** в YouTube.

Я сегодня как раз об этом думала. Как же плохо человеку, который спецом подписывается, чтобы **хейтить**.

[...] a ludzie mnie za to zaczęli **hejtować** na Twitterze żebym przeproszała i musiałam aż nick zmienić Ahhaha.

Подчеркнем, что перед нами не просто результат искусственной адаптации английского слова к славянской словообразовательной системе, появившийся в языке как следствие моды на заимствования: ни *хейтить*, ни *hejtować* в этих контекстах невозможно заменить на *ненавидеть/nienawidzić*. *Ненавидеть* можно *молча, тихо, скрыто* – *хейтить*, не воплощая свою ненависть вербально, невозможно. Довольно быстро, однако, эти глаголы, исходно обозначающие ярко выраженную негативную реакцию, размещенную на сетевых площадках, то есть связанные с виртуальной реальностью, начинают употребляться для описания чувств и реакций в реальности не виртуальной:

[...] никогда не думала что буду **хейтить** спряжения глаголов.

Меня вынудили **хейтить** власть.

Хватить **хейтить** Кононова! Провал „Спартак” – не его вина [...]. Болельщики „Спартак” в своем стиле – проводили Олега Кононова в отставку омерзительными чантами, а сейчас на радостях готовы пускать фейерверки возле „Открытие Арены”.

[...] было так классно целых десять дней не **хейтить** себя.

[...] итак я легла спать с макияжем как скоро моя кожа начнет **хейтить** меня.

Za każdym człowiekiem sukcesu ciągnie się sznur hejterów, także im więcej będziecie **hejtować** reformę Ziobry tym lepsza ona będzie.

Hejtuję mojego brata, za to, że nie wykupił kanału history i wikingów obejrzę dopiero w weekend meh.

Итак, если вернуться к терминам теории концептуальной метафоры, то можно сказать, что в этом случае область-источник и область-цель до известной степени „поменялись местами”. Теперь виртуальное пространство предоставляет нам материал для осмысления действительности, лежащей за пределами Интернета. Можно, впрочем, описать имеющую место ситуацию и по-другому, как это делает Сандра Гриффенштерн: „One can argue that the Internet no longer is a separate world but part of everyday life (Можно предположить, что Интернет больше не отдельный мир, но часть повседневной жизни)” (Greiffenstern 161). Какое бы решение мы ни приняли, очевидно, что языковые единицы, называющие объекты, явления и процессы в Интернете,

– это подсистема, которая практически в лабораторном режиме, под увеличительным стеклом демонстрирует нам закономерности семантической деривации, актуальные для естественного языка.

Библиография

- Boryś, Wiesław. *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków, Wydawnictwo Literackie, 2005.
- Dubisz, Stanisław, red. *Uniwersalny słownik języka polskiego* [edycja CD-ROM, wersja 1.0]. Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN, 2004.
- Dytman-Stasieńko, Agnieszka, Jan Stasieńko. „WWW – Sieć metafor, metafory Sieci i studia nad Siecią”. *WWW w sieci metafor: strona internetowa jako przedmiot badań naukowych*. Red. Agnieszka Dytman-Stasieńko, Jan Stasieńko. Wrocław, Wydawnictwo Naukowe Dolnośląskiej Szkoły Wyższej, 2008, s. 9–20.
- Evgen'eva, Anastasiâ P., red. *Slovar' russkogo âzyka: w 4-ch t.* Moskva, Russkij âzyk–Poligrafresursy, 1999.
- Greiffenstern, Sandra. *The influence of computers, the Internet and computer-mediated communication on everyday English*. Berlin, Logos Verlag Berlin GmbH, 2010.
- Krongauz, Maksim A., red. *Slovar' âzyka interneta.ru*. Moskva, AST-PRESS KNIGA, 2016.
- Lakoff, George, Mark Johnson. *Metaphors we live by*. Chicago, University of Chicago Press, 2003.
- The Merriam-Webster Dictionary*. Merriam-Webster, Inc., 2004.
- Nacional'nyj korpus russkogo âzyka*. Web. 20.12.2021. <https://ruscorpora.ru/new/>.
- Norman, Boris Ū. *Teoriâ âzyka. Vvodnyj kurs*. Moskva, Flinta, 2003.
- Pinker, Steven. *The stuff of thought: Language as a window into human nature*. New York, Viking Press, 2007.
- Slovar' russkogo âzyka XI-XVII vv. Vyp. 28: Stariček – Sulebnyj*. Moskva, Nauka, 2008.
- Tokar, Alexander. *Metaphors of the Web 2.0: With special emphasis on social networks and folksonomies*. Frankfurt am Main, Peter Lang, 2009.
- Tolkovyj slovar' russkogo âzyka konca XX veka. Âzykovye izmeneniâ*. Red. Galina Nikolaevna Sklârevskaâ. Sankt Petersburg, ILI RAN, Izd-vo, 1998.

JAROSŁAW WIERZBIŃSKI

Отражение речевой стихии времени в произведениях Михаила Зощенко

The living speech reflected in the works of Mikhail Zoshchenko

Abstract. In his works Mikhail Zoshchenko presented a brilliant sense of the common language which developed in Russia after the revolution of 1917, i.e. in a period of turbulent political changes and numerous social contradictions. The phenomenon of this writer is based on the constant interest of both readers and researchers in the specific language of his works. This is reflected in numerous statements by Zoshchenko's characters. In their responses, dialogues and monologues there are a number of orthoepic, spelling, grammatical, word-forming, semantic, stylistic and syntactic deficiencies. The deviations concern the principles of inflection, declination, generic belonging, an illogical and non-normative expression relationships. The issues above are analysed in the present article. In Zoshchenko's works, along with normative language, there coexist phenomena that are far from literary standards. His texts reflect the spoken language, which, like real communication, differs much from the normalized literary language. In order to show the spiritual and moral transformation of a man, Zoshchenko revealed and judged various distortions and defects in the post-revolutionary life of Russia. The writer chose for this short forms of narration – the short story, a tale, a sketch, a humoresque. The language of Zoshchenko's works is characterized by the crossing of various semantic and stylistic structures. In one context, inherently incompatible words and expressions are combined. This technique generates many semantic and stylistic shifts. In fact, Zoshchenko reflected the language that was spoken by many people in the post-revolutionary period. The writer tried to represent much of the speech of that time and use it humorously.

Keywords: Mikhail Zoshchenko, occasionalisms, alogisms, language deformations, non-normative syntax

Jarosław Wierzbiński, Uniwersytet Łódzki, Łódź – Polska, jaroslaw.wierzbinski@uni.lodz.pl,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1351-4276>

Специфика зощенковского слога находит отражение в ряде трудов (см., напр.: Astaf'ev; Aulov; Žolnina; Isaeva; Kurošina; Lomova; Tomaševskij; Sinâvskij; Ruben; Šerbakova; Âhiâeva; Zaharieva; Pyykkö; Drawicz;

Jackiewicz; Kotkiewicz; Mucha; Wierziński). Этой проблематике посвящается также настоящая разработка, дополняющая имеющиеся в литературе сведения по вопросу словоупотребления в текстах писателя и развивающая отдельные положения о стилеобразующих факторах в его творчестве. В произведениях Михаила Зощенко рядом с нормативными фактами существуют явления, которые далеки от литературных стандартов. Его тексты отражают разговорный язык, который, как и живое общение, отличается во многом от нормализованной и литературно складной, обработанной речи.

Язык художественных произведений Зощенко находится в тесной зависимости от эпохи, в которой писателю пришлось жить и заниматься литературной деятельностью. Словесная организация его текстов обусловлена, следовательно, рядом исторических предпосылок и других экстралингвистических факторов, существенных для послереволюционного периода.

После революции люди оказались в совершенно новых условиях. Сам писатель подчеркивал, что „Старой России нет... передо мной – новый мир, новые люди, новая речь” (цит. за: Eršov 6). Внутренняя ситуация России во многом осложнилась. Революция не преодолела общественных конфликтов, а социальные контрасты скорее усилились. Многие с трудом находили свое место, поскольку трудно было разобраться в новой обстановке. Зощенковский герой и повествователь – прямое свидетельство этих сложных исторических процессов.

В поисках духовного и нравственного перерождения человека Зощенко осуждал и обличал различные искривления и пороки в послереволюционной жизни России. Писатель избрал для этого краткую форму повествования – новеллу, рассказ, зарисовку, юмореску. В центре его рассказов оказывается преимущественно простой и малокультурный мещанин, обыкновенный „маленький” человек, который живет по-старому и еще не привык к тому, чтобы самостоятельно принимать решение и действовать. Мещанин того времени это

[...] злобствующий обыватель, согнанный с насиженной лежанки, думать не умел, трудиться не желал, в коммунизм не верил. Главной его задачей было – маскироваться и ждать [...]. Пройдохи разного калибра рядились в рабочие блузы, толкали революционные речи, старались войти в доверие к новой власти (Antonov 210).

Тот же мещанин старался всячески приспособиться к окружающей действительности. Зощенковский повествователь неоднократно также относится к мещанству пренебрежительно, о чем свидетельствует начало рассказа *Мещанство*:

О мещанстве Иван Петрович имел особое мнение. Он крайне резко и зло отзывался об этой накипи нэпа. Не любил он этой житейской плесени. – Для меня, – говорил Иван Петрович, – нету ничего хуже, как это мещанство. Потому через это вся дрянь в человеке обнаруживается... (Zošenko 287)¹.

Общественно-политические преобразования повлекли за собой существенные изменения в отношениях между людьми, что привело к изменениям в области языка. Данное стремление нашло свое отражение также в речи зощенковских героев. В сочинениях писателя, кроме обиходных фраз, просторечных и областных слов, демонстрируются также различные деформации и отклонения от языкового регламента, которые прослеживаются на всех уровнях языка – фонологическом, морфемном, морфологическом, синтаксическом, лексико-семантическом и стилистическом. Нелитературные лексические единицы и неправильные грамматические формы засвидетельствованы в следующих примерах:

(1) А *теперича* эта вредная гражданка меня в квартиру к себе *не впускает*, [...] она, с перепугу, что ли, дверь поскорее хлопнула и руку мне прищемила по локоть. Я ору благим матом и кручусь перед дверью, а *ихняя пудель* заливается *изнутри*. Даже до слез обидно. О чем имею врачебную записку, и, *окромя* того, кровь и *теперя текеть*, если, например, ежедневно сдирать болячки (Zošenko 1: 162).

(2) *Давеча* в субботу после получки говорю ей запросто, как дорогой товарищ дорогому товарищу: – Приходите, говорю, Катюша, ко мне на квартиру. У печки, говорю, посидим. *Фильму* пойдем посмотрим. За вход заплачу (Zošenko 1: 287).

(3) – При царском режиме папаша торговали в Дерябинском рынке... Ну а *теперича* через *эту папашу* мне форменная труба получается. Потому не приткнуться. Не берут в государственную службу (Zošenko 1: 252).

(4) – С чего бы, говорю, вам некогда? Какие, *извините за сравнение*, дела-то у вас? А парнишечка, дитя природы, отвечает басом: – Стареть начнешь, коли знать будешь много. Вот, думаю, *какая парнишечка попалась* (Zošenko 1: 297).

В приведенных примерах продемонстрированы различные отклонения от языковой нормы. В них нарушаются фонологические закономерности образования ряда словоформ. Часть словоформ в примере (1) принадлежит к просторечным образованиям. Ср. с этой точки зрения *теперича* и *теперя* вместо *теперь*; *не впускает* вместо *не впускает*; *окромя* вместо *кроме*; кровь *текеть* вместо *течет*. Просторечная форма встречается также в примере

---

¹ Данная цитата и в дальнейшем примеры приводятся с указанием на том и страницу по изданию: Зощенко 1986–1987 [Курсив в цитатах наш. – J.W.].

(2), ср. *давеча* в значении 'немного времени тому назад'. Во всех примерах (1), (2), (3), (4) обращают внимание отклонения от родовой нормы, что сказывается, естественно, и на звуковом оформлении слов или целых выражений. Существительное *пудель* в примере (1) отнесено к женскому роду, на что указывает родовая разновидность просторечной формы притяжательного местоимения *ихняя*. Нормативная модель сочетаемости требует в данном случае отнесенности к мужскому роду. В примере (2) родовая принадлежность существительного *фильм* тоже противоречит нормативной парадигме склонения. Неправильная и формулировка *через эту папашу* в примере (3), где наблюдается родовая некорректность. Ошибочная родовая отнесенность деминутивного деривата *парнишечка* определяет выбор в примере (4) словоформ *какая* и *попалась* вместо корректных форм мужского рода *какой* и *попался*. Нелишнее отметить, что выражение *извините за сравнение* в этом примере лишено смысла, поскольку ставится вопрос, а сравнение как таковое отсутствует, так как ничто здесь не поддается никакому сравнению.

Об отклонениях от языковой нормы свидетельствуют выпадения звуков или вставки, редукция фонем и/или замена одних звуков другими, ср.:

(5) [...] сучка моя как заурчит, как прыгнет на старичка, как куснет его за левую руку, так он тут и скопился. Подбежали мы к старичку... [...] Так вот подошли мы к старичку. Позвали *фершала*. *Фершал* ранку осмотрел. – Да, говорит, это собачий укус небольшой сучки (Zošenko 1: 52).

(6) Вот с нашего двора Палька Ершов под режим экономии попал. Сократили парня. [...] – Палька, говорим, откройся, *ослобони* свою совесть. Чем ты, говорим, бродяга, кормишься? А он говорит: – Да знаете, ребяташки, я на другую службу поступил (Zošenko 1: 344).

(7) Мне вот случилась на днях работишка, вроде отхожий промысел, – не сумел воспользоваться. А промысел этот предложила девица одна. Кет – *заглавие*. Соседка. Рядом жили. [...] А раз утром девица встала и стучит кулаком в стену. – Эй, говорит, мон шер, не ли у вас спичек? [...] Я, говорю, хотя и безработный и питаюсь не ахти как, но говорю, спички есть. *Взойдите* (Zošenko 1: 252–253).

В этих контекстах звуковые просчеты самоочевидны, но, к тому же, они по-разному сказываются на смыслах слов. В примерах (5), (6) они не меняют узувальных значений, в то время как в примере (7) вместо *войдите* используется *взойдите* в данном значении, которое уже мало кем осознается ныне как устаревший и просторечный вариант для слова *войдите*. Лексема *взойти* семантизируется в современном русском языке следующим образом: 1. Идя, подняться куда-либо (взойти на гору); 2. Появиться, подняться над горизонтом (взошло солнце); 3. *Разг.* Вдуваясь, подняться (взошло те-

сто); 4. Проросши, показаться над поверхностью почвы (семена взошли); 5. В значении *войдите* с указанными выше стилистическими пометами. В рассматриваемом примере (7) неуместное употребление слова *заглавие*, так как упоминается имя собственное девушки Кет. Нормативное употребление этой лексемы касается названия литературного, научного, музыкального произведения или его части (заглавие статьи, заглавие повести), но неуместно в случае имени.

Неизменяемые по падежам и числам слова в речи зощенковских персонажей неоднократно подвергаются изменениям. Несклоняемое существительное *пальто* приобретает падежные окончания как в единственном, так и во множественном числах, причем таким формам могут сопутствовать некоторые другие нарушения языкового узуса, ср.:

(8) Надеваю эти штаны, иду за *пальтом*. Пальто не выдают – номерок требуют. А номерок на ноге забытый. Раздеться надо. Снял штаны, ищу номерок – нету номерка. [...] Веревка тут, на ноге, а бумажки нет. Смылась бумажка. Подаю банщику веревку – не хочет. – По веревке, говорит, не выдаю. Это, говорит, каждый гражданин *настрижет* веревок – *пальт* не напасешься (Zošenko 1: 279).

В данном примере, кроме отмеченных грамматических форм существительного *пальто*, встречается несколько необычное сочетание *настрижет веревок*, вместо *нарежет веревок*. Стригут обычно ножницами волосы, настричь можно шерсти при стрижке овец.

Существительное *кофе* несклоняемое. Флективные изменения обнаруживаются для вариантов *кофей* и *кофий*, которые, однако, имеют устаревший и просторечный характер, ср.:

(9) – Ну, пойду, Машка, пойду, может, и выйдет что. Тут с телеграфиста начать надо. Телеграфист – главная запятая. – Не будь его, я бы, Машка, вчера еще с Домной Павловной *кофей* бы пил... (Zošenko 2: 20).

(10) А Авдотья Петровна выкушала два стакана *кофея*, кроме съеденных булок, и отвечает: – [...] делу может помочь единственное одно лицо. А это лицо – ужасно святой жизни старец Анисим (Zošenko 1: 209).

(11) Домна Павловна села рядом с Забежкиным. – Да это какой же, не помню чего-то? Это не тот ли – рыжеватый будто и угри на носу? – Тот, Домна Павловна. [...] – А я думала, он к Ивану Кириллычу прошел. Так ты бы его к столу пригласил. Сказал бы: вот, мол, Домна Павловна *кофею* просит выкушать... (Zošenko 2: 23–24).

Отклонения в области синтаксиса могут быть проиллюстрированы употреблением предлога *в* (*во*):

(12) Он [врач – J.W.] послушал через трубку мое утомленное сердце и говорит: – Небось высокогато живете? *В пятом* или *в шестом этаже*? Эвон как сердце трепыхается. – Нет, говорю, живу *во втором этаже* (Zošenko 2: 440).

(13) [...] когда я вошел в помещение конторы, он [управдом – J.W.] выпрыгнул из окна, чтоб не беседовать по вопросам дома. Все жильцы, и я в том числе, сожалели, что кантора у нас находится не *в седьмом этаже*, а *в первом*. В силу чего наш управдом до сего времени здравствует и продолжает свой земной путь (Zošenko 2: 458).

Показательна в этом отношении также речь иностранца:

(14) Мы немного поговорим, и я вас сниму на память. Но что касается восьми часов, то в восемь часов, любезный коллега, мы уже *идем в концерт*. В восемь часов я никак не могу с вами встретиться (Zošenko 2: 408).

Слова у Зоценко обрастают непривычными смыслами или же подвергаются переосмыслению. Часто они лишаются своего словарного смысла. Взять, к примеру, функционирование термина *аудиенция* в следующей кон-ситуации: обеспокоенный вопросами прохожего ночной сторож, карауливший магазин (он между двух закрытых дверей), выражает свое недовольство по этому поводу:

(15) – [...] Налил мне водички и иди себе с богом. Только мне спать мешаешь. Трещишь как сорока. Тут сторож допил свою воду, вытер рот рукавом и закрыл глаза, желая этим показать, что *аудиенция* закончена (Zošenko 2: 451).

Займствованное слово *аудиенция* (от лат. *audientia* – слушание) по словарию обозначает официальный прием у лица, занимающего высокий государственный пост.

Иноязычная лексика, которой так охотно пользуется зоценковский повествователь, теряет свои смыслы. Такие слова часто применяются им в самых неожиданных контекстах и вопреки закрепленной за ними семантике. Они используются нередко также в извращенной форме. В качестве речевых средств в произведениях Зоценко вполне справедливо называется „прием обесмысливания иноязычных слов” (Рууккё 123).

Среди речевых средств, к которым прибегает Зоценко, особую стилистическую активность обнаруживают выражения, соединяющие семантически несовместимые понятия. Создаются, таким образом, словесные единства, противоречащие устоявшимся связям слов, ср.:

(16) Одна симферопольская жительница, зубной врач О., *вдова по происхождению*, решила выйти замуж. Ну а замуж в настоящее время выйти не так просто! Тем более, если

дама интеллигентная и ей охота видеть вокруг себя тоже интеллигентного, созвучного с ней субъекта! (Zošenko 3: 206).

Основное словарное значение лексемы *происхождение* касается принадлежности человека по рождению к какой-либо нации, классу, сословию. По рождению можно быть, к примеру, крестьянином, рабочим, а также русским, поляком, венгром и т. д. Обычно это слово определяет социальное происхождение, т. е. принадлежность людей к данным слоям в обществе, но никак оно не ассоциируется со статусом вдовы. Вдовой оказывается женщина после смерти мужа, а не от, предположим, классовой принадлежности. Фраза *вдова по происхождению* совершенно нелепа по смыслу.

(17) – [...] товарищ докторша, рубашку переменял, а другое, извиняюсь, не трогал. Вы, говорит, на них [ноги – J.W.] не обращайтесь внимания во время операции. Докторша, *утомленная высшим образованием*, говорит: – Ну, валяй скорей. Время дорого (Zošenko 1: 399).

Причина такой утомленности вызывает, по крайней мере, недоумение. Утомленным человек становится, скажем, от интенсивной деятельности, сопровождающейся большим напряжением, от усиленной умственной и/или физической работы. Испытывать усталость по поводу высшего образования, т. е. из-за совокупности знаний, полученных когда-то в результате обучения в мединституте – настоящий абсурд.

(18) В селе Усачи, Калужской губернии, на днях состоялись перевыборы председателя. [...] – Предлагается, – сказал городской товарищ, – *выставить кандидатуру лиц*. Михайло Бобров [...] сделал жест, приглашая немедленно *выставить кандидатуру лиц*. Общество молчало (Zošenko 1: 273).

Между компонентами любого выражения должны соблюдаться семантико-грамматические отношения. В данном случае эти связи деформируются. Проявлением языковой нормы является синтаксическая структура *выставить чью-нибудь кандидатуру*, т. е. выдвинуть кого-то, предложить для обсуждения, для избрания куда-либо. За выражением *выставить кандидатуру* следует в узусе фамилия того, кто предполагается к избранию.

Показательны в речи зощенковских персонажей и такие смысловые и синтаксические ляпусы:

(19) – Вот, Петя, какое дело. Я ушла с работы. [...] супруг чертовски взволновался. Ахает, кричит и просит. [...] Но супруга говорит: – Нет, довольно колбасы, я служить не буду. *Я не имею намерения в душной канцелярии терять высокую квалификацию своей красоты и молодости* (Zošenko 3: 246).

(20) А кухня, знаете, узкая. Драться неспособно. [...] – Уходи, Гаврилыч от греха. Гляди, последнюю ногу оборвут. Гаврилыч говорит: – Пушай, говорит, нога пропадает! А только, говорит, не могу я теперича уйти. Мне, говорит, сейчас *всю амбицию в кровь разбили* (Zošenko 1: 323).

Выделенные словесные конфигурации в примерах (19), (20) полностью извращают логичный ход рассуждений. Регламентированный способ выражения нарушает и такая конструкция:

(21) Ну, для формы спросишь – какая у тебя болезнь? Ну, больной сам, конечно, назвать болезнь не может и тем самым ставит врача в тупик [...]. Другие, конечно, говорят: – Пиши, чего хочешь, только отпусти, поскольку душа болит – охота поглядеть на домашних. Ну, напишешь ему: душевная болезнь, и *с этой диетой отпускаешь* (Zošenko 2: 241).

Речь идет о распознавании болезни, о диагнозе, и это отождествляется с диетой, обозначающей соблюдение определенного режима питания при различных заболеваниях.

Разумным умозаключением противоречит также следующая иллюстрация:

(22) Тут хотели за врачом побежать, но он не разрешил отнимать от дела рабочие руки. Но все-таки его отнесли домой, и там он под присмотром лучших врачей хворал в течение двух месяцев. Конечно, ему чудные похороны закатили. *Музыка играла траурные вальсы* (Zošenko 2: 339).

Сочетание *траурные вальсы* – оксюморонного типа, т. е. в нем соединяются слова, которые взаимно исключаются. На похоронах исполняется, как правило, траурный марш, а не вальс, музыка которого выдержана в ритме плавного танца и в радостных тонах. Траурных вальсов не бывает, в то время как марши могут быть веселыми и печальными, мрачными.

Очень выразительны и смысловые несоответствия лексических единиц, являющиеся результатом антонимической подмены, ср.:

(23) Среди, можно сказать, общего пешеходного тротуара – свинья мотается. Такая довольно крупная свинья, пудов, может быть, на семь. И пес ее знает, откуда она забрела. Но факт, что забрела и явно *нарушает общественный беспорядок* (Zošenko 1: 506).

(24) – Что вы, говорю, товарищ фельдшер, такие пошлые надписи вывешиваете? Все-таки, говорю, больным не доставляет интереса это читать. Фельдшер, или как там его – лекпом, удивился, что я ему так сказал, и говорит: – Глядите: больной, и еле он ходит, и чуть у него пар изо рта не идет от жара, а также, говорит, *наводит на все самокритику* (Zošenko 2: 268).

Нарушать можно *общественный порядок*, а *наводить на все* – *критику*. Выбор словоформ *порядок* и *критику* определяется семантико-грамматическими свойствами соответствующих глагольных форм: *нарушать* и *наводить*. В речи зощенковских персонажей такие нормативные связи между словами, однако, обрываются за счет введения антонимичных слов. Из приведенных контекстов (23), (24) следует: в первом случае – нарушается то, что уже само по себе является отсутствием или нарушением порядка; во втором же – получается, что больной критически относится к себе, вскрывает собственные ошибки, на самом деле герой критически относится к персоналу больницы, выявляя его недостатки по уходу за пациентами.

В ряде примеров прослеживаются случаи неуместной сочетаемости слов. Прилагательное *интеллигентный* употребляется обычно в сочетании с одушевленными существительными, напр.: *интеллигентный ученик, человек* и т. д. Между тем данное определение встречается в ином окружении:

(25) Покушал суп. Начал вареное мясо кушать – охота выпить. [...] – Эй, говорю, который тут мне порции подавал, носи мне, куриная твоя голова, лимонаду. Приносят, конечно, мне на *интеллигентном подносе* (Zošenko 1: 362–363).

Ср. также:

(26) И сам ученый агроном прищурил свои *ученые глаза* и велел мальчишкам отойти от тележки, чтобы видней было (Zošenko 2: 11).

Прилагательное *ученые* в нормативной речи не сочетается с существительным *глаза*. Оно обычно употребляется в случае характеристики многознающего человека. Поэтому стандартное употребление – это *умные глаза*. К тому же, из рассказа следует, что образованность агронома значительно преувеличена.

Небезынтересно употребление в речи зощенковских героев глаголов:

(27) И вот погрузил мужик до вечера. А вечером велит бабе своей, не жалея никаких денег, пригласить знаменитого Егорыча с Малой Охты. [...] Приглашает. Тот, конечно, покобенился. – Чего, говорит, я после знаменитых медиков туда и обратно ездить буду? Я человек без высшего образования, *писать знаю* плохо (Zošenko 1: 222).

Отмеченная сочетаемость глаголов противоречит грамматическим нормам.

Очередной алогизм основан на неправильном употреблении существительного *пикничок*. В словаре оно обозначает загородную прогулку с закуской, совершаемую компанией. В рассказе же данное существительное упо-

требуется совсем неуместно, поскольку рассказчик называет этим словом поминки, ср.:

(28) Тут недавно маляр Иван Антонович Блохин скончался по болезни, а вдова его, средних лет дамочка, Марья Васильевна Блохина, на сороковой день небольшой *пикничок* устроила. И меня пригласила (Zośenko 1: 305).

Несопоставимость слов оксюморонного характера прослеживается в следующем примере:

(29) Пришел Андрон. Выговорил себе цену, попросил карандаш, сам сбегал за бумагой и стал писать. Час или два писал, вспотел, но написал: „Я здоров, и папаша *покойный здоров* во имя отца и святого духа. Дворник дома № 6. Андрон” (Zośenko 1: 223).

Значения рядом стоящих слов (*покойный здоров*) исключают друг друга, их употребление указывает на нелепость ситуации, в которой оказались герои рассказа.

От любого текста ожидается, как правило, движение содержания, его развертывание, т. е. тема-рематическая прогрессия очередных сегментов. Слова в речевом потоке должны объединяться по смыслу. Коммуникативная последовательность высказываний нуждается также в соблюдении грамматических, логических, стилистических связей. Между тем, зощенковский герой достаточно регулярно объединяет слова произвольно, нарушая или полностью обрывая связи между единицами текста. Примером может послужить следующий фрагмент обращения чиновника к женщинам за их раскрепощение:

(30) – Гражданки! Вы, которые эти белые рабыни плиты и тому подобное. И которые деспот муж элемент несознательно относится. И кухня, которая эта и тому подобное. Шитье, одним словом. Довольно этих про этих цепей. Полное раскрепощение, к свету нога об руку с наукой и техникой (Zośenko 1: 267).

Из примеров явствует, что в зощенковских текстах весьма часты случаи нарушения регламентированного способа выражения. Отступления от языкового узуса многоаспектны. Различные языковые деформации определяют особую сатирическую тональность текстов писателя. Они обнаруживаются в авторской речи, но отражены преимущественно в языке представителей различных социальных слоев. В речи его персонажей нарушается родовая отнесенность слов, не соблюдается языковое согласование или звучат неправильные грамматические формы, о чем свидетельствуют и такие примеры:

(31) [...] напяливаю кепку на нос, покупаю сигару и ее закуриваю и вот в таком неестественном виде со своим экспортным чемоданом вламываюсь снова в эту гостиницу. Швейцар говорит: – Напрасно будете заходить – *номерей нету* (Zošenko 3: 325).

(32) Весовщик говорит: – Стыдно! Здесь взятки не берут. [...] обратитесь вот до того рабочего: он вам укрепит слабую тару. А что касается денег, то благодарите судьбу, что у меня мало времени *возжаться* с вами (Zošenko 3: 310).

(33) Гляжу, один гражданин в трех шайках моется. В одной стоит, в другой башку мылит. А третью левой рукой придерживает, чтоб не сперли. Потянул я третью шайку, хотел, между прочим, ее себе взять, а гражданин *не вытущает* (Zošenko 1: 278).

Итак, язык зощенковских текстов далек от литературных стандартов. В нем наблюдается постоянное нарушение закономерностей литературной речи. Отметим попутно, что примеры деформирования речи в целом направляют анализ не только в сторону безобидного пародирования неуклюжих выражений, что они воспроизводятся не только ради смеха. В них отчетливо проявляется социологическая наблюдательность писателя, разоблачающего различные отрицательные явления языковой действительности.

Писателя неоднократно упрекали в том, что его язык предстает в искаженном виде, что речь впадает в карикатуру. Критика негодовала по поводу словесного оформления его текстов, нарушения логических связей и традиционных принципов построения фраз. Эти „искажения”, по всей вероятности, лишь отчасти можно отнести к языковой игре. В этом плане показательны высказывания самого Зощенко, который не соглашается с критическими замечаниями редактора журнала „Современник”:

[...] Ваши рассказы очень талантливы... Но согласитесь сами – это немножко шарж. – Это не шарж, – говорю я. – Ну, взять хотя бы язык... – Язык не шаржирован. Это синтаксис улицы... народа. Быть может, я немного утрировал, чтоб это было сатирично, чтоб это критиковало... (Zošenko 3: 507).

Язык произведений Зощенко характеризуется скрещиванием различных семантико-стилистических структур. В одном контексте совмещаются по существу несовместимые слова и выражения. Данный прием порождает ряд смысловых и стилистических сдвигов. Столкновение разных речевых структур приводит к особым трансформациям словарных смыслов. Наблюдается усложнение семантической структуры общеизвестной и зачастую нейтральной в словарном отношении лексики, приобретающей в определенной ситуации неожиданные смысловые акценты, дополнительные коннотации (в том числе эмотивные и экспрессивные).

Формирование дополнительных оттенков смысла обнаруживается приokkaзональном употреблении лексем, которое осуществляется в определенном лингвистическом и ситуативном окружении. Заданные смысловые приращения возникают на базе оформления текста как сложного структурно-семантического целого, они проецируются по мере его движения.

Итак, язык зощенковских текстов не подражает литературной речи. Он не приспособляется к трафаретным образцам, а характеризуется нарушениями в области флективных парадигм и грамматической категории рода, отсутствием – в ряде случаев – логической последовательности и формальной гармонии между единицами текста, наличием необычных смысловых оттенков и переосмыслением слов. Ему свойственны особые сочетания и синтаксические построения, доведенные, иной раз, до абсурда. Критика не щадила в свое время писателя по поводу передачи столь деформированной речи. В действительности же Зошенко типизировал тот язык, на котором говорили широкие слои населения в послереволюционный период. Писатель „стремился зафиксировать многое из речевой стихии времени и комически это использовать” (Рууккө 122). Произведения Зошенко являются в этом отношении богатейшим воплощением языковой действительности во всем ее многообразии.

Библиография

- Âhiäeva, Saidat Hizbulaevna. „Rol’i funkciâ «govorâših» familij v proizvedeniâh M. Zošenko”. *Vestnik Dagestanskogo gosudarstvennogo universiteta*, 4, 2014, s. 305–313.
- Antonov, Sergej. „M. Zošenko. Stanovlenie stilâ”. *Literaturnaâ učeba*, 6, 1984, s. 203–213.
- Astaŕev, Andrej. „Okkazionalizmy v rasskazah M. M. Zošenko”. *Russkaâ reč’*, 4, 2012, s. 25–26.
- Aulov, Anatolij Mihajlovič. *Rasskazy M. Zošenko 20-h godov. Problema žanra i stilâ*: avtoref. dis. kand. filol. nauk. Moskva, 1998.
- Drawicz, Andrzej. „Moralista z powołania, humorysta mimo woli”. *M. Zoszczenko. Punkt widzenia. Opowiadania i powieści*. Warszawa, Czytelnik, 1985, s. 529–540.
- Eršov, Leonid Fedorovič. *Iz istorii sovsckoj satiry. M. Zošenko i satiričeskâ proza 20-40-h godov*. Leningrad, Nauka, 1973.
- Isaeva, Larisa Abdurahmanovna. *Kommunikativnyj i konnotativnyj aspekty knižnyh leksičeskich i frazeologičeskich edinic v hudožestvennyh tekstah (na materiale rasskazov M.M.Zošenko)*. Nazran’, Izdatel’stvo Kep, 2012.
- Jackiewicz, Mieczysław. „Elementy groteski w krótkich opowiadaniach Michaiła Zoszczenki”. *Male formy w literaturze rosyjskiej. Słowo w tekście rosyjskim. Literaturoznawstwo*. Olsztyn, Wydawnictwa Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1991, s. 97–105.
- Kotkiewicz, Aurelia. *Nowy człowiek Michaiła Zoszczenki. Trylogia: „Przywrócona młodość”, „Niebieska księga”, „Przed wschodem słońca”*. Kraków, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, 2012.
- Kurošina, Zoâ Vladimirovna. „Problema čistoty russckogo âzyka v rasskaze M. Zošenko «Obez’ânin âzyk»”. *Russkij âzyk v škole*, 4, 2009, s. 43–46.

- Lomova, Tat'ana Mihajlovna. „Četyre uroka u Zošenko”. *Literatura v škole*, 7, 2013, s. 19–20.
- Mucha, Waclaw. *Opowiadania satyryczne i humorystyczne Michajla Zoszczenki (1921–1932). Z zagadnień poetyki i komunikacji literackiej*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1985.
- Pyykkö, Riitta. „Otraženie leksičeskih izmenenij poslerevolucionnogo perioda v rasskazah Mihajla Zošenko”. *Studia Slavica Finlandensia*, 10, 1993, s. 119–131.
- Ruben, Bergard Savel'evič. *Alibi Mihajla Zošenko*. Moskva, Izdatel'stvo Agraf, 2001.
- Šerbakova, Polina Olegovna. „Soznanie «massovogo geroâ» i formy ego vyraženiâ v cikle M. Zošenko «Rasskazy Nazara Il'iča Gospodina Sinebrühova»”. *Vestnik Voronežskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriâ Filologičeskaja. Žurnalistika*, 1, 2013, s. 119–123.
- Sinâvskij, Andrej. „Mify Mihajla Zošenko”. *Voprosy literatury*, 2, 1989, s. 50–67.
- Tomaševskij, Ūrij Vladimirovič. „Pâtnadcat' minut iz žizni Muzy”. *Stolica*, 8, 1992, s. 61–62.
- Vežbin'ski, Âroslav. „Inoâzyčnye vkrapleniâ v russskoj hudožestvennoj literature (na materiale proizvedenij Mihajla Zošenko)”. *Beiträge zur Slavistik. Band 27: Innerlavischer und slavisch-deutscher Sprachvergleich*. Red. Herbert Jelitte, Tat'ana Troškina. Frankfurt am Main–Berlin–Bern–New York–Paris–Wien, Peter Lang, 1995, s. 241–253.
- Wierzbiński, Jarosław. „Illūziâ inostrannoj reči v strukture tekstov Mihajla Zošenko”. *Studia Rossica Posnaniensia*, 43, 2018, s. 315–326.
- Zaharieva, Irina. „Rasskazy Mihajla Zošenko”. *Bolgarskaâ rusistika*, 1, 1989, s. 9–19.
- Žolnina, Elena Vladimirovna. „Golubaâ kniga” M.M. Zošenko: tekst i kontekst: avtoref. dis. kand. filol. nauk. Sankt-Peterburg, 2007.
- Zošenko, Mihail. *Sobranie sočinenij v treh tomah*. Leningrad, Hudožestvennaâ literatura, 1986–1987.

MARIAN WÓJTOWICZ

Imiona chrześcijańskie w *Synodyku nowogrodzkim* z końca XIV–XV wieku

Christian names in the *Novgorod synodicon*
from the end of the 14th century to the 15th century

Abstract. The article contains an analysis of Christian names selected from the oldest synodicon written in the Lisitsky monastery near Veliky Novgorod. The analysis comprises 3190 names of lay people, amongst which are 208 male names and 58 female names. The author discusses the group of given names (basic forms, their phonetic, morphological variants and frequency, as well as rarely used names that occurred in the synodicon).

Keywords: Novgorod personal names, Old Russian Christian names, Novgorod synodicon, commemoration book of Lisitsky monastery

Marian Wójtowicz, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań – Polska, maw@amu.edu.pl, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5657-7787>

Pierwsze wzmianki o istnieniu na Rusi synodyków (gr. τὸ συνδικὸν) – ksiąg pamięci o zmarłych, pochodzą z początku XII wieku. *Latopis lawrentjewski* podaje pod rokiem 1108 wiadomość o wpisie do synodyka imienia ihumena Teodozego: „...и нача възвѣщати князю С(вя)тополку дабы вписаль Феодосья в сѣнаникъ; [...] повелѣ митрополиту вписати в синодикъ” (Karskij 283), przytacza ją także *Latopis hipacki (ipatjewski)*: „...нача понуждати Феоктисть С(вя)тополка кн(я)зя вопсати Федосья в синаникъ [...] и велѣ и вписати в сѣнаникъ” (Šahmatov 259). Upamiętnianie w synodykach imion władców, dostojników kościelnych oraz osób żyjących i umarłych było w owym czasie powszechną praktyką i nieodłączną częścią życia religijnego. Ihumen Daniel, który w latach 1106–1108 odbył podróż do Ziemi Świętej, pisze, że umieścił w synodyku „имена князей руских [...] в лаврѣ у святаго Савы; и нынѣ поминаются имена их во октении, с женами и с дѣтьми их. [...] И отпѣхом литургии за князи рускыя и за вся христианы 50 литургий; а за усопшаа 40 литургий отпѣхом” (Prohorov 114).

Szczególnie rozpowszechnionym typem synodyka były tzw. pomianniki (strus. *помяньникъ*, ros. *поминальник*) zawierające wykazy imion osób wspomnianych podczas nabożeństw odprawianych w intencji tak żyjących, jak i zmarłych. Prowadzono je w wielu cerkwiach i klasztorach, a wpisu osób dokonywano za ofiarowane znaczne sumy pieniężne lub przekazywane dobra ziemskie.

Najstarszy zachowany synodyk powstał w klasztorze lisickim położonym na niewielkim wzgórzu, nazywanym Lisią Górką (*Лисицья горка*), na lewym brzegu Małego Wołchowca pod Nowogrodem. Nieistniejący dziś klasztor był jednym z ważnych ośrodków pisarskich, jednakże w XVIII wieku podupadł i działalność skryptorium ustała (Semenov 369–373; Bobrov 78–98). Synodyk powstał po roku 1390, liczy 155 kart i ma niejedolitą strukturę. Tekst podstawowy (pierwotny) został ułożony i spisany przez mnicha Pumina (Pimiena), który synodyk określił nazwą *вседеньникъ* (tj. codzienny). Pozostałe części tekstu są wynikiem pracy kilku innych pisarzy. Synodyk lisicki nie został dotychczas w całości wydany. Obszerne fragmenty, zawierające bogaty materiał imienniczy, zamieściła w pracy poświęconej charakterystyce i analizie treści nowogrodzkich synodyków T.I. Szablowa (Šablova 69–87). Tekst został podany w pracy w uproszczonej transkrypcji za pomocą współczesnego alfabetu rosyjskiego.

Zapisane w synodyku imiona można podzielić na dwie grupy: 1) imiona osób duchownych, nowogrodzkich arcybiskupów, archimandrytów, ihumenów, kapłanów, braci zakonnych i ascetów, 2) imiona osób świeckich, donatorów i członków ich rodzin. Imion duchownych jest znacznie mniej aniżeli imion świeckich. Ze względu na swoją specyfikę, imiona duchownych, które mogą stanowić osobny problem badawczy, nie są tu rozpatrywane. U osób świeckich zapisanych w synodyku odnotowano 3190 imion chrześcijańskich. W tej liczbie mieści się 2250 imion męskich i 940 imion żeńskich. W grupie imion męskich zostało poświadczonych 208 imion – odrębnych jednostek leksykalnych, natomiast wśród imion żeńskich – 58 osobnych imion. Imion męskich jest tu niemal czterokrotnie więcej niż żeńskich. Liczebna przewaga imion męskich nad żeńskimi odzwierciedla proporcję obu grup w zasobie imion kanonicznych ujętych w kalendarzu cerkiewnym, w którym imion męskich jest również cztery razy więcej niż imion żeńskich. Przytoczone liczby są także wskaźnikiem stopnia wykorzystania zasobu imion cerkiewnych nadawanych na chrzcie. Liczba odrębnych imion męskich świadczy o wykorzystaniu 25% tego zasobu, natomiast liczba imion żeńskich wskazuje na wykorzystanie 28% ogólnej ich liczby w kalendarzu. Warto zauważyć, że w okresie staroruskim do XV wieku włącznie w użyciu było ok. 200 męskich imion chrześcijańskich (Skulina 66; Wójtowicz 1986: 21).

Imiona w synodyku zapisywano w postaci podstawowej (prymarnej) z reguły w formie biernika lp. Zapis imion poprzedzała powtarzająca się w tekście formu-

ła: *Помяни, Господи, душа (умерших) рабъ Своихъ* lub *Помяни, Господи, душу усопшаго раба Своего (раба Божия)*, po której następowała długa lista imion oddzielonych od siebie kropką. Rzadziej pojawia się formuła: *(А се) за вздоровье* z zapisem imion w dopełniaczu. Część imion wykazuje pod względem formy znaczne różnice. Niektóre są reprezentowane przez formę cerkiewnosłowiańską lub do niej zbliżoną i jednocześnie przez formy ruskie, używane w języku potocznym. Można tu wymienić (cyfra w nawiasach oznacza liczbę zapisanych form), np.: *Еустафеи* (4), *Остафеи* (6), *Остафья* (14); *Еустратеи* (1), *Острат* (1); *Елеуфереи* (1), *Елуфереи* (2), *Елфереи* (4), *Олуфереи* (4), *Олфереи* (8), *Уфериши* (1); *Иоан*, *Иоанн* (59), *Еван* (2), *Иван* (115); *Иосиф* (1), *Иесиф* (2), *Есип* (3), *Есиф* (28), *Осиф* (7); *Ксенофонт* (1), *Селифонт* (3), *Сенофонт* (1); *Симеон* (2), *Семеон* (15), *Семен* (16), *Смен* (17). Podobne różnice form obserwuje się w grupie imion żeńskich, np.: *Евгеня* (1), *Евгенья* (2), *Еугеня* (1), *Еугенья* (1), *Овгенья* (4); *Евфросиня* (1), *Еуфросенья* (1), *Ефросенья* (4), *Опрасенья* (1), *Опросенья* (3), *Офросинья* (1); *Ирина* (1), *Ириня* (5), *Иринья* (15), *Орина* (5); *Февронья* (8), *Ховронья* (1); *Фотинья* (1), *Фетенья* (13), *Фетинья* (5), *Хотения* (1). Pewna część imion została zapisana wyłącznie w postaci potocznej, np. imiona męskie: *Амбакум* (1), *Обакум* (2), *Обакун* (1) – Аввакум; *Амбросим* (1), *Омбросим* (1) – Амвросий; *Аламтеи* (1) – Евлампий; *Еникии* (1) – Евникей, Евникиан; *Онтуфеи* (2) – Евтихий, oraz imiona żeńskie: *Алумпия* (1) – Олимпия; *Киликия* (1) – Кикилия; *Ографена* (1), *Огрофена* (3), *Огруфена* (12), *Огруфенья* (2) – Агриппина; *Оксенья* (19), *Оксинья* (3) – Ксения; *Олена* (20) – Елена; *Олисава* (5), *Елисава* (1) – Елисавета; *Паласкирья* (1) – Параскева; *Полинарья* (2), *Поминарья* (2), *Понинарья* (5) – Аполлинария; *Понинила* (1) – Феонилла; *Ульяна* (42), *Улияна* (6) – Юлиания itp.

W materiale antroponimicznym synodyka niewielką grupę tworzą oboczne warianty imienia typu *Григориш* || *Григорья*, *Макариш* || *Макарья*. Postaci oboczne pojawiły się w wyniku przejścia rzeczowników na *-иш* do deklinacji z tematem na *-ја*, w której obok rzeczowników typu *судии* wskutek unifikacji paradygmatu powstały formy mianownika lp. *судия*, *судья* (por. Sobolevskij 1907: 216–217; Naburgaev 50–51). Nie można też wykluczyć wpływu imion typu *Ананья*, *Азария*, *Захарья* itp. Należą tu np. imiona: *Артемья*, *Ортемья* (4), *Григорья* (9), *Денесья*, *Денисья* (3) – Дионисий; *Макарья* (6), *Нефедья* (1) – Мефодий, *Назарья* (3), *Остафья* (14), *Прокопья* (14), *Тарасья* (1), *Юрья* (1).

Imiona chrześcijańskie z zakończeniem *-ил*, np. *Гавриил*, *Даниил*, *Михаил* występują w synodyku w bierniku z fleksją *-а* lub *-у*. Fleksja *-у* pozwala na rekonstrukcję mianownika z końcówką *-а*, natomiast fleksja *-а* wskazuje na końcówkę zerową lub *-о*. Końcówka zerowa jest tu jednak mniej prawdopodobna. Imiona z zakończeniem na *-ил* w źródłach nowogrodzkich spotyka się rzadko, np. popularne imię *Михаил* w *Latopisie nowogrodzkim* w XIII–XIV wieku zo-

stało odnotowane zaledwie kilka razy, np. pod 1232, 1259, 1269, 1280, 1398 rokiem (Nasonov 280, 310, 316, 324, 393). Astrid Baecklund zwraca uwagę na brak w XV-wiecznych nowogrodzkich dokumentach kancelaryjnych formy *Михаиль* u osób świeckich (Baecklund 141–142). Przeważają w nich formy *Михаило* (19) i *Михаила* (10). Taki stan utrzymuje się również w późniejszym okresie. Halina Milejewska potwierdza częste występowanie form *Михаило* (20) i *Михаила* (15) oraz form *Кирила* (-) i *Кирило* (-)¹ w nowogrodzkich księgach zaprzędawania się w poddaństwo (tzw. *кабальные книги*) z przełomu XVI i XVII wieku (Milejewska 391, indeks). W synodyku odnotowano następujące formy imion: *Гаврила* (9), *Гаврило* (9); *Данила* (7), *Данило* (12); *Измаила* (2); *Кирила* (4), *Кирило* (2), *Кюрила* (7), *Кирило* (6); *Мануила* (3), *Мануило* (2); *Михаила* (27), *Михала* (2), *Михаило* (26); *Самуила* (4), *Самоило* (4), *Самуило* (1).

Zgromadzony w synodyku materiał antroponimiczny umożliwia określenie częstości występowania poszczególnych imion oraz ocenę różnic w ich popularności. Imiona męskie pod tym względem można podzielić na dwie grupy: 1) imiona najczęstsze (176–23 zapisy w tekście) i 2) imiona częste (21–15 zapisów). Po każdym imieniu należącym do pierwszej grupy, podanym w postaci współczesnej i oznaczonym kolejnym numerem, przytacza się liczbę zapisów w synodyku, a dla porównania w nawiasach miejsce zajmowane w tabeli częstości imion Baecklund (Baecklund 88) oraz miejsce w spisie sporządzonym na podstawie indeksu w cytowanym artykule Milejewskiej (Milejewska 390–393). Grupa najczęstszych imion została ograniczona do 21, ponieważ umożliwia to porównanie z taką samą liczbą imion ujętych w tabeli Baecklund. W skład tej grupy wchodzi następujące imiona: 1. *Иван (Иоанн)* 176 (1, 1), 2. *Василий* 90 (2, 3), 3. *Григорий* 89 (3, 6), 4. *Федор* 56 (4, 2), 5. *Михаил* 55 (8, 7), 6. *Степан* 54 (7, 10), 7. *Яков* 51 (6, -), 8. *Семен* 50 (5, 8), 9. *Юрий (Георгий)* 46 (9, -), 10. *Иосиф* 41 (10, -), 11. *Павел* 39 (14, -), 12. *Андрей* 33 (12, 11), 13. *Кузьма (Козма)* 33 (17, -), 14. *Матвей* 32 (13, -), 15. *Тимофей* 32 (-, 13), 16. *Никифор (Микифор)* 26 (-, 20), 17. *Никита (Микита)* 25 (20, 12), 18. *Евстафий* 24 (-, -), 19. *Фома* 24 (-, -), 20. *Дмитрий* 23 (11, -), 21. *Максим* 23 (18, -).

Wykaz najczęstszych imion wybranych z synodyka jest najbliższy zestawowi imion w tabeli Baecklund tak pod względem składu, jak i kolejności. W pierwszej dziesiątce znalazły się te same imiona, przy czym kolejność pierwszych czterech imion *Иван*, *Василий*, *Григорий*, *Федор* jest dokładnie taka jak w tabeli Baecklund. Imiona *Иван*, *Василий* i *Федор* zajmują najwyższe miejsca w spisie Milejewskiej. Do pierwszej dziesiątki, oprócz imion *Григорий*, *Михаил*, *Семен*,

¹ Znak minus w nawiasach oznacza brak liczby zapisów poszczególnych imion w źródłach oraz brak imienia w tabeli (spisie) częstości.

Степан, należą w tym spisie *Петр*, *Афанасий*, *Алексей*, których nie ma w obu wymienionych wykazach.

Pozostałe imiona z synodyka i tabeli Baecklund są w dużym stopniu podobne. Różnica dotyczy czterech imion z synodyka, których nie ma u Baecklund: *Тимофей*, *Никифор*, *Евстафий*, *Фома* oraz czterech imion z tej tabeli: *Алексей*, *Сидор*, *Игнатий*, *Александр*, których nie ma w wykazie najczęstszych imion z synodyka. Weszły one do grupy imion częstych i zajmują następujące miejsca: 22. *Александр* 21 (21, 15), 30. *Игнатий* 19 (19, -), 32. *Сидор* 19 (16, -), 35. *Алексей* 16 (15, 9). Spis Milejkowskiej znacznie różni się od wykazu najczęstszych imion z synodyka składem i kolejnością ich występowania. Wydaje się, że różnicę tę można objaśnić późniejszym chronologicznie materiałem antroponimicznym dotyczącym w większości ludności niewolnej. Warto dodać, że nosicielami wymienionych 21 najczęstszych imion były 1022 osoby, co stanowi 45,4% ogółu mężczyzn zapisanych w synodyku.

Grupę najczęstszych imion żeńskich wyróżniono na podstawie zakresu ich występowania (108–18 zapisów) w tekście. Liczy ona 20 imion, które porównano z miejscem imienia (oznaczonym cyfrą w nawiasie) w spisie Milejkowskiej; po każdym imieniu podano liczbę zapisów w synodyku. Są to następujące imiona: 1. *Мария* (*Марья*) 108 (1), 2. *Анна* 57 (2), 3. *Настасия* (*Настасья*) 49 (-), 4. *Юлиания* (*Улияна*, *Ульяна*) 48 (15), 5. *Евдокия* (*Овдокия*, *Овдотья*) 38 (-), 6. *Феодосия* (*Федосья*) 34 (5), 7. *Варвара* 28 (9), 8. *Евфимия* (*Офимья*) 27 (12), 9. *Ирина* (*Иринья*, *Орина*) 26 (10), 10. *Агафия* (*Огафья*) 24 (-), 11. *Василиса* (*Василиста*) 24 (-), 12. *Матрена* (*Матрона*, *Матруна*) 24 (6), 13. *Ксения* (*Оксенья*, *Оксинья*) 22 (-), 14. *Акилина* (*Окулина*) 21 (-), 15. *Феодотия* (*Федотья*) 21 (-), 16. *Елена* (*Олена*) 20 (-), 17. *Фотиния* (*Фетенья*, *Фетинья*) 20 (-), 18. *Наталия* (*Наталья*) 19 (19), 19. *Марфа* 19 (14), 20. *Агрипина* (*Огрофена*, *Огруфина*) 18 (-). Elementem wspólnym obu wykazów jest 10 imion, wśród których *Мария* i *Анна* są na najwyższych miejscach, a *Варвара*, *Ирина*, *Наталия*, *Феодосия* zajmują bliskie sobie miejsca, natomiast *Евфимия*, *Марфа*, *Матрена*, *Юлиания* różnią się miejscem najbardziej. Zasadnicza różnica dotyczy dwóch grup imion. Pierwszą grupę tworzy 10 imion z powyższego wykazu, które nie są reprezentowane w spisie Milejkowskiej: *Настасия*, *Евдокия*, *Агафия*, *Василиса*, *Ксения*, *Акилина*, *Феодотия*, *Елена*, *Фотиния*, *Агрипина*. Do drugiej należy 10 imion z tego spisu o dużej częstości, które nie występują w wykazie najczęstszych imion z synodyka (po imieniu podano liczbę zapisów, w nawiasie kolejne miejsce w spisie). Są to: *Пелагея* 48 (3), *Татьяна* 47 (4), *Дарья* 39 (7), *Екатерина* (*Катерина*) 38 (8), *Марина* 31 (11), *Параскева* (*Парасковья*) 30 (13), *Юстина* (*Устимья*, *Устинья*) 28 (16), *Соломония* (*Соломанида*) 26 (17), *Стефанида* 26 (18), *Гликерия* (*Лукерья*) 24 (20). Można przypuszczać, że podobnie jak w wypadku najczęstszych imion męskich także tu podstawowa różnica w zasobie imion

znajduje uzasadnienie w późniejszej chronologii materiału imienniczego tzw. ka-balnych ksiąg nowogrodzkich i społecznej pozycji użytkowników imion. Należy dodać, że użytkownikami 20 najczęstszych imion żeńskich było 647 osób, czyli 68,8% ogólnej liczby kobiet odnotowanych w synodyku.

W rozpatrywanym materiale antroponimicznym jest pewna grupa imion, które ze względu na pochodzenie, strukturę, postać fonetyczną lub morfologiczną wymagają krótkiego komentarza. Są to następujące imiona (w nawiasach podano ich liczbę):

1. *Богдан* (1) – słowiańskie imię złożone traktowane zapewne jako kalka występującego w synodyku imienia *Феодот* (13), gr. *Θεόδοτος*; w XV wieku rzadkie (Baecklund 44) – *Богдан* (4). Imię uważane w XVI–XVII wieku za pogańskie (Uspenskij 1969: 204), popularne w Nowogrodzie, jednakże nie wśród chołopów (Milejkowska 380); spotyka się niekiedy obok imienia chrzestnego, np. *Костянтин Богдан Федоров сын Юрьевича* [Фомин], akt nr 119, 1522 rok (Bahrušin 112).
2. *Борис* (21) znacznie częstsze od imienia *Глеб* (4), podobnie na Rusi Moskiewskiej w XIV–XV wieku i później (Wójtowicz 1986: 25); częste w Nowogrodzie w XV wieku (Baecklund 44) – *Борис* (16); św. Borysa uważano za patrona zapewniającego pomyślność i zysk (Fasmer 194).
3. *Васиса* (6) – wariant imienia *Василиса* (24) z elizją sylaby *-ли-*. Imię *Васиса* (-) notuje w indeksie Milejkowska (Milejkowska 393).
4. *Верига* (1) – hagianimiczny element leksykalny związany z nazwą uroczystości religijnej ku czci św. Piotra (Праздник Петровых вериг) obchodzonej 16 stycznia; por. *вериги* ‘żelazne okowy, kajdany’, *верига* ‘łańcuch’; był pojmovany zapewne jako przydomek świętego, używany w zastępstwie imienia, który z czasem się usamodzielniał, podobnie jak np. *Воин* (Иоанн), *Кущник* (Иоанн), *Постник* (Иоанн), *Тирон* (Федодор), *Зилот* (Симон) (Wójtowicz 1996). Nazwa rozproszecniona w XVI wieku (Turikov 139), występuje często wraz z imieniem *Петр* (Veselovskij 66).
5. *Володимер* (1) – rodzime imię złożone, odpowiednik kanonicznego *Владимир*.
6. *Волос* (2) – wariant występującego również w synodyku imienia *Власий* (7). Imię znane z dokumentów nowogrodzkich, np.: gramoty nr 103, do 1147 roku (Valk 160), nr 104, ok. 1192 roku (Valk 161), gramoty na brzozowej korze nr 914, 2. poł. XI wieku (Ânin, Zaliznâk, Gippius 105); nr 604, 2. poł. XII wieku (Ânin, Zaliznâk 1986: 67); nr 50, XIV wiek (Arcihovskij 53), *Latopisu nowogrodzkiego*, zapis pod 1187 rokiem i 1230 rokiem (Nasonov 38, 69). Do imion chrześcijańskich zalicza postać *Волос* Boris M. Lapunow (Lâpunov 315–316) i Tadeusz Skulina

- (Skulina 68); według Vasmera nie można utożsamiać etymologicznie *Волось* i *Βλάσιος* (Fasmer 343). Sobolewski uznaje je za imię świeckie (Sobolevskij 1910: 251). Andriej A. Zalizniak (Zaliznâk 283) uważa, że pogańskie imię *Волос* stało się ekwiwalentem imienia św. Własija.
7. *Еупатии* (1) – imię odnotowane w kalendarzu cerkiewnym z XIII wieku pod datą 16 listopada (Makarij, mitr. 587), utożsamiane z imieniem *Ипатий*. Nosił je biskup Нирасы z Gangry (Ипатий Гангрский), którego wspomnienie w wielu kalendarzach przypada w wymienionym wyżej dniu (Loseva 203). Por. też zapisy nazwy cerkwi w *Latopisie nowogrodzkim* pod 1183 rokiem: *църковь святого Еупатия* (Nasonov 37); w gramocie nr 117, poł. XV wieku: *святого Еупатия* (Valk 176), zapis nazwy klasztoru w Kostromie w akcie nr 229, 1443 rok: *Еупат(ь)ева || Ипат(ь)ева манастиря игумен, ...под Елпат(ь)емъ*; nr 230, ok. 1463–1464 roku: *святому Еупатию || Ельпатьяю* (Серебрин 250, 251).
  8. Warianty imion *Киприан* (4) || *Кюприян* (4); *Кур* (2) || *Кур* (1) || *Кюр* (4) i *Кирил* (6) || *Кирила* (4) || *Курила* (2) || *Кюрила* (7) są wynikiem dywergentnej substytucji gr. *v*.
  9. Imię *Кум* (1) jest wariantem występującego w synodyku *Тум* (3), zob. też Sobolevskij 1907: 133; Unbegaun 49.
  10. Imiona *Лев* (3) z gr. *Λέων* i *Вера* (1) z gr. *Πίστις* są kalkami semantycznymi, które weszły do zasobu imion chrzestnych.
  11. *Нерон* (2) – wariant imienia *Иерон*, które notuje kalendarz *Ewangeliarza Mścislawa*, do 1117 roku (Žukovskaâ 235), pod datą 7 listopada; nagłos zmienił się pod wpływem imion na *Не-*. W postaci *Нерон* imię wymienia pod tą samą datą wspomniany kalendarz z XIII wieku (Makarij, mitr. 586), zob. też Loseva 195. Boris A. Uspenskij (Uspenskij 1971: 488; 1994: 155) i Boris O. Unbegaun (Unbegaun 54) uważają, że jest ono modyfikacją imienia *Мирон*.
  12. *Фларь* (1) – wariant imienia *Флор* (1), *Фрол* (2) znany np. z gramot na brzozowej korze nr 615, XIII wiek (Ânin, Zaliznâk 1993: 21), nr 262, 263, XIV wiek (Arcihovskij, Borkovskij 88, 90).
  13. Niezwykle rzadkie są w synodyku imiona skrócone, np. *Пантелеи* (3): *Пантелеимон* i *Спир* (1): *Спиридон* (2). Niektóre skrócenia uzyskały zakończenie *-ei* pod wpływem pełnych form, np.: *Парфеи* (1) – Парфенеи, *Севастеи* (1) – Севастиан, *Калентеи* (2) – Каллиник, pot. Каленик, z zakończeniem *-тей* pod wpływem Мелентей, Парфентей, Софонтей itp.
  14. Odnotujemy jeszcze imię *Правотарх* (1), które jest tworem powstałym w wyniku omyłkowego połączenia dwóch imion *Пров* i *Тарх*, występujących w kalendarzu cerkiewnym obok siebie (Uspenskij 1969: 203).

Analiza zebranego materiału prowadzi do kilku wniosków. Synodyki są ważnym źródłem znacznie poszerzającym podstawę materiałową do badań nad imionami chrześcijańskimi. Zgromadzony w nich materiał antroponimiczny nie został jeszcze wystarczająco poznany. Spisany przez mnicha klasztoru lisickiego Pime-na synodyk zawiera obszerne wykazy imion używanych przez osoby duchowne i świeckie pod koniec XIV i w XV wieku w Nowogrodzie Wielkim. Szczególnie licznie jest reprezentowane w nim imiennictwo świeckie. Imiona męskie przeważają nad zbiorem imion żeńskich, które w innych dokumentach z tego okresu, co warto zaznaczyć, rzadko występują w tak dużej jak w tym synodyku liczbie. Cechuje je znaczna różnorodność form. Obok postaci cerkiewnosłowiańskich występują potoczne formy imion, wyjątkowe są imiona skrócone i kalki imion greckich. Imiona poszczególnych osób zapisywano w postaci podstawowej (prymarnej), zazwyczaj w bierniku. Forma imienia, podawanego do zapisu zapewne ustnie, zależała w dużym stopniu od poziomu umiejętności pisarza, jego kompetencji czy też uznania. Przedstawiona tu problematyka imion chrześcijańskich nie wyczerpuje rzecz jasna całego zagadnienia. Zebrany materiał antroponimiczny umożliwił jedynie w części ukazanie mało dotychczas znanego fragmentu imiennictwa nowogrodzkiego.

Bibliografia

- Ânin, Valentin Lavrent'evič, Andrej Anatol'evič Zaliznâk. *Novgorodskie gramoty na bereste (iz raskopok 1977–1983 gg.)*. Moskva, Nauka, 1986.
- Ânin, Valentin Lavrent'evič, Andrej Anatol'evič Zaliznâk. *Novgorodskie gramoty na bereste (iz raskopok 1984–1989 gg.)*. Moskva, Nauka, 1993.
- Ânin, Valentin Lavrent'evič, Andrej Anatol'evič Zaliznâk, Aleksej Aleksejevič Gippius. *Novgorodskie gramoty na bereste (iz raskopok 1997–2000 gg.)*. Moskva, Russkie slovari, 2004.
- Arcihovskij, Artemij Vladimirovič. *Novgorodskie gramoty na bereste (iz raskopok 1952 g.)*. Moskva, Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, 1954.
- Arcihovskij, Artemij Vladimirovič, Viktor Ivanovič Borkovskij. *Novgorodskie gramoty na bereste (iz raskopok 1956–1957 gg.)*. Moskva, Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, 1963.
- Baecklund, Astrid. *Personal names in medieval Velikij Novgorod, I. Common names*, Stockholm, Almqvist & Wiksell, 1959.
- Bahrušin, Sergej Vladimirovič, red. *Akty feodal'nogo zemlevladieniâ i hozâjstva XIV–XVI vekov*. T. 1. Moskva, Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, 1951.
- Bobrov, Aleksandr Grigor'evič. „Knigopisnaâ masterskaâ Lisickogo monastyrà (konec XIV – pervââ polovina XV v.)”. *Kniznye centry Drevnej Rusi. XI–XV vv. Raznye aspekty issledovaniâ*. Red. Dmitrij Sergeevič Lihačev. Sankt-Peterburg, Nauka, 1991, s. 78–98.
- Čerepnin, Lev Vladimirovič, red. *Akty social'no-èkonomičeskoj istorii Severo-Vostočnoj Rusi konca XIV – načala XVI v.* T. 3. Moskva, Nauka, 1964.
- Fasmer, Maks. *Ètimologičeskij slovar' russkogo âzyka*. T. 1. Perevod s nemeckogo i dopolneniâ O.N. Trubačev. Moskva, Progress, 1964.

- Haburgaev, Georgij Aleksandrovič. *Očerki istoričeskoj morfologii russkogo âzyka. Imena*. Moskva, Izdatel'stvo Moskovskogo universiteta, 1990.
- Karskij, Evfimij Fedorovič, red. *Lavrent'evskaâ letopis'. Polnoe sobranie russkikh letopisej*. T. 1. Moskva, Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, 1962.
- Lâpunov, Boris Mihajlovič. „Βλάσιος – Volos”. *Archiv für slavische Philologie*, 9, 1886, s. 315–316.
- Loseva, Ol'ga Viktorovna. *Russkie mesâceslovy XI–XIV vekov*. Moskva, Pamâtniki istoričeskoj mysli, 2001.
- Makarij, mitr. (Bulgakov). *Istoriâ Russkoj Cerkvi*. T. 2. Moskva, Izdatel'stvo Spaso-Preobraženskogo Valaamskogo monastyra, 1995.
- Milejkowska, Halina. „Przyczynek do badań nad imionami własnymi mieszkańc6w Nowogrodu na przełomie XVI i XVII wieku”. *Slavia Orientalis*, 11, 1, 1962, s. 367–396.
- Nasonov, Arsenij Nikolaevič, red. *Novgorodskaa pervaa letopis' staršego i mladšego izvodov*. Moskva–Leningrad, Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, 1950.
- Prohorov, Gelian Mihajlovič, oprac. „«Hoždenie» igumena Daniila”. *Pamâtniki literatury Drevnej Rusi, XII vek*. Red. Lev Aleksandrovič Dmitriev, Dmitrij Sergeevič Lihačev. Moskva, Hudožestvennaâ literatura, 1980, s. 25–116.
- Šablova, Tat'ana I. *Novgorodskie sinodiki XIV–XVII vekov*. Sankt-Peterburg, Aletejâ, 2017.
- Šahmatov, Aleksej Aleksandrovič, red. *Ipat'evskaâ letopis'. Polnoe sobranie russkikh letopisej*. T. 2. Moskva, Izdatel'stvo vostočnoj literatury, 1962.
- Semenov, Aleksandr Ignat'evič. „Lisickij monastyr' – prigorodnyj centr novgorodskogo knigopisaniâ”. *Trudy Otdela drevnerusskoj literatury*, t. 17. Red. Nataliâ Aleksandrovna Kazakova. Moskva–Leningrad, Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, 1961, s. 369–373.
- Sinodik novgorodskogo Lisickogo monastyra*. Web. 14.11.2020. <http://rgada.info/kueh/index.php?T1=&Sk=30&page=9>.
- Skulina, Tadeusz. *Staroruskie imiennictwo osobowe*. T. 2. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1974.
- Sobolevskij, Aleksej Ivanovič. *Lekcii po istorii russkogo âzyka*. Moskva, Universitetskaâ tipografiâ, 1907.
- Sobolevskij, Aleksej Ivanovič. *Materialy i issledovaniâ v oblasti slavânskoj filologii i archeologii. Sbornik Otdeleniâ russkogo âzyka i slovesnosti Imperatorskoj Akademii Nauk*, 88, 3. Sankt-Peterburg, Tipografiâ Imperatorskoj Akademii nauk, 1910.
- Tupikov, Nikolaj Mihajlovič. *Slovar' drevnerusskikh ličnyh sobstvennyh imen. Zapiski Otdeleniâ russkoj i slavânskoj archeologii Imperatorskogo Russkogo archeologičeskogo obšestva*. T. 6. Sankt-Peterburg, Tipografiâ I. A. Skorohodova, 1903.
- Unbegaun, Boris O. *Russkie familii*. Moskva, Progress, 1989.
- Uspenskij, Boris Andreevič. *Iz istorii russkikh kanoničeskikh imen (istoriâ udarenîâ v kanoničeskikh imenah sobstvennyh v ih otnošenii k russkim literaturnym i razgovornym formam)*. Moskva, Izdatel'stvo Moskovskogo gosudarstvennogo universiteta, 1969.
- Uspenskij, Boris Andreevič. „Mena imen v Rossii v istoričeskoj i semiotičeskoj perspektive”. *Trudy po znakovym sistemam. Učenyje zapiski Tartuskogo gosudarstvennogo universiteta*, 284, 1971, s. 481–492.
- Uspenskij, Boris Andreevič. *Izbrannye trudy*. T. 2: *Âzyk i kul'tura*. Moskva, Gnozis, 1994.
- Valk, Sigizmund Natanovič, red. *Gramoty Velikogo Novgoroda i Pskova*. Moskva–Leningrad, Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR, 1949.
- Veselovskij, Stepan Borisovič. *Onomastikon. Drevnerusskie imena, prozviša i familii*. Moskva, Nauka, 1974.

- Wójtowicz, Marian. *Drevnerusskaâ antroponimiâ XIV–XV vv. Severo-Vostočnaâ Rus'*. Poznań, Wydawnictwo Naukowe UAM, 1986.
- Wójtowicz, Marian. „O hagianimicznych elementach leksykalnych w antroponimii rosyjskiej”. *Antroponimia słowiańska*. Red. Ewa Wolnicz-Pawłowska, Jerzy Duma. Warszawa, Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy, 1996, s. 353–361.
- Zaliznâk, Andrej Anatol'evič. *Drevnenovgorodskij dialekt*. Moskva, Âzyki slavânskoj kul'tury, 2004.
- Žukovskaâ, Lidiâ Petrovna, red. *Aprakos Mstislava Velikogo*. Moskva, Nauka, 1983.

BEATA WALIGÓRSKA-OLEJNICZAK

Following Brodsky. Andrey Zvyagintsev's *Apocrypha*

Вслед за Бродским. *Апокриф* Андрея Звягинцева

Abstract. The article presents the study of the short film *Apocrypha* by Andrei Zvyagintsev. The text is aimed at the interpretation of the movie in the context of the problem of memory, which is emphasised in the selected work in the explicit and implicit visual associations with the figure and poetry of Iosif Brodsky. The recognition of these characteristic elements in the structure of Zvyagintsev's film has the influence on the perception of its meaning, leading the culturally aware recipient towards discovering its broad interpretative potential in view of the Russian literary tradition. The study is conducted using the comparative method of analysis. The core theory which constitutes the methodological foundation of the study is Astrid Erl's concept of cultural memory expounded as intertextuality, i.e. the continuous building up of layers of texts, which are mediated, as well as her idea of transcultural memory, defined in the first instance as a process of fluctuation between the individual and collective level of remembering. Attention is turned to the motifs, which are characteristic both for Brodsky's and Zvyagintsev's poetics, such as the aquatic symbolism, temporal and topographical relationships, chromatography of cold colours etc. The application of the selected methodology in the presented discussion allows for exposing the dynamics of the changing nature of culture, which becomes the container of the social and territorial fluctuations of memory.

Keywords: Brodsky, Zvyagintsev, *Apocrypha*, memory, Saint Petersburg

Beata Waligórska-Olejniczak, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań – Polska, beata.waligorska@amu.edu.pl, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0433-9920>

The world-wide debut of Andrey Zvyagintsev's short film *Apocrypha* (*Апокриф*, 2009) took place on the 23rd of July 2009. The film was meant to be one of the novellas in the anthology *New York, I love you* (2008), an American production constituting a sequel to the film *Paris, je t'aime* (2006). Both films were coproduced by Emmanuel Benbihy, who invited the Russian director to the project. It was envisioned as a series of short films about the cities of love, respectively New York and Paris, each part created by a separate director. Whereas the focus group screening of *New York, I love you* featured 14 films, 2 of them – Zvyagintsev's *Apocrypha* and Scarlett Johansson's *These Vagabond Shoes* – were removed by film distributors and found their way to spectators only through DVDs,

which were widely available around the world. The rejected films were said to be not dynamic enough and not compatible with the other short projects (Zvjagincev 2009c, electronic source).

The story mentioned above may explain the relatively low popularity of the Russian movie among journalists and academics, although they tend to consider it as one of the most typical of Zvyagintsev's works, contrary to his other short films, e.g. those included in the TV series *The Black Room* (*Черная комната*, 2000) (Câpka, electronic source). The presented study is aimed at the interpretation of *Apocrypha* in the context of the problem of memory, especially the work of cultural and migratory memory, which is reflected upon in the movie both in the explicit and implicit visual associations with the figure and poetry of Iosif Brodsky. Consequently, the attention will be turned to the visual representations of the repetitive thematic motifs in the lyrics and essays of the Nobel Prize winner, as well as to the dynamic nature of memory processes, which are assumed to be encoded in the montage solutions and the structure of the whole film. Brodsky's texts which will be of particular interest to me during the analysis are his essay *In a Room and a Half* (*Полтора комнаты*, 1986) and the poems in which the author explores the potential of the aquatic symbolism. They are selected as the most symptomatic model texts showing the relationship between the inevitable interchangeability of the processes of remembering and forgetting.

The study of *Apocrypha* will be conducted using the comparative method of analysis. The core theory which will constitute the methodological foundation of the interpretation is Astrid Erll's concept of cultural memory expounded as intertextuality, i.e. the continuous building up of layers of texts, which are mediated and in a way rewritten due to the work of social and collective memory. It is worth noting that this approach remains very close to Yuri Lotman and Boris Uspensky's propositions, treating culture as a never-ending and open process of negotiation, assimilation and mediation. The other notion, which will be undoubtedly referred to, is Erll's idea of transcultural memory, defined in the first instance as a process of fluctuation between the individual and collective level of remembering, a kind of circulation in many different dimensions, i.e. social, media and semantic (Erll 51). It could be linked *inter alia* to Maurice Halbwachs's concept of social frames of remembering, so called *cadres sociaux de la mémoire*, which – contrary to any immediate associations this notion may evoke – emphasise the fact of the instability of memory, its transitional nature and continuous striving to overcoming territorial or social boundaries (Halbwachs 51–96). Halbwachs focused on the diversity of these *cadres*, which permeate and overlap in the minds of individuals, as well as on the specific transcultural character of each individual mind, which is able to produce memories, deciding about the uniqueness of every human being. Finally, Erll's understanding of transcultural memory is derived from Wolfgang Welsch's

observations of the changing nature of culture, which is no longer homogenous, ethnically consolidated or attached to a given geographical area (Welsch 194).

Before moving on to the interpretation of the selected short film, it is worth pointing out the most important commentaries regarding *Apocrypha*, which can be found in print or online. Zvyagintsev himself, in the interviews following the premiere of the film, turns attention to technical aspects connected with its creation:

До съемок только мечта увидеть этот город. Я решил, что, действительно, что-нибудь обязательно должно родиться. В запасе была идея, связанная с именем Иосифа Бродского. Фрагмент стихотворения, которое мы использовали в фильме – это перевод из Уистона Хью Одена. Кстати, эпизод в новелле, который происходит у дома Бродского, можно сказать, основан на реальных событиях. Когда мы впервые пришли к дому Бродского на Мортон стрит 44, мы с Мишей (оператор Михаил Кричман. – Примеч. Grazia) гадали, окна какого этажа из трех были окнами его квартиры. Так в сценарии появился вопрос туристки, обращенный к нашему герою. Актриса, сыгравшая эту роль, спросила у меня: „Это действительно дом Бродского?“ „Да“. „А кто такой Бродский?“ – уточнила она... (Zvjagincev 2009b, electronic source).

Apocrypha's director most often explains that he had never visited New York before making the film, and therefore the conceptual phase of preparing the project was particularly difficult. Additionally, its very idea stayed somewhat bit enigmatic as the directors of the novellas did not know the content of the other episodes but their own. As a result, the most creative job connected with the plotline was done spontaneously, already on the spot, in *The Big Apple*:

У меня еще в Москве была идея соединить фигуры Бродского и Одена, оттого в фильме и звучит стихотворение Уистона Хью Одена в переводе Иосифа Бродского. Потом, уже в Нью-Йорке, дополнительно появилась аллюзия на *Фотоувеличение* Антониони (Zvjagincev 2009a, electronic source).

The question, which turned out to be the most intriguing to the largest number of journalists, was of course the one touching upon the reasons for the film's exclusion from the movie screenings. In this instance Zvyagintsev emphasised the meaning of his authorship vision of the cinema, which is not easily accepted worldwide, as well as the importance of the inner energy of the discussed film, which remains unrecognised by some spectators (Zvjagincev 2009c, electronic source).

Есть официальная версия, озвученная французским продюсером проекта: по оценке фокус-группы в новелле Скарлетт Йоханссон (актриса выступила в качестве одного из режиссеров проекта. – Примеч. Grazia) и в моей действие развивается слишком медленно, и главное – совершенно непонятно о чем наши с ней фильмы. Таково было мнение

американской фокус-группы. Мы мирно разошлись с продюсером. Он очень много хороших слов сказал мне напоследок, сдобрив их извинениями. Но у меня есть собственная догадка о причинах, побудивших американского прокатчика удалить нашу новеллу из альманаха. Я чувствую, что наша новелла просто другой породы и потому она самым естественным образом выпала из общего ряда. Думаю, одной из причин мог стать иной стилистический подход к визуальному и, главное, к ритмическому решению (Zvyaginsev 2009b, electronic source).

Another issue, which is repetitively brought up in the press, is the question of the film's title. Some reviewers connect the religious meaning of the word *apocrypha*, being the text not included in the canon of the officially accepted gospels, with the history of the movie's exclusion from the final version of *New York, I love you!* In this domain the title can be considered a metaphor of the rejection and a symptom of misunderstanding its purpose. Some analysts treat it as a synonym of the story of love, parallel to the other biblical texts, whose main focus is basically the same. Vladimir Tsyapka, apart from noting that *Apocrypha* represents typical stylistics of Zvyagintsev's movies, mentions also the *syuzhet* analogy with Michelangelo Antonioni's *Blow-up*, describing the Russian film as the sign of respect to the Italian director ("дань уважения мастеру") (Сâпка, electronic source).

Aleksandr Popov is not surprised that Zvyagintsev's film did not meet the expectations of the American public as, in his opinion, the spirit of the Russian culture is too obvious in *Apocrypha*, which generally should be read as a meta-thematic work about cinema and photography. He also notes that:

В отличие от других режиссеров альманаха, признававшихся в любви к тем или иным районам Нью-Йорка, для Звягинцева важнее показать драму отношений людей через призму поэзии Бродского – поэта в той же степени интернационального, как и русского (Popov, electronic source).

The 9-minute-story shows that the landscape can mark the way to understanding oneself, can help reflect on the meaning of life, leading to the reconsideration of some past events, in particular the problem of difficult relationships in the family. This kind of interpretational direction evokes the connotations with Wystan Hugh Auden's lyrical statement, expressed in *Funeral Blues*: "I thought that love would last forever: «I was wrong»", which was translated into Russian by Brodsky as the verses of the poem *Похоронный блюз*: "Любви, считал я, нет конца. Я был не прав".

Some reviewers on the Internet site *kinopoisk.ru* expand on the issue of the chromatographic palette of the film, dominated by bluish and greyish colours, considering it a characteristic element of Zvyagintev's film poetics, the artistic device building up the atmosphere of melancholy, as well as a visual sign marking

the end of love. Brodsky is perceived as the central figure in the film, present not only in the verbalised commentaries concerning the search for his flat, and the presented image of his book *Landscape with Flood* (*Пейзаж с наводнением*), but also in the layers of emotions and affects evoked by the film:

Случайную пару, мужчину и женщину, которые переживают не лучшие, но такие настоящие моменты своей жизни. Он читает их лица, читает ссору, их любовь, страсть, боль расставания, таким образом переживая их эмоции как свои. Ведь в этом и есть смысл чтения. Читая стихи, читаешь душу автора. Иосифа Бродского давно нет в живых, а его стих есть. Человек не ходит по этой земле, а мы переживаем его боль, его любовь, страдания, иногда счастье (*Мы не замечаем, как часто читаем души*, electronic source).

Lyudmila Klyuyeva, the author of the most inspiring and detailed analysis of *Apocrypha*, for the core of her interpretation chooses the strategy of deconstruction. She takes advantage of the metaphor of the frame to study the structure of the film, temporal relationships, and the specific topographical meaning of the place where the action begins. The study of the Russian scholar focuses also on the semantic field of the film, in which the past and present meet together to move forward the plotline and have an impact on the future. The outer events influence the inner experience of the protagonists, whose transformations can be observed on the screen in the language of their gesticulation.

То, что мы видим на экране – абсолютно соответствует определению, данному Жаном Эпштейном – „драма под микроскопом“. Экран предъявляет работу наблюдателя, который пытается осмыслить случайно подсмотренное событие. Режиссер интегрирует в сюжет фильма механизм деконструкции этого события, препарировав его до мельчайших составляющих, давая возможность максимально приблизиться к событию, буквально „войти“ в него, пережить его изнутри. В режиме деконструкции уже запечатленное на видео событие неожиданно открывается поразительным текстом, который буквально пишется на наших глазах языком тела и жестов, заставляя напряженно „вчитываться“ в открывающиеся смыслы (Klûeva 303).

In this context the chief role is assigned to the multi-layered text of the human face, which – in Klyuyeva's opinion – reveals the results of the work of memory, and constitutes the imprint of the movement of life (Klûeva 314–315). The basic device used to observe life in Zvyagintsev's film is the potential of the freeze frame. The references to this stylistic solution will become crucial for the interpretation of *Apocrypha* presented within the framework of this article.

At the beginning of the analysis it seems important to ponder the question of the intertextual dialogue with Antonioni's *Blow-up*. As it was mentioned above, some critics already noted the structural and thematic similarities between both works, among them, first of all, the focus on the job of the cameraman/photogra-

pher, who incidentally becomes the witness of the milestone events in the life of the individuals in the films. These, rather obvious associations, however, have never been discussed in a broader and deeper context, allowing for building up the connotations between the Russian and other countries' cultural traditions, which are mediated in *Apocrypha*.

Zvyagintsev's reference to the works of Antonioni plays an important, underestimated role in his film; it is not only a technical or sentimental strategy to pay tribute to the widely acclaimed Italian master of cinema. It helps to define the central theme of the Russian film, which seems to be the memory of death, which is not understood as a demise of the physical body but rather as a continuous process of degradation, loss of people, things, being the consequence of the fact that there is nothing fixed or everlasting in life. Brodsky is undoubtedly chosen as the guide leading us through this unstable world, chosen not by accident, as his poetry, written both in Russian and English, makes him simultaneously a national and international writer, who all his life had striven to define his identity, accepting his American life and, at the same time, never losing Russia on his personal horizon. Additionally, one should also remember that death "disguised" in many metaphors constitutes one of the main topics of Brodsky's works, which to a large degree are also connected with different types of megapolises, e.g. New York, Venice, Leningrad/Saint Petersburg, marked by their own history and culture. As a result, the American city in *Apocrypha* should not be treated solely as the setting of the film and Brodsky's place of abode, but more symbolically as a kind of topographical memorial, a *lieu de mémoire*, as expounded by Pierre Nora. The analysis of Zvyagintsev's movie has to take into account the social change of narration, tightly connected with New York, which took place after the 11th of September 2001. In view of the events of that day, which – according to Gavriel D. Rosenfeld – has become the turning point in memory studies, the city cannot be defined as mainly a multi-ethnic centre of culture or business, but in the first instance becomes the American representation of the nation's history of suffering and the crisis of a divided world (Rosenfeld 147).

The associations with Antonioni's *Blow-up*, apart from giving *Apocrypha* the status of a meta-film about photography and filming, locate it in the context of the movies showing the work of cinema safeguarding the memory. It functions through the continuous fluctuation and mediation of migratory themes, as Marek Hendrykowski defined, dynamically and permanently changing topics, which have been always present in films, constituting the *élan vital* of culture, the domain of symbolic activities (Hendrykowski 143). The protagonist of *Blow-up*, which was inspired by Jose Cortazar's short story, becomes the accidental witness of a murder, which is being committed in front of his eyes. He discovers it also incidentally, when his eyes catch some strange, blurred details while he is studying

the photos hanging on his apartment wall, taken in the park. The mechanism of the recognition of death is identical to the strategy used by Zvyagintsev, i.e. the freeze frame revealing the past becomes the motor of the present action, which allows for projecting the future behaviour of the main character.

The boy in *Apocrypha* also touches upon death, as he – as an unaware witness – watches the end of the fading affection. Several times he rewinds the film presenting the couple on one of the Manhattan bridges, and he analyses their emotions, which – as expressed on the woman's face – could be described as the ones displaying the metaphorical murder of love. The photo, which suddenly falls from Brodsky's book and is found on the bench, shows the woman and the man still smiling and embracing, freezes the happy moments of their life, contrarily to the shots in *Blow-up*, being the proof of a crime. In both stories, Zvyagintsev's and Antonioni's, love is intertwined with loss and death; in a way it is also an inseparable element of the daily routine. It could be even said that it is something accidental and ordinary, but powerful enough to fully transform the life of the individual, to give it a new beginning. Again, in both cases this change achieves the status of a mystery, it is the phenomenon, which is conditioned by the person's ability to believe, to hope and trust. Zvyagintsev's protagonist seems to take advantage of the situation observed to rework the memories of his parents' divorce and the breakup of his family. Antonioni's photographer, taking a decision to join the tennis pantomime at the end of the film, also proves that life cannot be taken too seriously, that all human relationships are governed by certain rules, which need to be accepted to move forward and cope with the things remaining beyond the human understanding and influence.

Love is just one of the many problems with which the theme of death is mediated in *Apocrypha*. Most of all, it is marked by the instability and non-durability of various phenomena, which are visually emphasised in the film. The inevitable end of the present world is perceptible in the condition of both material and immaterial things. The most evident moment confirming such an approach to reality becomes Wystan Hugh Auden's poem *Funeral Blues*, which is read in the film when we can see the boy running to retrieve the book left by the couple on the bench. The lyrics is not recited in its original English version:

Stop all the clocks, cut off the telephone,
Prevent the dog from barking with a juicy bone.
Silence the pianos and with muffled drum
Bring out the coffin, let the mourners come.

Let aeroplanes circle moaning overhead
Scribbling on the sky the message He is Dead,
Put crêpe bows round the white necks of the public doves,
Let the traffic policemen wear black cotton gloves.

He was my North, my South, my East and West,
 My working week and my Sunday rest,
 My noon, my midnight, my talk, my song,
 I thought that love would last forever: "I was wrong".

The stars are not wanted now, put out every one;
 Pack up the moon and dismantle the sun;
 Pour away the ocean and sweep up the wood.
 For nothing now can ever come to any good (Auden, electronic source).

Zvyagintsev's New York becomes the place when an extract of Brodsky's translation of the poem is presented:

Он был мой Север, Юг, мой Запад, мой Восток,
 Мой шестидневный труд, мой выходной восторг,
 слова и их мотив, местоимений сплав.
 Любви, считал я, нет конца. Я был не прав.
 Созвездья погаси и больше не смотри
 вверх. Упакуй луну и солнце разбери,
 слей в чашку океан, лес чисто подмети.
 Отныне ничего в них больше не найти (Oden, electronic source).

It could be proposed that the introduction of Auden's lyrics becomes the turning point of Zvyagintsev's short film. The poem focuses on the situation of the loss of the loved one, which is compared to the destruction of the world. The relationship which was thought to be stable and lasting is gone, reducing the outside reality to an existence devoid of the elements constituting its permanent foundation, such as the ocean, the sun, and the moon. Consequently, the world is also seen as a fragile construction, which may be rebuilt or even partially removed, or "dismantled". Additionally, this feature can be easily recognised as yet another motif typical for Brodsky's works, known for their repetitively appearing pictures of the human individual who is surrounded by the characteristic objects of aquatic provenience, e.g. the sea, the river, the bridge near the city, *inter alia* in the collected poems *Landscape with Flood*. The symbolism of the leitmotifs mentioned above as well as bringing about the figure of Auden, one of the most respected poets by the author of *Elegy for John Donne*, allow us to assume that the name of the Russian Nobel prize winner functions in Zvyagintsev's film as a kind of central axis, a keyword connecting the meaning of the events building up the plotline with their interpretative parallels, confirming in this way the continuous processes of the cultural memory as expounded by Erl1. As a result, the loss described in Auden's poem in the context of the film could be associated with Brodsky's recurring memories of his parents, who passed away in Russia, unable to visit their only son in emigration, which permanently

changed the emotional geography of the poet as it was expressed in his intimate essay *In a Room and a Half*, written in the USA:

There are two pictures of my parents taken in their youth, in their twenties. He, on the deck of a steamer: a smiling, carefree face, a smokestack in the background; she, on a footboard of a railroad carriage, demurely waving her kid-gloved hand, the buttons of the train conductor's tunic behind. Neither of them is as yet aware of the other's existence, neither of them, of course, is me. Besides, it is impossible to perceive anyone existing objectively, physically outside your own skin, as a part of yourself. "... but Mom and Dad/ Were not two other people" as Auden says. And although I can't relive their past, even as the smallest possible part of either one of them, what is there to prevent me, now that they are objectively nonexistent outside my skin, from regarding myself as their sum, as their future? This way, at least, they are as free as when they were born. Should I brace myself then, thinking that I am hugging my mother and father? Should I settle for the contents of my skull as what's left of them on earth? Possibly. I am presumably capable of this solipsistic feat. And I suppose I may also not resist their shrinkage to the size of my, lesser than their, soul. Suppose I can do that. [...] I am them, of course; I am now our family. Yet since nobody knows the future, I doubt that forty years ago, on some September night of 1939, it crossed their mind that they were conceiving their way out. At best, I suppose, they thought of having a child, of starting a family. Fairly young, and born free on top of that, they did not realize that in the country of their birth it is now the state which decides what kind of family one is to have, and whether one is to have a family at all. When they realized that, it was already too late for everything except hope. Which is what they did until they died: they hoped. Family-minded people, they couldn't do otherwise: they hoped, planned, tried (Brodsky, electronic source).

The above confession shows the process of Brodsky's reformulation of his family and re-identification of his own role after the loss of his parents. He uses Auden's words as the basis for further understanding of the inevitable life changes. He starts from the memories of the parents' youth to claim the present situation and look forward to the future. The analogous mechanism is used by Zvyagintsev as the strategy of the protagonist's recognition of his world. In this case Brodsky's name functions as a metaphorical bonding agent of the two realities, the answer to the questions posed by everyday life. The boy in *Apocrypha* moves from the state of the unknown – he does not realise Brodsky's existence in the beginning – to the condition when his name becomes identified with Russian poetry, the specific, very concrete person and place in the topography of New York, as well as the key to solving his personal problems, a re-definition of the protagonist's family. As a result, it could be said, developing Klyueva's observations, that the film structure is based on the frame within a frame, building up – similarly to Brodsky's literary world – a series of semantic chains consisting of *inter alia* such notions as family, love, death, and memory.

Besides, it is worth noting the parallels in the temporal relationships, which could be characterised as heterochrony, the overlapping and simultaneous coexistence of the past, present and future, both in *Apocrypha* and in many of Brodsky's

works. It may be assumed that Zvyagintsev visually tries to reconstruct this temporal overlapping; the spectator can continuously see the protagonist rewinding the film taken on the bridge, and he reinterprets these past events to build his emotional future. He is observed as coming to terms with his present situation while the framed picture of New York is displayed in the background, confirming the fact that he simultaneously constitutes a part of a bigger picture, visible to those located outside the screen. According to Mieke Bal, heterochrony is one of the symptoms characterising the society which is relocated (Bal 53). It is connected with the experience of an uncertain future, a future which is stabilised by references to the past and present. In the opinion of the critic, it may mark the unpleasant condition of suffering, as the time which has become condensed cannot be structured, it is deformed and useless in the process of motivating individual activities. Consequently, it could be said that taking advantage of such a strategy Zvyagintsev emphasises Brodsky's migratory experience, and makes him an unrecognised stranger in New York, who gradually finds his permanent place there. In this context Zvyagintsev's artistic solution could be also associated with Alison Landsberg's notion of prosthetic memory, marking the process of a deterritorialisation of memory and assimilation of other people's past to create one's own imagination of the present (Landsberg 144–161).

Apocrypha, dir. Andrey Zvyagintsev (2009)

The scholars of the Russian Nobel Prize winner's works very often turn attention to the categories of the sacred and profane time. Joanna Tarkowska in her book *Conceptualisation of Russia and the world in Iosif Brodsky's poetry. Home – city – homeland (Konceptualizacja Rosji i świata w poezji Josifa*

Brodskiego. Dom – miasto – ojczyzna) notes the special role which is assigned to winter in his poetry, its becoming the pretext to show the opposition between these two time aspects. The cold and snowy season is described as the eternal presence, the period when Brodsky's protagonist feels like immersing himself into the stable and indestructible sacral time, which does not exclude the existence of the other, linear, ordinary time of the everyday life (Tarkowska 55). In this context the Neva often functions as the prefiguration of time, turning Leningrad/Saint Petersburg into a calm asylum, a city whose eternal power takes over the earthly routine. Piotr Fast assures that the juxtapositions of the cold cosmos with the lifetime of an individual are definitely not accidental, they can be tracked over the years in Brodsky's poems, exposing the problem of the subjectivity and objectivity of time, in spite of the fact that the meaning of the cold tends to change (Fast 121).

Зима качает светофоры
пустыми крылышками вьюг,
с Преображенского собора
сдувая колокольный звук.

И торопливые фигурки
бормочут – Господи, прости,
и в занесенном переулке
стоит блестящее такси,

но в том же самом переулке
среди сугробов и морен
легко зимою в Петербурге
прожить себе без перемен,

пока рисует подоконник
на желтых краешках газет
непопулярный треугольник
любви, обыденности, бед,

и лишь Нева неугомонно
к заливу гонит облака,
дворцы, прохожих и колонны
и горький вымысел стиха (Brodskij 1961, electronic source).

At this point it could be noted that this intertwining between the earthly and transcendental layer of the city life, exposed in the presented fragment of Brodsky's *Петербургский роман* (1961), is to some degree transformed into Zvyagintsev's vision of New York, which is definitely the place inspired by Brodsky, the city modelled as the American version of the northern Russian metropolis, with its dominating image of water, bridges, and the Hudson Bay, possibly even stand-

ing for the Gulf of Finland etc. As a consequence, the motif of the frame within a frame discussed above could be also associated with the symbol of the window, exposed in the very same poem.

О, Петербург, середины века
 все будто минули давно,
 но, озаряя посвист ветра,
 о, Петербург, мое окно

горит уже четыре ночи,
 четыре года говорит,
 письмом четырнадцатой почты
 в главе тринадцатой горит.

О, Петербург, твои карманы
 и белизна твоих манжет,
 романы в письмах не романы,
 но только в подписи сюжет,

но только уровень погоста
 с рекой на Волковом горбе,
 но только зимние знакомства
 дороже вчетверо тебе,

на обедневшее семейство
 взирая, светят до утра
 прожектора Адмиралтейства
 и императора Петра (Brodskij 1961, electronic source).

Both in Brodsky's poem above and in Zvyagintsev's film, the window/the frame constitutes the centre of the protagonists world, an *imago mundi*; it marks the boundaries of the territory, which is given the status of the sacralised space, where the privileged place is assigned to the family, the people surrounded by and living in the city (Tarkowska 54). The people occupying the Petersburg space are the focus of the reality, which in the lyrics is often characterised by its instability and proneness to destruction.

The inevitable flow of time noticeable in the disintegration of things and relationships is revealed in Zvyagintsev's short film on many interconnected layers. Using the chromatographic palette similar to Brodsky's, dominated by winter bluish and greyish colours, the director makes the recipient note the emotional cruelty and coolness ruling over the scene of the breakup of the couple on one of the Manhattan bridges, despite the sunny weather on that day. The sadness of the woman whose words cannot be heard but can be read from the movement of her lips is rhythmised with the abundance of the surrounding water and the title of Brodsky's book – *Land-*

scape with Flood in its Russian version – found on the bench. In this context both could be associated with the woman's flood of tears, overwhelming and powerful, having at the same time the power to annihilate and stimulate a new life, to bring regeneration. The dynamics of this process allows me also to propose the thesis that the aquatic metaphors in this film sequence could be referred to the work of memory with its obligatory cycle of forgetting and remembering, i.e. exposure of the loss, which is necessary in order to gain something new, to recreate the existing foundation. The structure of the film, based on the mechanism of the flashback, could justify the above interpretation, leading to the conclusion that one of its core themes is the migratory and floating nature of memory, accentuated in its montage structure. Additionally, in view of repetitive motives in Brodsky's works, it could be stated that New York's waters are the symbolic representations of Leningrad's canals, lost by him but never forgotten, as Russia has always been his point of reference.

The unsteadiness of the world is studied in *Apocrypha* also in the changing image of the material things accompanying the everyday life of the individual. One of them is the recurring picture of the wooden poles regularly flooded by water. The relation to the aquatic symbolism allows for linking it with the work of memory discussed above; however, apart from this connection, it may lead the recipient towards the perishability of the substance exposed by Zvyagintsev. Both phenomena, in turn, bring to mind the literary portraits of Brodsky, even though prepared in different places of the globe, always joined by the connotations with Leningrad-Saint Petersburg, the city made of stone, the stable centre of the world, as for example in the already mentioned *Landscape with Flood* (Pawletko 177). Zvyagintsev's focus on the wood and water in the film is first of all linked to New York, the city built of concrete skyscrapers, which once seemed to be one of the world's pillars but, which suddenly, one day, turned out to be as easily damageable as Lego bricks. Consequently, this visualisation could be read as yet another reference to Brodsky's belief in the destructibility of human reality, its floating nature. Wood, when compared with stone, equates to fragility, the potential of being demolished or even disposed of, which in Zvyagintsev's work is strongly mediated in all the images marking different variants of the closure or a worsening condition of things. One of such examples could be the end of love between the protagonist's parents, the motif introduced at the beginning of the film by the father's question about the mother's feelings. In this short conversation with the son the answer is expressed not only in the boy's words but also in his facial expression, momentarily overshadowed by the sign of worry or even hidden suffering. The condition of the male parent after the divorce is somehow signalled in the appearance of his jacket. Generally, he makes the impression of a decent man who is happy with the meeting with his child; the close-up of his garment, however, reveals small holes on its back.

Apocrypha, dir. Andrey Zvyagintsev (2009)

On a surface level of the interpretation it could be linked to the probable lack of female attention, which – in cultures similar to Russia, characterised by the traditional distribution of household duties – is associated with such activities as cooking, sewing and cleaning at home. On a deeper level of knowledge, though, Zvyagintsev's focus on the jacket holes may presume another type of visualisation of Brodsky's observations, contained in his essay *In a Room and a Half*:

They took everything as a matter of course: the system, their powerlessness, their poverty, their wayward son. They simply tried to make the best of everything: to keep food on the table – and whatever that food was, to turn it into morsels; to make ends meet – and although we always lived from payday to payday, to stash away a few rubles for the kid's movies, museum trips, books, dainties. What dishes, utensils, clothes, linen we had were always clean, polished, ironed, patched, starched. The tablecloth was always spotless and crisp, the lampshade above it dusted, the parquet shining and swept.

The amazing thing is that they were never bored. Tired, yes, but not bored. Most of their time at home, they were on their feet: cooking, washing, circulating between the communal kitchen of our apartment and our room and a half, fiddling with this or that item of the household. When they were seated, it was of course for meals, but mainly I remember my mother in a chair, bent over her manual-cum-pedal Singer sewing machine, fixing our clothes, turning old shirt collars inside out, repairing or readjusting old coats. As for my father, his only time in a chair was when he was reading the paper, or else at his desk. Sometimes in the evening they would watch a movie or a concert on our 1952 TV set. Then they would also be seated. This way, seated in a chair in the empty room and a half, a neighbor found my father dead a year ago (Brodsky, electronic source).

Zvyagintsev's camera seems to belong to a very sensitive reader, turning attention to the nuances, which can be associated with the poetics of Brodsky's

works. Analogically to the Russian-American writer, the director is fascinated with the memory of the body, the interactions between the corporeal and the affective sphere of the human activities. In the selected film it is noticeable, first of all, in the concentration on the mimics of the female face. The scene of the couple's breakup is practically mute, similarly to the majority of *Apocrypha*. In spite of this, the unheard dialogue is very dramatic as all the emotions are immediately translated into the work of the facial muscles of the crying woman.

Apocrypha, dir. Andrey Zvyagintsev (2009)

The language of her body is transparent; she is clearly suffering and denying the acceptance of the partner's decision. Her emotions seem to pave the way to understanding the situation of the boy's divorced parents, at the same time becoming again the factor motivating the reading of the scene through the lyrics of the Russian admirer of Auden. Tarkowska describes the motif of the face in Brodsky's poetry as "the sum of the existence", in this way confirming the presented recognition of the image of Zvyagintsev (Tarkowska 242).

Двуногое – впрочем, любая тварь
(ящерица, нетопырь) –
прячет в своих чертах букварь,
клеточную цифирь.

Тело, привыкшее к своему
присутствию, под ремнем
и тканью, навязывает уму
будущее. Мысль о нем.

Что – лишнее! Тело в анфас уже
 само есть величина!
 сумма! Особенно – в неглиже,
 и лампа не включена (Brodskij 1978, electronic source).

The presented analysis of Zvyagintsev's *Apocrypha* showed that the central theme of the film is memory and its various ways of being understood. The Russian director, building the plotline of his work, seems to take advantage of the motifs which are characteristic for Brodsky's poetry, i.e. the aquatic symbolism, autobiographic references, temporal and topographical relationships, chromatography of cold colours etc. The recognition of these elements in the structure of Zvyagintsev's film have a strong influence on the perception of its meaning, leading the culturally aware recipient towards its broad interpretative potential in view of the Russian literary tradition. Only such an approach reveals the inner dynamics of the film, which is to a great degree based on the juxtaposition of opposite phenomena or categories such as: love-death, New York-Saint Petersburg, woodstone, remembering-forgetting, regeneration-destruction. Additionally, one can say that treating the film as a meta-thematic work about photography, as inspired by the associations with Antonioni's *Blow-up*, puts *Apocrypha* in the context of world culture, emphasising the international dimension of Brodsky's poetry, and, simultaneously, Zvyagintsev's cinema. The methodology applied in the article, with its references to Astrid Erll's concepts of (trans)cultural memory, allows for noting the continuous and inevitable building up of intertextual relationships between the layers of texts, exposing the dynamics of the changing nature of culture, which become the container of the social and territorial fluctuations of memory. Zvyagintsev's core strategy of reflecting upon these transformations seems to be the multidimensional use of the metaphor of the frame, exposed in his work in its various representations such as visual references to Halbwachs's concept of *cadres sociaux de la mémoire*, the mechanism of the freeze frame, flashback, frame within a frame, heterochrony etc.

Bibliography

- Auden, Wystan H. *Funeral Blues*. 1938. Web. 22.06.2020. <https://allpoetry.com/Funeral-Blues>.
- Bal, Mieke. "Migracja: estetyki migracyjne na rzecz nowych sposobów widzenia". *Migracyjna pamięć, wspólnota, tożsamość*. Eds. Roma Sendyka, Tomasz Sapota, Ryszard Nycz. Trans. Anna Kowalcze-Pawlik. Warszawa, Instytut Badań Literackich PAN Wydawnictwo, 2016, p. 53–91.
- Brodskij, Iosif. *Peterburgskij roman*. 1961. Web. 22.06.2020. <http://www.world-art.ru/lyric/lyric.php?id=7364>.

- Brodskij, Iosif. *Polden' v komnate*. 1978. Web. 22.06.2020. https://45parallel.net/iosif_brodskiy/polden_v_komnate.html.
- Brodsky, Joseph. "In a Room and a Half". *Less than One: Selected Essays*. Penguin Books, London, 2011. Web. 22.06.2020. <https://www.rulit.me/books/less-than-one-selected-essays-read-460625-92.html>.
- Cápka, Vladimir. *Obzor korotkometražek Andreâ Zvâginceva*. 2017. Web. 22.06.2020. <http://1k-films.net/obzor-korotkometrazhek-andreya-zvyagintseva>.
- Erl, Astrid. "Wędrująca pamięć". *Migracyjna pamięć, wspólnota, tożsamość*. Eds. Roma Sendyka, Tomasz Sapota, Ryszard Nycz. Trans. Tomasz Kunz. Warszawa, Instytut Badań Literackich PAN Wydawnictwo, 2016, p. 29–52.
- Fast, Piotr. "Chłód, zimno, mróz w liryce Josifa Brodskiego". *Nowoczesność i tradycja. 50 lat wrocławskiego Instytutu Filologii Słowiańskiej*. Eds. Ewa Komisaruk, Izabella Malej. Wrocław, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2019, p. 103–124.
- Halbwachs, Maurice. *Les cadres sociaux de la mémoire*. Ed. Gérard Namer. Paris, Albin Michel, 1994.
- Hendrykowski, Marek. "Tematy wędrownie jako pamięć kina". *Kwartalnik Filmowy*, 97–98, 2017, p. 142–153.
- Klûeva, Lûdmila. "Nablûdaâ nablûdaûšego ili Poëziâ dekonstrukcii". *Dyhanie kamnâ. Mir fil'mov Andreâ Zvâginceva*. Moskva, Novoe literaturnoe obozrenie, 2014, p. 299–318.
- Landsberg, Alison. "Prosthetic memory: the ethics and politics of memory in an age of mass culture". *Memory and popular film*. Ed. Paul Grainge. Manchester, Manchester University Press, 2003, p. 144–161.
- My ne zamečаем, kak často čitaem duši*. Web. 22.06.2020. <https://www.kinopoisk.ru/film/575242/reviews/>.
- Oden, Uisten H'û. *Časy ostanovi, zabud' pro telefon...* Trans. Iosif Brodsky. 1938. Web. 22.06.2020. <https://www.askbooka.ru/stihi/uišten-hyu-oden/chasy-ostanovi-zabud-pro-telefon.html>.
- Pawletko, Beata. *Josif Brodski i Tomas Venclova wobec emigracji*. Katowice, Wydawnictwo Naukowe "Śląsk", 2005.
- Popov, Aleksandr. *Rasskazyvaâ o samom sebe*. 2016. Web. 22.06.2020. <https://www.kinopoisk.ru/film/575242/reviews/>.
- Rosenfeld, Gavriel D. "A looming crash or a soft landing? Forecasting the future of the memory 'industry'". *Journal of Modern History*, 81, 1, p. 122–158.
- Tarkowska, Joanna. *Konceptualizacja Rosji i świata w poezji Josifa Brodskiego. Dom – miasto – ojczyzna*. Lublin, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2007.
- Welsch, Wolfgang. "Transculturality – the puzzling form of cultures today". *Spaces of culture: city, nation, world*. Eds. Mike Featherstone, Scott Lash. London, Sage, 1999.
- Zvjagincev, Andrej. *Â pisał scenarij pro gorod, kotorogo ne videl* [Interview]. 2009a. Web. 22.06.2020. <http://az-film.com/ru/Publications/126-JA-pisal-scenarij-pro-gorod-kotorogo-ne-videl.html>.
- Zvjagincev, Andrej. *Profsoûzy ubili tvorčestvo* [Interview]. 2009b. Web. 22.06.2020. <http://az-film.com/ru/Publications/125-Profsojuzi-ubili-tvorchestvo.html>.
- Zvjagincev, Andrej. *"V našej novelle – vnutrennee dviženie..."* [Interview]. 2009c. Web. 22.06.2020. <http://az-film.com/ru/Publications/130-V-nashej-novelle--vnutrennee-dvizhenie.html>.

